MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXVI—CXXXVII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXVI—CXXXVII

ПРАЦІ ФІЛЬОЛЬОҐІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ
КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ 1925

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG
BAND CXXXVI—CXXXVII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXXXVI—CXXXVII

ПРАЦІ ФІЛЬОЛЬОҐІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО

ЛЬВІВ 1925

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

Зміст CXXXVI—CXXXVII тому.

Inhalt des CXXXVI—CXXXVII Bandes.

„Милость Божія“,

українська драма з 1728 р.

Студія ***Ярослава Гординського.***

I. Наукові досліди над „Милостю Божою“ [1]).

Першу вістку про „Милость Божію“ із додатком уривків драми подав Михайло Максимович у статі: „Воспоминаніе о Богданѣ Хмельницкомъ“ із 1857 р.[2]) Цілу драму напечатано 1858 р. з передним словом О. М. Бодянського по рукописи, що була власностю М. О. Судієнка. Максимович мав єще одну рукопись того твору. Оба тексти взято із рукописних збірників писань Теофана Прокоповича, де „Милость Божія“ йшла безпосередно за його драмою „Владиміръ“. Трета рукопись „Милости Божої“ віднайшлася в учебнику реторики, викладаної 1728 р. в київській академії Стефаном Калиновським. Текст Максимовича перепечатано опісля ще два рази: 1875 р. В. Антоновичем і М. Драгомановом [3]) із кількома цінними увагами, та в 1876 р. у згаданім повнім виданню писань Максимовича. На жаль, ніхто з видавців або коментаторів „Милости Божої“ не звернув уваги на рукописи драми. Тому доси не маємо критичного видання тексту „Милости Божої“, а се сильно утрудняє студії над нею.

У статі з 1857 р. писав Максимович про віднайдену ним драму: „За царювання молодого Петра II повеселіла східня Україна гетьманством заслуженого старця свойого Данила Апо-

[1]) За обговоренне зі мною отсеї праці складаю прилюдну подяку д-ру В. Щуратови.

[2]) Із „Русской Бесѣды“ (1857, I) перепечатано сю статю в Собраніи сочиненій М. А. Максимовича, т. I, Київ, 1876, ст. 475—485.

[3]) Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. II, вип. 1. Київ, 1875, ст. 141—166.

стола. Тоді, в 1728 р., докінчувалось обновленнє великої Печерської церкви (після Лаврської пожежи 1718 р.) і в ній на північній стіні написано тоді портрет Богдана Хмельницького у весь ріст; і більше як сто літ глядів на нього народ, що плив у Печерську Лавру з усіх кінців російської держави. Там і я бачив його в 1834 р. й засмутився, коли тогож року закрашено його дикою краскою... Між тим у Київі того 1728 р. і Академія Київо-Могилянська помянула свойого питомця й добродія Богдана стихотворною драмою „Милость Божая". Дальше додав Максимович, що та невідома в історії української літератури драма є в роді „Владиміра" Теофана Прокоповича [1]). А після тексту драми напечатав такі замітки до неї: „Але хтож помянув гетьмана Богдана в 1728 р. академічною драмою? Вона відома мені по двом рукописним збірникам творів Теофана Прокоповича, написана в обох слідом за драмою „Владиміръ". І годі не признати, що обі драми одного автора, що в них один і той сам художний спосіб, з тою хиба відміною, що у „Владимірі" замітний ще молодий академічний вчитель поезії, а в „Милости Божій" видно вже многодосвідного витію, що взявся за своє колишнє стихотворне перо... Достопамятний піснопівець і проповідник та історик Петра Великого був найчільнійшим духовим діячем і при Петрі II і тілько разів витав його золотим словом своїм, перед усім у торжественний рік його коронації. Тоді в Москві находився й нововибраний український гетьман, так ласкаво й почесно принятий молодим царем; архиепископ Теофан виявляв усяку увагу впливовому й знаменитому козацькому полководцеви; і певно тоді в Москві, згадавши свої давнійші літа й свій рідний Київ, він написав для дорогої своєї академії нову драму, котрої виставу приготовано, здається, на гетьманський приїзд. І так многочисленний круг писань Теофанових доповняється ще одним замітним твором". У формі замітки заявив Максимович: „По ритмам [2]) всіх стихотворів Теофана видно, що він до смерти не покидав свойого київського виговору букви ѣ як і" [3]).

Але гадка про се, що Теофан Прокопович був автором „Милости Божої", не принялася в науці. Вже Осип Бодянський, видаючи сю драму, зазначив, що він хотів „подати змогу нашим прихильникам рідної старовини розвязати питаннє, чи

---

[1]) Максимович: Собраніе сочиненій, I, ст. 484—5.
[2]) Може: римам? [3]) Idem: ст. 508—9.

справді ся драма належить перу знаменитого єрарха, чи вона є твором иншого, покищо загадочного для нас письменника першої четвертини (може: половини?) минулого століття" [1]).

Зовсім позитивно намагався розвязати се питаннє Н. Петров. Він звернув увагу на се, що „сама мова „Милости Божої" ріжниться від мови „Владиміра" більшим вживаннєм польсько-українських слів. Взагалі дивна думка Максимовича, ніби Теофан Прокопович, що мешкав тоді у столиці, обтяжений прямими своїми заняттями, зважився писати драму для київських училищ. Комуж належить вона? 1727 р. був учителем поетики Іннокентій Неронович. Невідомо, хто був учителем поетики 1728 р., але від 1729 р. дійшла до нас поетика, викладана Теофаном Трофимовичем; одноіменність і схожість по призвищу з Теофаном Прокоповичем, а також і висока гідність драми приневолили приписувати її останньому й помістити у збірнику" [2]). Крім того на початку поетики Теофана Прокоповича завважено, що нема кінця сеї книги й се ще більше приневолює Петрова признати автором „Милости Божої" Трофимовича.

Максимович відповів Петрову [3]) й боронив своєї гадки, опираючися дальше на тім, що нашу драму найшов двічи в рукописах писань Прокоповича. А що її найдено ще в реториці Стефана Калиновського, то се „тільки збільшає належність її зразковому письменникови". Тому й вона могла бути додана до поетики, викладаної 1729 р. Теофаном Трофимовичем і ходити по руках в окремих відписах. Але ледви щоби збирачі творів славного, єдиного Теофана приписали йому твір майже невідомого вчителя поетики через схожість імен... Теофан був учеником, учителем і ректором Київської Академії. Викликаний із неї на епископство, він і на далекій північи почував свою близину до неї, називав себе її представником, від котрого репутації залежить і її репутація (кажу словами відомого листа його до академістів). А 1728 р. Теофан більше як пів року був у товаристві гетьмана Данила Апостола, прилуцького полковника Галагана, Лизогуба й багатьох других Українців, що були тоді в Москві з приводу коронації Петра II. В ту світлу, блискучу для нього добу палкий душею Теофан, натхнувшись головним героєм своєї батьківщини Богданом, написав драму „Милость Божія". Ся невеличка драма вийшла зпід його пера далеко ху-

---

1) Чтенія, ст. 78. 2) Кіевскія Епархіяльныя вѣдомости 1865 р., ч. 18, ст. 710—11. 3) Idem: ч. 22, ст. 840—2.

дожнійша, чим перша, написана 1705 р. І як у тій першій драмі учителя поетики — поставлено хвальний фінал про митрополита й гетьмана того часу віщованнєм св. Андрія Первозванного, так під конець сеї драми поета-єрарха Смотрініє Божіє віщує Україні блаженство — й віддається хвала молодому цареви, нововибраному гетьманови Данилови й Київській Академії".

Однак і сі арґументи Максимовича не переконали дальших дослідників. Вже Антонович і Драгоманів у замітках до тексту „Милости Божої" [1]) поставили гадки Максимовича й Петрова побіч себе, не беручись їх рішати.

А Н. Тіхонравов пішов за Петровом, котрий уважав здогади Максимовича нестійними, бо ми не знаємо ніякого випадку, щоб шкільну драму в Москві чи Київі написала особа, що не належала до академії. Тому треба дізнатись, хто викладав 1728 р. в Київі поетику й реторику, щоби розвязати питаннє, хто був автором „Милости Божої" [2]).

Петров так і остався при своїй гадці, хоча пізнійше висловив її вже менше рішучо [3]). Він бачив у нашій драмі „тільки талановите наслідуваннє Т. Прокоповича, що виразилося і в виборі предмету з рідної історії й у формі 5-актової драми, що й перевисшило навіть свій ориґінал". Автором її уважав Петров Теофана Трофимовича, що мав і способи й достаточну причину до написання драми, гідної пера рівноіменного йому Теофана Прокоповича [4]).

Але були й такі дослідники, що признали оба здогади нестійними. П. Житецький уважав гадку Петрова недоказаною достаточно, а гадку Максимовича відкинув рішучо. В тім часі Прокопович не міг писати драми, бо мав за богато діла зі своїми ворогами. До тогож Прокопович не був схильний до українського патріотизму [5]).

Хоча І. Стешенко не погоджувався із тими доказами П. Житецького, він все таки не міг признати Прокоповича автором „Милости Божої", бо в тім часі Прокович вже так обрусів, що

---

[1]) Op. cit., ст. 165. [2]) Журналъ Минист. Народ. Просвѣщ. 1879, ч. 5, ст. 95 (по Петрову).

[3]) Н. И. Петровъ: Акты и документы, относ. къ истор. Кіевской Академіи. Отд. II, т. I, ч. II, Київ, 1904, ст. 290.

[4]) Н. И. Петровъ: Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII в. Київ, 1911, ст. 261.

[5]) П. Житецкій: Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея... Київ, 1900, ст. 19.

не міг написати богатої національним кольоритом драми, повної свіжих красок народної поезії. „Проти його авторства говорить теж і весь дух пєси, ворожий Петру Першому: само собою ясно, Феофан Прокопович, вірний його помішник, що звікував весь вік з Петром І-м, не міг вкладати в уста Україні того недружнього відношення до цього імператора, що ми бачимо в пєсі". Творцем сеї драми признав Стешенко Трофимовича або — як сказано дещо низше, — міг ним бути „і якийсь инший вчитель академії, але в усякому разі людина, з краєм звязана. Це для нас важливо одзначити через те, що „Милость Божія" є власне проявом настрою цілої нації, так пригнобленої Першим Петром і на час піднесеної Другим... З огляду на це булоб дивно, щоб в серці самої України не найшлась людина, яка відчулаб злигодні рідного краю, порівнялаб їх з колишніми часами і не прославилаб його визволення в особі тих, хто був тоді в неї на чолі... От через що треба припустити, що гірке слово України вийшло не тільки від Українця, але ще й від такого, що був не на далекій півночі, не разом з тим, хто рідний край гнобив, але в самому матернім лоні" [1]).

Стільки сказано досі про авторство „Милости Божої".

Близшому розборови й оцінці нашої драми присвячено ще меньше місця й обмеженося звичайно загальними замітками. Вже Максимович сказав дещо про причини написання „Милости Божої" й признав їй високу стійність [2]). Антонович і Драгоманів додали таку замітку: „Уважному читачеви видні точки стичности між виступами проти польського панування в сій драмі і в народніх піснях, а також у вираженню радости по скиненню того панування. А ріжниця між драмою й народними піснями лежить у більше козацько-релігійній, чим народно-економічній точці погляду" [3]). При тексті драми вказано на деякі народні пісні, що оспівують подібні мотиви [4]) й на кінци додано кілька історичних пояснень [5]). Петров завважав, що коло часу написання „Милости Божої" „зложено дві українські літописи Грабянки й Величка, що давали богатий матеріял для зображення епохи Богдана Хмельницького, а приверненнє правительством Петра II деяких прав України підогрівало український патріотизм автора й викликало на світ розглядану нами драму, в котрій автор вино-

---

[1]) І. Стешенко: Історія української драми. Т. І. Київ, 1908, ст. 296—7. [2]) Гл. що йно згадані цитати. [3]) l. c.

[4]) op. cit., ст. 143, 146, 147, 153, 158. [5]) op. cit., ст. 165—6.

сить похвалами Петра II й нововибраного гетьмана Данила Апостола та з побожностю згадує Богдана Хмельницького, як ідеальну особистість у козацькій історії. З точки погляду ідеалів того історичного діяча автор оглядає не тільки війни Богдана Хмельницького, передовсім його війни за волю з Польщею, але й недавне тяжке положеннє України при Петрі I й сучасні авторови соціяльно-суспільні відносини, дораджуючи козацькій старшині не обиджати простих козаків і селян"[1]). Обговорюючи текст драми, застановлявся Петров і над її жерелами. В описах боротьби Хмельницького з Поляками й обставин, що її попередили, автор нераз користується українськими літописями й зближається деколи до народних історичних дум. Н. пр. згадки Хмельницького про походи на Турків нагадують літописи Самовидця й Грабянки[2]). Оповіданнє про Хотинську війну оперте на літописи Самійла Величка[3]). Причини війни Хмельницького представлені в драмі згідно з українськими думами[4]). А дальше про ідеї драми говорить Петров, що Хмельницький, освободивши Україну, „радить козакам, із страху втратити свою независимість і знов підчинитись під владу Польщі, піддержувати свойого воєнного козацького духа й більше дорожити збруєю та воєнними заняттями, чим мирною горожанською й господарською діяльностю, а передовсім не обиджати меншої братії й не відбирати від неї земель і надань"[5]). Та сі напімнення Хмельницького не обиджати меншої братії й не забирати чужих маєтків характеризують не його епоху, а відносяться до слідуючих за ним поколінь, передовсім до сучасних авторови порядків на Україні[6]). „В закінченню Смотрініє Божіє віщує Україні непохитне її щастє під кріпкою рукою непобідимих російських монархів і добрим рейментарським правліннєм. Україна з радостю приймає сю вістку, але лякається при імени Петра Великого: „Увы мнѣ окаянной, убо мя порушитъ!..." Та Петро Великий виведений у драмі тільки длятого, щоби його тяжкому для України царюванню протиставити ожиданий золотий вік царювання Петра II й гетьманування Данила Апостола[7]).

Вкінци кілька уваг присвятив „Милости Божій" також Філярет Колесса у своїй знаменитій студії про українські народні думи[8]). Він вказав на те, що наша драма підходить деякими мо-

[1]) Петровъ: Очерки, ст. 261—2. [2]) Idem, ст 264.
[3]) Idem, ст. 265. [4]) Idem, ст. 265—7, [5]) Idem, ст. 267.
[6]) Idem, ст. 268. [7]) Idem, ст. 269—70. [8]) Філярет Колесса: Про ґенезу українських народніх дум. У Львові, 1921, ст. 74—6.

тивами близько до дум про Хмельниччину. А власне промова Хмельницького (II, 1) „своєю протижидівською тенденцією живо нагадує декотрі уступи із дум про шляхотсько-жидівську господарку на Україні, виарендовуваннє Жидам шинків, торгів, мит, рік, а навіть церков, про високі оплати, накладані Жидами-арендарями на українську людність та їх знущання над козаками... В драмі Трофимовича, подібно як у думах, з насмішкою згадується про утечу панів, про намагання Хмельницького прогнати польську шляхту й жидів-арендарів з України аж за Вислу". До спільних мотивів, що вяжуть драму з думами, додав Ф. Колесса зазиви до оборони православної віри й вислів радости з причини побіди Хмельницького.

Се й найважнійші голоси, висказані досі про „Милость Божію". Порушено в них такі питання: 1) авторства драми не рішено, але звичайно приймається, що її написав Теофан Трофимович; 2) як на жерела драми вказано: літописи Самовидця, Величка й Грабянки й народні думи; 3) з ідейного боку завважано, що драма є відблиском сучасних авторови відносин і що вона протиставить часи Петра II часам Петра I, до котрого драма відноситься неприхильно; 4) з естетичного боку признано „Милости Божій" високі прикмети, хоча близше їх не означено.

Та тут треба справити деякі недогляди й непорозуміння. Найбільше з тих непорозумінь — се гадка, що „Милость Божія" звертається як небудь проти царя Петра I. Сю гадку висловив перший Петров, повторив Т. О. Морозов[1]), а розвинув ширше Стешенко. Але наша драма не то, що не звертається ніде проти Петра I й не натякає на важкі для України часи за його царювання, а ще вихваляє його зовсім виразно. Про Петра I згадується в драмі тільки раз, коли Смотрініє Божіє говорить до України:

„Петръ тебѣ будетъ камень, отъ Бога поданный,
И за величество дѣлъ великій названный,
Камене того ниже злобные совѣти,
Ни вражія преломлятъ противныхъ навѣты,
Ниже воспріятые тяжкіе походы,
Ни страшные многажды подъ грады подходы,
Смерть развѣ единая поздная сокрушитъ.

Украина.

Увы мнѣ окаянной, убо мя порушитъ!"[2]).

---

[1]) П. О. Морозовъ: Исторія русскаго театра. Т. I. Спб., 1889, ст. 377. [2]) Максимовичъ: Сочиненія, I, ст. 504—5.

Ясна річ, що сі слова України відносяться до смерти, а не до Петра І, як того хотів Петров. Перестрах України на згадку про смерть Петра І доказує тільки, що Україна стревожена його смертю й уважає її справжним нещастєм для себе. Ціле се місце є одним похвальним гимном у честь Петра І, а велич Петра II, оспівана в дальших рядках, являється немов відблиском величі його славного попередника. Тому про які небудь натяки в „Милости Божій“ на гнобленнє України Петром І не може бути й мови. Є ще й друге непорозумінне у Петрова, котрий каже, немовби то Богдан Хмельницький радив у драмі „козацкой старшинѣ не обижать простыхъ казаковъ и крестьянъ“ [1]) або дальше: „не обижать меньшей братіи и не отнимать у нея земель и угодій“ [2]) чи дешо низше: „не обижать меньшей братіи и не захватывать чужихъ имѣній“ [3]). Про селян у цілій драмі не згадується ані словечком, а Хмельницький радить [4]) козакам: „Прочее въ мирѣ между собою живите“ і дальше: „Не обидите ни чимъ братіи своея“. Про „простих“ козаків чи про „меншу“ братію також не згадано ні словечком у цілій драмі.

Зовсім справедливо відкидають дослідники авторство Теофана Прокоповича. Полишаючи на боці се, що „Милость Божія“ не може рівнятися під оглядом артизму з написаним 23 роки раньше „Владиміром“, вона йде зовсім у розріз із многими вимогами драматичної теорії й практики Прокоповича (узяти хочби ролю алєґоричних фіґур). До того ціла мова й стиль нашої драми не підходять ніяк до творів Прокоповича. „Милость Божія“ булаби в розумінню Прокоповича таким кроком назад під кождим оглядом, що він не приложивби руки до такого твору. Можна хиба говорити про деякий, впрочім доволі незначний вплив Прокоповичевого „Владиміра“ на „Милость Божію“ [5]).

Так остається ще авторство Теофана Трофимовича, котрому приписують „Милость Божію“ тільки на тій основі, що він був учителем поетики в Київській Академії в 1728/9 р. й полишив рукописну поетику „Via“ [6]). На жаль не подано доси близших відомостий про сю поетику, хоча се моглоби причинитися до рішення нашого питання. Але коли Трофимович викладав поетику в шкільному році 1728/9 (себто від осени 1728 р.), то годі ду-

[1]) Петровъ: op. cit., ст. 262. [2]) Idem, ст. 267.
[3]) Idem, ст. 268. [4]) Максимовичъ: op. cit., ст. 401—2.
[5]) Про „Владиміра“ гл.: Ярослав Гординський: „Владиміръ“ Теофана Прокоповича (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, тт. CXXX—CXXXII). [6]) Петровъ: Акты, ст. 289.

мати, щоби він міг бути автором „Милости Божої", котра малаб бути аж наслідком його курсу поетики й ілюстрацією його поетично-драматичних теорій. Для такої вистави треба було довше підготовляти молодіж, а до того не вистарчала осінь 1728 р. Тому київські драми виставлялися звичайно в пізнійших місяцях шкільного року[1]). Певно й тоді (коло мая 1728 р.) виставлено і „Милость Божію" й так відпалиби усякі комбінації з Трофимовичем. Зрештою про Теофана (Теодора) Трофимовича знаємо надто мало[2]) і тому я не бачу ніякої основи приписувати йому авторство нашої драми. Якби держатися вказівок Тіхонравова, то вже з більшою правдоподібностю можнаби думати, що автором „Милости Божої" був Степан Калиновський, котрий у 1727/8 р. викладав у Київській Академії реторику[3]), тим більше, що в додатку до його реторики найдено один текст „Милости Божої". Але й се буде лиш здогад, не оснований на нічім. Аджеж сю драму найдено й у двох рукописах творів Прокоповича, хоч Прокопович її зовсім певно не написав. Найкрасше полишити питаннє про особу автора „Милости Божої" нерозвязаним, бо, як побачимо дальше, ся справа при близшому розгляді драми дуже комплікується. Для розвязки питання способом, який подав Тіхонравов, у нас за мало матеріялу, бо всі київські драми аж до часів Прокоповича анонімні, а дальші драми, котрих авторів знаємо, показують, що викладаннє поетики не може дати певної основи для означення особи автора якоїсь київської драми.

II. Форма драми.

„Милость Божія" складається: з наголовка, 5 дій (названих „дѣйствіями") й епільоґу (эпилогъ). I дія має тільки 1 яву (явленіе), II — 2 яви, III — 2, IV — 1 нумеровану, та на ділі 2 яви, хоча друга не зазначена виразно, V — 2. Крім того є хори: в I, III і IV дії при кінци, в IV у середині; II дія не має хору. Перед кождою явою й хором подано їх короткі змісти прозою; тільки хор у IV дії й незазначена тут ява не мають такого змісту. Ціла драма написана віршами; хиба згадані змісти, епільоґ і наголовок зложені прозою. Поодинокі яви. складані 13-складовими силябічними віршами, без ритму, з римами (римуються все два слі-

[1]) Дл. про се у згаданій моїй праці про „Владиміра" у ЗНТШ., т. CXXXI, ст. 66.

[2]) Найважнійші відомости про нього зібрані у Петрова: Акты, ст. 289—90. [3]) Idem, ст. 288.

дуючі по собі рядки женським римом). В 3-ім рядку V, 2 нема відповідного риму; очивидно тут затратився один рядок, що був в оригіналі. Цезура звичайно по 7-ім складі по схемі: 7+6. Хори мають більш ріжнородну будову. Хор Музи й Апольона в І дії не має строфічного поділу. Рядки тут 6 складові; рими як у явах. Правильної ритміки тут, здається, нема, хоч слідний переважно нахил до трохеїв. Хор III-ої дії також не має строфічної будови. Рядки тут 11-складові, римовані як попередні; схема звичайно: 5 + 6. І тут можна доглянути найчастійше нахил до правильної ритміки на взір: –́⏑⏑–́⏑–́⏑–́⏑–́⏑. Хор V-ої дії поділений на 4 строфи, кожда по 8 рядків. Три перші рядки кождої строфи мають по 11 складів, останній все 5. Схема на 11-складові рядки: 5+6. Ритміку трох перших рядків у строфах можнаби найчастійше означити: –́⏑⏑–́⏑⏑–́⏑⏑–́⏑. Останній рядок кождої строфи має звичайно ритм: –́⏑⏑–́⏑.

Так ціла драма є римована женськими римами, найчастійше без ясно означеного ритму. Можливо, що при музиці чи співі виступивби в хорах ритм виразнійше. Але над музикою українських драм не переведено доси окремих студій.

У будові вірша бачимо в означених межах повну свободу. Конець рядка є найчастійше й кінцем речення або заокругленої гадки; менше є таких рядків, де гадка не кінчиться, а переходить у другий рядок.

Розміри поодиноких дій нерівні. І дія має 38 рядків + 40 хору (разом 78); II — 126 + 38 (164); III — 54 + 76 + 30 хору (160); IV — 28 + 32 хору + 74 (134); V — 42 + 79 + 40 хору (161). Так ціла драма має 697 (повиннаби мати 698) рядків. І-ша дія непропорціонально мала супроти инших; чи не затратилася тут ціла одна ява? В инших діях ріжниці у розмірах невеликі.

III. Мова й язиковий стиль.

Замітна мова „Милости Божої". Титул драми виявляє великий вплив церковщини у формах і звучні. В доборі слів відбиває латинське слово: репрезентованная.

Мова самої драми досить нерівна. Беручи цілу драму загалом, можнаби її мову назвати книжною українською мовою XVIII в., зложеною з елєментів: церковно-славянських[1]), народ-

---

[1]) Чи радше славянських, говорячи терміном П. Житецького у його: Очерку литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ. Київ, 1889. По термінольоґії граматики Мелетія Смотрицького з 1619 р. є се: славенська мова. Як се виказав вже П Житецький (op. cit., ст.

них українських, польонізмів, латино-польонізмів або латинізмів, а може декуди й русизмів (сумнівних). Але ті елєменти розділені нерівномірно: декуди перемагає церковщина, декуди народна українська мова, декуди польонізми. Поодинокі яви дають такий образ мови нашої драми:

I, 1: У монольозі Хмельницького переважає церковно-славянщина (очивидно в розумінню М. Смотрицького). Але й народна українська мова виступає тут доволі сильно в отсих язикових проявах: чого, изъ Жидами, бували, якъ, якимъ, втѣкати, незносный (?) або в таких, які П. Житецький називає загальноруськими (общерусскими): живучи, потребить, отмстить, еслы, доказовала. Замітна фраза: что ся грядетъ? Польонізмів нема, як що не числити трех слів, що могли бути й в тодішній розговірній українській мові: утиски, тикгры, матка. Є й два латино-польські слова: интрата, летаргомъ. Сумнівний русизм можнаби добачити в слові: нивочто.

I, хор: I тут — передовсім у першій половині — переважає церковно-славянщина. Український елємент досить слабий; його видно у таких кількох формах і словах: плаче (з огляду на рим), головъ (gen. plur.), тіи, шкуры; на пів українські (по Житецькому загальноруські) форми: обиждаеть, досаждаеть. Є й два польонізми: слонце, хмуры (з огляду на рим).

II, 1: У мові Хмельницького переважає церковщина. Тут і там проглядає народна українська мова: панове Запорожцѣ, якъ бы, якъ, якихъ треба, явного, въ Ляховъ, за нѣзащо, гужъ, далеко лучше, чорна. або в таких не спеціяльно українських проявах: разсужати, злого (з огляду на рим), быть, казать положить, есмы. Польонізмів тут більше, як у попередних частинах: голдовати, перси, любъ, зазрощаютъ, умыслне (?), поемщизнами, банкеты, мшами, отчизны (?). Латинізм усего один: инкурсы. Є й згадане: нивочто.

Відповідь Кошового досить зближена до народної мови, бо тут читаємо: стане (з огляду на рим), вельможный Гетьмане, яко, якъ, въ очи, плюгавцевъ і загально-руське: боронить. Латинізмів і польонізмів нема з виїмком двічи ужитого: матка — супроти раз ужитого: мати.

II, 2: Хмельницький у своїй розмові з козаками намагає

17 і д.) була у Смотрицького ідея „чистої“ славянської мови, але його граматика подає церковно-славянську мову, змішану з ріжними иншими елєментами.

зразу на церковщину. Але є в нього й українські форми: откуля (?), зъ чого, поступкахъ і загально-руські: передъ, переберутъ, служить, насильствовать, сполняютъ. У кінцевій промові, коли Хмельницький видає козакам прикази, стають українські елєменти сильнійші: молодцѣ, на конѣ сѣдайте, чекайте, поѣзджайте, гостямъ. Є у словах Хмельницького й один польонізм: поневажъ і один латинізм: кондицію.

Козаки говорять церковщиною з деякими українськими вставками: поволѣ, що, изъ, чорта, иншыхъ, вельможный пане, прибути; і з такими загально-руськими, як: мы побили (подібні форми бачимо нераз і в инших частинах драми), ѣхать. Є й два сумнівні польонізми: табуромъ, нежели.

III, 1: Довгий монольоґ України зложений досить чистою церковщиною в розумінню наших граматик XVII і XVIII віку. Українського тут дуже мало — словами: якъ, яко, изнеможе й загально-руським: познать — вичерпуються ледви чи не всі українізми. Є й одно латинське слово: фортуна.

III, 2: Вість говорить також церковщиною. Український елємент заступлений словами: нѣжъ, зъ, изъ, шкуры, въ очи, воробціовъ, загнавши, закопавши. Польонізми видно в словах: ксендзовъ, Замосця й у вичислених предметах здобичі. Є один латинізм: визиту й один сумнівний русизм: денегъ.

Відповідь України зложена церковщиною.

III, хор: Гимн до Бога зложений чистою церковщиною. Замітні форми: пагубу — погибати.

IV, 1: Мову Хмельницького в подяці Богу можнаб уважати чистою церковщиною, хоч там є такі прояви, як: нашя (три рази), якіе, забываешь, являешь, наказуешь, бываешь, молить, й (замість: і).

IV, хор: І пісня українських дітий зложена чистою церковщиною, не вважаючи на: вступить, ратуешь, торжествуешь.

IV, 2: Писар вихвалює Хмельницького церковщиною, а з українського є там: якъ, зъ, вельможный пане, Вкраина й загально-руське: оставить, сказать. Є тут польонізм: вѣншуютъ і греко-латинські слова: ритмотворцы, гісторіографами.

У відповіди Хмельницького ще досить богато церковщини, але є тут і українські слова й фрази: котрий, потрываютъ, ручницю, лѣсокъ, хуторецъ, порядный, козацкои, вмаляетъ, якъ бы та загально-руські: болѣть, завидѣть. Є й два польонізми: привлащить, привлащаютъ.

V, 1: Україна радується церковщиною XVII—XVIII в. з до-

мішкою слів із клясичних мов: риторскими, историческимъ, фортуны, Аквиліоне, Алціоне. Характеристичний для сеї церковнославянської мови на Україні вислів: иже ко мнѣ любовь имущіи (подібне й низше). Є й українізм: зъ і польонізм: пречь.

V, 2: Боже Смотрініє промовляє церковщиною. Є тут загально-руське: утвердить, польонізм: щекати, латинізм: коллегіумъ і русизм: Украина (voc. sing.).

V, хор: Похвала Хмельницькому співається церковщиною. З українізмів стрічаємо: зъ, достане (з огляду на рим), яко й загально-руські: обратить, предлагать. Із клясичних мов бачимо: интраты, приваты, догматъ, викторъ.

Епільоґ зложений церковщиною.

Головну основу мови нашої драми творить церковщина в розумінню наших граматиків XVII—XVIII в., а в її приміненню можна виразно відріжнити три верстви: 1) Зглядно чиста церковщина виступає ледви у трех явах: у гимні до Бога, подяці Богови й пісні дітий; є вона ще й в епільозі. Сюди можнаби ще зачислити й два перші виступи України, мову Вісти й Божого Смотрінія. Та верства обіймає яви: III, 1—IV, хор і V 2. Кидається в очі, що почшнаючи III, 1 український елємент визначно зменшується. 2) Полишаючи на боці згадану подяку Богу, виступає Хмельницький ще у 4 явах, у котрих промовляє церковщиною з досить сильною домішкою української мови й декуди словами польськими й латинськими. Замітне, що польонізми виступають тут сильнійше тільки раз, коли Хмельницький жалується на кривди, які доводиться Україні терпіти від Поляків. Подібним характером визначається мова хору, що оспівує кривди від Поляків; тільки тут нема латинізмів. Найбільше елєментів народної мови без домішки польських (слово: матка — сумнівно польське) і латинських показує промова Кошового. У розмові козаків український елємент слабший. Мова Писаря подібна до мови Хмельницького. Та верства обіймає яви: I, 1—II, 2 і IV, 2. 3) Радість України й кінцева похвала Хмельницькому висказані церковщиною із сильнійшою домішкою латинських слів, котрих в инших явах менше. Та верства обіймає яви: V, 1 і V, хор.

Якжеж пояснити сю ріжнородність у мові тої самої драми, ріжнородність, замітну передовсім, як згадано, від III дії? Можнаби вважати її зовсім припадковою й не звертати на неї пильнійшої уваги: автор міг без застанови послугуватися книжною мовою, оскільки її вмів. За такою гадкою моглоб дещо промовляти: ті самі лицедії говорять не все однаковою мовою, бо н.

пр. Хмельницький раз намагає більше на церковщину, то знов на народне, Україна при кінци драми говорить дещо не так, як передтим, і ин. Але декуди ріжниці в мові випливають без сумніву з характеру лицедій. Зовсім зрозуміле, що гимн і подяка Богу зложені церковщиною, що Україна намагає більше на церковщину, коли просить Божої помочи Хмельницькому. Вже не так воно ясно, чому діти співають пісню Хмельницькому церковщиною, хиба що їх високий настрій можна порівняти з молитовним підємом. Також бажаннєм ліпшої характеристики може бути подиктоване уживаннє декуди народної мови. Хмельницький не цурається народної мови й зовсім підпадає під її вплив у живійшій розмові з козаками. Кошовий у своїй щиросте також зовсім піддався впливови рідної мови, а хор, оспівуючи народні кривди, не погордив і українськими висловами. Панеґірик Хмельницькому, як і пристоїть на похвальну віршу XVII—XVIII в., переплітаний латинськими словами. В усіх отсих місцях добір мови міг бути подиктований артистичними вимогами й ним справді характеризовано красше лицедії. Але та мистецька засада не видержана послідовно — н. пр. ціла V дія (крім хору) не підходить під сю характеристику. Найкрасше видно се на мові Божого Смотрінія, де, проти нашого сподівання, не маємо чистої церковщини. Також і Україна, як згадано, говорить тут дещо иншою мовою, як у першому виступі.

Згадані три язикові громади вказують на деяке правильне уґрупованнє їх у драмі. Партії, зложені відносно чистою церковщиною, займають конець III дії (хор) і дві перші яви IV дії (1-шу яву і хор). А вже від початку III дії та церковщина замітно сильнійша. Більший вплив латинської мови слідний у V дії, де тільки 2-а ява зближається до мови переважної части драми. Так виглядає, що в драмі є три окремі партії, злучені із собою вставками. Не виключене, що „Милость Божія“ є працею не одноцільною, а складаною, при чім можнаби говорити про трех авторів, із котрих один злучив усі три партії й пробував їм надати бодай у головних рисах мову менш-більш однакову. Сей здогад стає правдоподібний, коли пригадаємо собі практиту складання деяких шкільних драм. Нераз складав їх учитель при помочи своїх учеників, котрим розділяв поодинокі партії драми як задачу на тему, означену з гори. Може й „Милость Божія“ повстала в подібний спосіб.

Вказувавби на се й язиковий стиль драми. На загал перемагає в драмі спосіб вислову простий, без пересадної напуши-

стости. Реторичних фігур тут не богато, образових виражень гадки, поетичних образів, у перших чотирох діях також мало; в V дії їх більше. Ре́чення у двох перших діях переважно короткі; тільки в II, 1 вони зразу довгі, але стають опісля коротші. В цілій III і IV дії аж до хору включно речення переважно довгі (III, хор — має усего 2 речення!). Від IV, 2 аж до кінця драми речення знов переважно коротші; тільки V, 2 вони декуди довші. На загал у драмі відограють більшу ролю дієслова, бо коло них гуртується найчастійше гадка й вони є її найсильнійшим висловом, але в 1-шій яві й хорі V дії головну вагу положену на іменики, а в III, хор — на прикметники. Тому ті партії відбивають від инших частин драми. До того в тих партіях видно змагання до підвисшеного стилю, до високої реторики. Се змаганнє слідне декуди й у кінцевому хорі. Лицедії говорять у драмі звичайно оживлено, переймаючися змістом своїх гадок — тому вислів тут часто рухливий, живий. Але там, де маємо до діла з довгими реченнями, пливе гадка повільнійше, а до того проявляється там декуди лишна балакучість. Найкрасше видно се в II, 1, де Хмельницький передовсім із початку висловлюється дуже тяжко й говорить богато лишних слів.

З реторичних фігур стрічаємо найчастійше реторичне питаннє — воно розкинене по цілій драмі, хоч не виступає надто часто. Так оживляє автор бесіду на сцені. Ще більше оживляє її виклик, але починаючи III, 2 зникає він майже зовсім (крім IV, 2). Часто бачимо й анафору, звичайно при реторичних питаннях. Також апострофа, зрештою не часта, додає живости вислову. Тут і там стрінемо асиндет, а в кількох місцях іронію (I, 1; II, 1; III, 2), все добре дібрану й ужиту відповідно. Так наша драма не богата в реторичні прикраси.

Образових, поетичних висловів у драмі також не богато. Аж при кінци драми їх більше. Звичайно гадки висловлені ясно, без усякої штучно́сти й прикраси. У цілій I дії є усего один поетичний образ, де говориться про Татарів, Турків та Німців і протиставиться їм Поляків:

„Сверѣпые львы, тикгри, вепри побѣждати
Удобъ было: отъ зайцовъ ли станемъ втѣкати?“

У дальших діях стрічаємо: антитезу, порівнання, метафору, алєгорію й персоніфікацію.

Антитетична аперцепція подибується зрідка (I, 1; III, 1; частійше V, 1 і V, хор). Вже з того видно, що драма не розпо-

ряджає надто великими поетичними засобами, бо антитеза є звичайно одною з ознак поетичного таланту [1]). Антитези зачерпнені у І, 1 із звіринного світа, у всіх инших місцях із царини абстрактних понять. Як у І дії, так у дальших місцях порівнання взяті з конкретного світа і то або з мертвих предметів: „А они за нами, якъ за муромъ, стояли" (II, 1) або з мертвих і живих, із звіринного світа: „былъ бы той твердѣйшій надъ камень, надъ льва былъ бы таковый лютѣйшій" (II, 1). Є й два ширше розведені порівнання, як ось порівнання непевного воєнного щастя із костю або картою у грі (3 рядки) й порівнання з Біблії (4 рядки): висвободження Богом Ізраільтян з Єгипту в пристосованню до Хмельницького (оба порівнання у II, 1). Дальше драма повертає знов до порівнань із звіринного світа у III, 2: „Враговъ твоихъ студно въ лѣсъ якъ зайцовъ загнали"; „Зъ ксендзовъ живыхъ шкуры, якъ зъ барановъ, лупили"; „А инныхъ зъ подъ стрѣхи тягнетъ, якъ воробціовъ много". З дещо иншої царини, але також із конкретного світа, є порівнання в V, 2: „Егда, серце, аки ржа желѣзо, снѣдаетъ"; „Аки на твердой скалѣ себе утверждая". Ось і усі порівнання в драмі. Їх не богато, але всі вони добре дібрані, зачерпнені з конкретного світа і недовгі. Теми їх досить ріжнородні: найчастійше виступає звіринній світ, декуди мертва природа (світ мінералів) є й біблійний мотив, є й образок із людського життя. Незначне число порівнань (ледви 8) [2]) показує, що драма не любується в них із шкодою для живости й пластичности вислову, бо у богатьох місцях придалибся для красшого й сильнійшого висловлення гадки.

Противно, метафоричні вислови мало коли зачернені з конкретного світа. Не все така метафора буває ясна й виразна, бо ось у II, 2 читаємо: „Не такую, як мы пьемъ, будемъ пити чашу", де чаша означає: долю; однак сей образ тут невиразний. Звичайно метафоричні вислови зачерпнені з абстрактного світа, як ось: „нечувство далече прогнали"; „Малодушіе и страхъ всякій отложили, Дерзость и безстрашіе себѣ прилучили" (III, 1). Подібно й IV, 1: „всякія далече скорби проганяя" й под., або: „Рогъ убо правовѣрныхъ твоихъ возвышенный". Передовсім богато таких метафор (до 20) у V, 1, як ось:

[1]) Ernst Elster: Prinzipien der Literaturwissenschaft. T. II. Галле. 1911, ст. 157.

[2]) До порівнань можнаби ще зачислити вислів: „бываетъ аки щитъ имъ твердый" (IV, 1).

„Совлекъ съ мене острое рубище печали,
Въ ризу мя веселія одѣя; престали
Бурнія свирѣпѣти на мя Аквиліоне“ і под.

У V, 2 метафора знов звертається до конкретного світа, представляючи н. пр. непевне життє під образом бурі й ин. Метафора, взорована переважно на св. Письмі, служить перед усім до конкретнійшого представлення абстрактних понять. Але метафоричні вислови, не розділені рівномірно, виступають звичайно накопиченими гуртками й тому замість плястичного зображення дають пересадну реторику. Вони богато меньше щасливо дібрані, як порівнання. До поетичности твору причиняються вони мало, у більшости ще шкодять їй. Для нас важне пригадати, що сконстатованнє сфери, з якої зачерпнені метафори, кидає деяке світло на психольоґію автора, на його спосіб мислення [1]). Тому н. пр. коли в V, 1 накопичено стільки абстрактних метафор, так се вказує, що автор сього місця вийшов із круга, що думав дуже абстрактно, себто зпоміж учителів чи учеників київської академії.

Маємо також один приклад іронічної пересади в III, 2, де сказано, що „Ляхамъ такъ страшно, що гдѣ либо повѣютъ вѣтры, всѣ, же Хмельницкій идетъ, розумѣютъ“.

Вкінци є ще й оживотворення. В IV, хор співається, що „козацка отъ тебѣ слава смерть прогнала, а надъ врагомъ побѣду тебѣ даровала“. Сюди належать і такі вислови, як: „Скорбъ далече отбѣже“ (IV, 2), або: „Страхъ, бѣда, клопотъ и студъ побѣже зъ Ляхами“ (V, 1).

Під оглядом механічного стилю можна „Милость Божію“ поділити на 3 части: 1) До III, 2 — декуди римована й тяжка проза, декуди жвавійший вислів, декуди оживлена лірика. 2) III, хор до IV, хор — підвисшений, торжественний тон, святочна повага, біблійний стиль, але вислів переважно простий. Дещо зближений до сеї партії є V, хор, але тут не видержаний вже той високий церковний тон. 3) Від IV, 2 до V, 2 — виступають образи громадами. Ті три части покриваються майже з уґрупованнєм драми під оглядом мови. Се тільки піддержувалоб наш здогад про те, що таке уґрупованнє не є припадкове.

IV. Внутрішний стиль.

Розвій якції в „Милости Божій“ такий: Причини повстання Б. Хмельницького й постанова повстання (I). Початок повстання:

[1]) Elster: op. cit., ст. 122.

Козаки стають по стороні Хмельницького, вістки про перші рухи проти Поляків, Хмельницький із козаками вирушає до бою (II). Коли Україна молить Бога о поміч Хмельницькому, приходять вісти про його великі побіди над Поляками, бо Бог потішає засумованих (III). Повитання побідника Хмельницького в Київі (IV). Радість України, її будучність, похвала Хмельницькому (V).

Але помимо такого на позір простого розвою акції не так легко відповісти на питаннє: який є основний мотив драми, головна подія, яку вона хоче представити видцям. Причина того лежить у тій безжурній наївности, з якою автор, не богато дбаючи про мистецькі вимоги залізної послідовности й безперервности зображення, переходить від одних дієвих осіб до других, від одного сценічного ділання до иншого, від одного настрою до другого. Так і видно, що в авторі боролися два напрями, два змагання — і в боротьбі тих двох напрямів належить шукати пояснення внутрішного стилю драми.

По бажанню автора основною подією, яку він хотів вивести на сцені, повинна бути „Милость Божія, Украину... свободившая и... возвеличившая...“ Се виходить безсумнівно із самого заголовка драми; се й сказано виразно в епільозі: „Дивную милость Божію... предложихомъ вамъ“. Иншими словами: автор хотів представити видцям побожну драму, що мала „репрезентувати“ Божу Милість, обявлену Україні. Се, а не що инше, мало бути основним мотивом драми.

Але на ділі сталось не зовсім так, як того бажав автор (по свойому власному признанню). Побічний (у його розумінню) мотив, звязаний одначе тісно із згаданим основним мотивом, вспів заняти таке поважне місце в умі автора, що він став не то на рівні з основним мотивом, а ще й декуди виріс понад нього. Милість Божа освободила й звеличила Україну конкретним ділом: побідами Богдана Хмельницького над Поляками. І згадка про повстаннє Хмельницького так опанувала автора, що вона на ділі творить акцію драми й авторови вдається запанувати як так над нею й навернути до основного мотиву що йно у III дії — та й то не зовсім, бо повстаннє Хмельницького все ще опановує сильно мисли автора.

Наслідком того уложилася акція драми дуже цікаво. У двох перших діях представлено повстаннє Хмельницького — як вислід реального покривдження й гноблення українського народу, а не як вислід опіки Милости Божої.

Що правда, тут і там маємо й побожні натяки. Хмельниць-

кий, постановивши розправитись із Поляками, киче: „Живъ Богъ, и не умерла козацкая матка!“ (I, 1). — Полякам пророкується, що за кривдженнє козаків покарає їх „Судяй правду горѣ“ і дальше: „Богъ бо тебѣ (Полякови) судитъ, судъ его не зблудитъ!“ (I, хор). В II, 1 промовляє Хмельницький до козаків, що він покладає одиноку надію на Бога, а по Бозі на шаблю.

Вкінци у II, 2 є характеристичне місце, де Хмельницький заявляє, що має надію на Бога, а що до присяги успокоює козаків, бо вони не обовязані її додержувати.

Се й усі місця, в яких автор у двох перших діях сплачує довг своїй побожности. Їх не богато й вони більш конвенціональні. Зрештою ті дві перші дії переняті духом наскрізь світським. Як було показано, була достроєна до того й мова: менше церковна, більше світська, вислів переважно живійший. Маємо тут до діла із справжньою акцією, що веде нас у жвавому темпі від замислу повстання до його зорґанізовання і перших вибухів.

Зовсім иншим духом віє від трех останніх дій. Із другою дією кінчиться справжня акція драми. Дальше маємо ще також до діла з повстаннєм Хмельницького, але воно вже зникає із сценічної акції, а являється тільки в оповіданнях. Активного тут хиба стільки, що торжественний вїзд Хмельницького до Київа (IV дія), але й се не посуває акції наперед. Усе тут переняте духом побожности, усе виражено або в формі молитви, або похвальної пісні Богу, або бодай похвали побожности. Україна, згадуючи про своє горе, молить Бога о поміч; Вість, вичисляючи Богданові побіди, вбирає їх у рами Божого змилування; хор співає гимн Богу; навіть Хмельницький промовляє немов священик, коли приносить подяку Богу за побіди над ворогом, а дальше уважає себе Божим оруддєм; українські діти ставлять як першу заслугу Хмельницькому се, що він розпочав бій за святу Церкву; писар ще може найменше побожний, але й він згадує про Богом дану побіду й святу Церкву; Україна кінчить молитвою до Бога; останній хор обіцяє Хмельницькому нагороду в небі. Словом, нема тут ні одної яви, ні одної промови, в котрих не пробиваласяб виразно й сильно релігійність і побожність. Тут і там (передовсім у III, 1—2), боровся автор із натовпом світського матеріялу, але все вмів надати йому бодай побожні рами. Світський дух двох перших дій тут зовсім затертий, релігійність і побожність святкує повну побіду. Сталося се, як згадано, із шкодою для акції й одноцільности будови драми,

але за те автор зумів аж таким способом перевести свій намір: представити Божу Милість, явлену Україні. Годі сказати, щоби сей спосіб був добрий і оправданий мистецькими причинами. Для того треба було драму збудувати від початку на инший лад.

Драма ділиться виразно на дві части: 1) історична часть, де представлено повстаннє Богдана Хмельницького (до III, 2), поділена на два відділи: а) активний відділ (дві перші дії); й б) оповідаючий відділ (дві перші яви III дії); 2) панеґірична часть (від хору III дії до кінця), де переплітаються похвали Богу, Хмельницькому й віщованнє про будучність України. Оповідаючий відділ можна вважати середньою частиною, що звязує характеристичні прикмети обох згаданих частий як так в одну цілість.

Все таки ціла акція драми злучена з одною центральною подією: з повстаннєм Хмельницького. Може й проти волі автора висувається та подія на перший плян і опановує сцену. Та беручи докладно, не є се ніяка драматична акція. Їй не достає важної вимоги: драматичної інтриґи. Се дивна річ, що хоча у драмі говориться так часто про Поляків, вони ані разу не являються на сцені й не беруть ніякої участи в акції перед видцями. Ціла інтриґа відбувається поза сценою; про неї довідуємося тільки з наслуху. Раз (із кінцем II-ої дії) витворюється вже таке положеннє, що Поляки ось-ось являться на сцену, але власне в тім місци... ціла акція уривається й драма переходить до релігійно-патріотичного тону. Наслідком того позбавлено драму властивого драматизму й тому „Милость Божію“ не можна назвати драмою, а хиба сценізованим на лад драми діяльоґом. Драматичної акції, як згадано, тут нема. Причина того ясна. Виводячи протиакцію на сцену, мусівби автор сотворити може й наскрізь світську драму, а того він не хотів. Він мав намір представити Божу Милість та її стараннє про Україну, а не повстаннє Хмельницького. А тут сама тема занесла його у двох перших діях і так надто далеко. І ось він завернув та вдарив у побожний тон, здавивши зразу навіть дещо насильно світські мисли. І се очивидне для кождого насильне вкладаннє чисто світських подій із часу Хмельниччини в рами побожности (в переходовій частині драми) є певним доказом, що для автора стояла на першому пляні побожна тема: представити Божу Милість. Але що живий, богатий світський матеріял не дався авторови зісунути на другий плян — то з того повстала згадана вже боротьба між світським і релі-

ґійно-церковним світоглядом драми — а се мало свій вплив на збудованнє акції.

Всеж таки бодай зверхня єдність акції осягнена й нічого не розбиває її. Видець занятий виключно повстаннєм Хмельницького. Гадка автора крутиться раз-у-раз коло тих самих подій і повторяє їх та розводить деколи до втоми. Обмеживши акцію, чи радше здержавши її, автор мимоволі найшовся в зачарованому колесі безнастанних повторень, потрібних для виповнення дій і часу. Замість драматурґа став тут працювати реторик, що намагався ріжними реторичними способами заповнити драму. Розуміється, супроти живійшого темпераменту двох перших дій вийшов дальший текст драми дуже блідий і треба було сягати до инших способів, щоби зацікавити видців (крім реторики передовсім сценічні ефекти).

„Милость Божія" не займається цілим повстаннєм Б. Хмельницького. Вона уриває його історію святочним вїздом Хмельницького до Київа. В тім обмеженню теми виявив автор справдішний мистецький талант. Бажаючи представити звеличаннє України з ласки Божої Милости, автор не міг вибрати з цілої історії України більш світлих хвиль, як початок повстання Хмельницького аж до часу, коли могучість України дійшла до найвисшого ступня — до часу тріюмфального вїзду Хмельницького в Київ. Тут автор із справжним артистичним тактом уриває події з часів Хмельниччини. Але се й вказує також на наклін автора до більше декоративного, як драматичного представлення сценічних подій.

Драма починається зясованнєм причин, що довели до повстання Хмельницького. Їх вичисленнє треває довго, бо займає цілу І дію й початок ІІ-ої (себто мало що не три яви). Безпосередною причиною того повстання були „грабленія, насильства, утиски, досады, узы и прочая", які терпіли козаки від Поляків, що з Жидами мали за ніщо козацьку честь і славу й хотіли вигубити козацьке імя. До того вони придавили

„Бѣдную Украину тыми очковыми,
Поемщизнами тыми, такожъ роговыми.
Повымышляли къ тому уже и ставщизны,
А при инныхъ поборахъ и сухомельщизны.
Власное наше добро въ очахъ передъ нами
Арендуютъ, и въ своемъ невольни мы сами...
Козака и за Жида не важатъ..."

І не тільки се:

„...ибо уже и вѣру святую
Испразднити тщатся, а ввести треклятую
Унію помышляютъ, и Божіи храми
Вездѣ своими хотятъ оскверняти мшами.
Словомъ рещи: всѣхъ въ конецъ мыслятъ потребити,
И славу козацкую въ пепелъ обратити“.

Так в уяві автора драми були троякі причини повстання Хмельницького: станові (обида козаків), економічні (гнет України) й релігійні (унія).

Та на першому місци стоїть тут і у Хмельницького й у козаків поганьбленнє козацької слави. Бо на точці сеї слави козаки (чи радше їх представник Хмельницький) дуже дразливі. Не даром же перші слова драми говорять про „славы нашея упадокъ послѣдный“. Три рядки дальше сказано з обуреннєм, що Поляки „честь и славу въ нивочто нашу обращаютъ“, а одним із завдань війни уважає Хмельницький можливість „честь за честь воздати“. Поляк провинився перед усім тим, що хоче погубити „славу ти сотворшихъ“. Дальше Хмельницький заявляє козакам, що ліпше наложити ґоловою, „нѣжбы козацкую славу“ втратити. А ся козацька слава відома віддавна. За Польщу терпіли козаки рани й смерть, для неї відносили вони богато побід. Для чужої слави оставляли вони своє, не жалували крови, не щадили голов. Годі забувати, що тим козакам „Татаре, Турки и Нѣмци бували не страшни“; а все таки ті козаки були завсіди вірні Польщі й дбали про її славу. Ворог Поляків не міг бути другом козаків; козаки боронили Польщу від Татар і Турків; за козацьким муром Поляки проживали спокійно. Бо ті козаки вславилися від давна великими ділами на землі й морі. Свідком того — зруйнованнє Трапезунту й Синопи; козацькі походи доходили аж під Царгород. Про се моглиби розповісти тамошні народи, села, міста, хутори. А й сам „салтанъ“ бачив нераз спалені й поруйновані свої „вертогради“. І хоча він у своїй гордости думав, що панує над цілим світом, мусів все таки признати козакам рад - нерад справжню превелику хоробрість. А й самі Поляки, що так завидують і уменшають її навмисне, скільки можуть, „худыми словами“, і вони приневолені посвідчити недавно виявлену козацьку вірність у бою під Хотином. Там Османові війська напирали найбільше на козаків. І якби козаків побито, то польська корона пропалаб уже давно. А так козаки видержали перший напад і тоді розбили Османове військо й знищили його табор. Османови прийшлося шукати мира. Так

в отсих і инших ділах виявили козаки перед світом відважне серце. Тому не дивно, що Турки й Татари віддавали їм поклін.

Козацька слава є тою реальною силою, на яку числить Хмельницький, починаючи війну з Поляками. Обида сеї козацької слави є ще важнійшою причиною розриву з Поляками, ніж гнет козаків і України. У світлі сеї козацької слави являються Поляки „зайцями“, перед якими соромно втікати. І власне, згадавши сю славу, кличе Хмельницький з емфатичною певностю:

„Когда шабля при насъ есть: не совсѣмъ пропала
Многоименитая оная похвала
Наша...“

або дальше:

„Не устрашается духъ отъ Ляховъ Богдановъ“.

Подібне говорить і кошовий козаків.

Се незвичайно цікава риса. В уяві автора „Милости Божої“ Хмельницький і козаки, підіймаючи повстаннє проти Поляків, не шукають ніяких посторонніх союзників — вони числять тільки на себе. Хмельницький виразно каже: „Имѣю же надѣю на шаблю по Бозѣ“. Одиноким союзником Хмельницького являється славна (що правда, ще зовсім свіжа й жива) історична традиція й віра в незломну силу козаків (що виражено словами: „не умерла козацкая матка“). Попри те піддержує Хмельницького й переконаннє в глибоку слушність справи. Тому він сміло покликується на Бога й вірить у Його справедливість („Живъ Богъ“, як він говорить) та в се, що Бог покарає Поляків за невдяку супроти козаків і віддасть їм справедливий суд. Так кріпка віра в свіжу й незломну силу та традиційну ідейність козаків — являється одинокою й певною обороною України. Ще один крок, а автор „Милости Божої“ пошукавби сеї оборони в ідейности та незломній силі цілого українського народу. Але такого великого слова не сказав наш автор, хоч як був близький його. І у нас нема причини й думати, що автор хотів таке сказати. Про ролю цілого народу у повстанню, його широких верств, не згадано в цілій драмі ані словечком. Тут не згадується також про инші верстви української суспільности. Хиба ще у IV-ій дії витають Хмельницького діти — школярі. Ціле повстаннє представлене як справа чисто козацька. Чи автор розумів може під козаками увесь український нарід? Можливо, що наш автор не відчував так різко зріжничковання української суспільности. На се вказувалаби промова Хмельницького до Запорожців, де він

мішає Україну з козаками й Русина з козаком. Але все таки остає фактом, що автор не знає нічого про участь широких верств народу в повстанню. Цікаво, що в цілій драмі не говориться нічого навіть про ролю духовенства в повстанню. Се ясно показує, що драма вийшла з козацьких кругів.

Так з ідейного боку маємо тут до діла із сильним обмеженнєм овиду автора, що глядить на світ крізь скла обмеженого погляду одної суспільної верстви. Відси й деякі неясности в розумінню України. Але з артистичного боку таке обмеженнє принесло деякі користи. Акція драми стала простійша, більше одноцільна, більше зосереднена. Так у вмілости обмежити передфабулу драми й упростити акцію до можливих меж проявився також той мистецький такт автора, який ми завважали в обмеженню цілої акції тільки аж до вїзду Хмельницького до Києва.

Дальше важну ролю в причинах повстання відограв і патріотизм самого Богдана й козаків. Вітчину називає Хмельницький „козацкою маткою"; угнетена Україна зоветься „бідною"; а кошовий говорить гарно:

„Вѣдаемъ, яко всѣмъ намъ Украина мати;
Ктожъ не похощетъ руку помощи подати
Погибающей матцѣ, былъ бы той твердѣйшій
Надъ камень, надъ льва былъ бы таковый лютѣйшій!"

І дальше заявляє він із теплом:

„Будемъ себе и матку нашу боронити,
Аще намъ и умерти..."

Крім того вказує Хмельницький і на любов волі як на конечну причину піднятися проти Поляків, бо дає до вибору Запорожцям: чи вони мають жити при козацьких вольностях, чи „вѣчными рабами въ Ляховъ быть".

Якіж ціли сеї війни? Одною з перших цілий повстання уважає Хмельницький затертє сорому пониження козаків і відданнє „чести за честь" та здобуттє волі й поваленнє рабства. Та воля сконкретизована: як життє „при козацкихъ вольностяхъ безъ налога, яко издавна жили". Але згадується й ширша мета сеї війни: прогнаннє Поляків аж за Вислу, а кошовий заявляє іменем козаків, що їх обовязком є помочи матери Україні й боронити її. Так тут вийшов автор на загально-український ґрунт. Оборона вітчини й православної віри є дальше метою повстання Хмельницького. Попри те не меншою цілию є „обиды отмстити", а та пімста над Поляками представлена справді яскравими красками в хорі І-ої дії. Також хоче Хмельницький осягнути зєди-

неннє козаків під його рукою — як запоруку успіху повстання: „Только вы всѣ въ единъ гужъ со мною тягните“ — говорить він до Запорожців.

Супроти того ворог не являється страшним. Тому Хмельницький виражається про нього із жартовливим насміхом і легковаженнєм.

Така є передфабула драми. Хоч автор виявив, як згадано, богато мистецького почуття в обмеженню подій, які творять передфабулу, він на загал вивязався із своєї задачі досить незручно. Передфабулу розтягнув він аж на дві дії (3 яви), а про події розказав тяжко й невміло. Немає там доброї диспозиції, усе мішається, або повторяється по кілька разів. З того виходить усе нецікаво й робить вражіннє убогости мисли й вислову. Балакучість є тут основною хибою.

Драматична акція починається наріканнєм Хмельницького на упадок козацької слави, жалобами на Поляків та постановою пімститись на них. Перший хор не посуває акції дальше, а тільки розвиває ширший образ сеї мести — кари. В II-ій дії Хмельницький виявляє вже свої наміри прилюдно Запорожцям і взиває їх, щоби станули за ним. Так акція поступає. Заява кошового, що козаки стануть без омовки по стороні Хмельницького є знов одним кроком наперед у розвитку акції. Досі йде якція гладко.

Натомість II, 2 є, що правда, також дальшим посуненнєм акції, але тая ява не звязана льоґічно з головною акцією. До Хмельницького зголошуються козаки — незвісні йому, бо він допитується їх, що вони за одні й відки прибувають. Козаки відповідають, що оба польські гетьмани післали їх із Поляками байдаками Дніпром. Гетьмани поступають поволі з обозом; але де вони, не знати, бо самі йдуть поволі з табором, а військо післали ради поспіху Дніпром і землею. Козакам велено йти скорше водою, а для порядку й безпечности придано їм комісарів, котрих козаки або побили без пощади, або потопили живцем у Дніпрі, бо постановили усе витерпіти, а не служити Полякам, хоч їм присягли. Виходить, що ціла та акція козаків не має звязку з попередними подіями, представленими в драмі. Вона являється якимось відірваним епізодом Хмельниччини, який доказує хиба, що міра терпцю козаків вже перебралася. Хмельницький розмовляє з козаками ділово й задає їм коротенькі питання, а вони відповідають тільки се, про що Хмельницький питає.

Що йно при згадці про присягу лучить автор сей епізод із особою Хмеиьницького, бо гетьман впевняє козаків, що вони не обовязані додержувати присяги Полякам. Присягаючи, поклали вони як умову: пошанованнє віри, відповідне поступованнє й заплату за службу. Колиж Поляки не сповняють того, то нехай не надіються на вірність козаків.

В тій хвилі звіщають Хмельницькому, що зближаються Поляки. Він заявляє, що їх не злякається, велить молодцям сідати на коні й підчеркує два рази, що не треба чекати приходу Поляків, а красше виїхати їм на стрічу. Таким воєнним акордом кінчиться II дія, а з нею, як сказано, й властива акція драми.

Від тепер акція відбувається переважно поза сценою й про неї довідуємося тільки з оповідання ріжних лицедій або навіть і такої акції нема.

У III-ій дії повстаннє Хмельницького в повному розгарі. Україна в тревожній непевности. В безмірному горю найшла вона не мало відради в тім, що її діти немов встали із сну, прогнали „нечувство“ й всі почали думати над тим, як би то ратувати свою матір. Та хоч які вони відважні й неустрашимі, Україна почуває велику трівогу, бо вислід війни непевний. На випадок невдачі роздратований ворог пімстивсяб тяжко на ній. Єдину надію бачить Україна ще в Бозі й благає Його о поміч Богданови. Ціла ся довга молитва України не посуває акції ні кроку наперед — вона є лірично-реторичною вставкою, що переносить глядача в инший світ, в инший круг ідей: від світових подій, представлених доси, до релігійного настрою, що каже подіям відбуватися радше на небі, поза земським життєм. Події на землі є тільки рефлєксом подій на небі.

Таке вражіннє виносимо ще більше з довгого оповідання Вісти, що повертає знову до подій Хмельниччини, представляючи її як вислід Божого старання про Україну. Зійшовши раз на церковно-релігійний ґрунт, автор вже не може вивести на сцену яскраво світських подій — він тільки каже про них оповідати Вісти у відповідь на молитву України. Так і видно, що події Хмельниччини сходять у драмі на другий плян, а на перший висувається що раз сильнійше Божа Милість. Тому з цілим повстаннєм Хмельницького дає собі автор раду в одній яві й накопичує тут таку масу подій, що глядачеви тяжко спамятати їх — тим більше, що їх не бачить, а тільки чує про них. Але про се авторови й не ходило; його гадки заняті вже чим иншим.

Повстаннє Хмельницького в реляції Вісти виглядає так: Першу побіду відніс Хмельницький під Жовтими Водами. Шембрак із Сапігою пішли оглядати „Таврики“, щоби віддати візиту ханови. Гетьманський син Стефан Потоцький волів із своїми жити в пеклі, як із чужими в Криму. Другу побіду відніс Богдан під Корсунем. Тут загнали козаки ворогів соромно в ліс і одних побили, других повязали. В полон дісталися: гетьман Потоцький, польний Каліновський, Синявський, Бігановський, Яскольський і многі инші пішли слідами Шембрака й Сапіги. Ганджа й Остап здобули місто Нестервар і вирізали там Жидів, під Корсунем побили вони польські недобитки й погромили ксьондзів. Кривоніс погуляв у здобутім ним Барі й витягав Поляків із склепів та домів і рубав їх. Деякі Поляки втікли із страху в густі ліси над Вислу. В числі понад 30.000 зібрались вони, перебрались за Константинів і хотіли тут показати свою славу. Але як станули в полі до очий Хмельницькому, повтікали з незвичайним соромом за Вислу, покинувши на полі бою величезні скарби, чим нагородили грабежі, доконані старостами й Жидами. А Небаба, Тиша, Полкожух і Нечай нападали їх іще з боків і добивали зломаного духа. Під Львовом не було вже з ким воювати, а що гетьман не хотів „псовати“ міста, вдоволився поцарунками: сукном на „барму“ й грішми. Відси відступив він під Замость. Його слава розійшлася усюди, а Поляки так його бояться, що „гдѣлибо повѣютъ вѣтры, всѣ, же Хмельницкій идетъ, розумѣютъ“. Так закопав Хмельницький Україні межі аж по Вислу й незабаром вернеться на Україну з торжеством.

Коли Україна ожидає побідника Богдана, хор співає похвальну пісню Богу, що „призрѣвъ на бѣдну свыше сиротину“ й потішив тих, що уповали на Нього.

Так повстаннє Хмельницького доведене до бою під Замостем і до походу аж по Вислу. Натяки на поворот гетьмана вказують на закінченнє повстання. З тою хвилею кінчиться загалом усяка акція драми, котрої мізерні відгомони полишилися в оповіданню Вісти. Хор не додає до акції вже нічого.

В IV-ій дії виконано се, що обіцяно в III-ій: Хмельницький вернув на Україну й відбуває торжественний вїзд у Київ. Він дякує Богу за славне поконаннє ворога. Усе те Господнє діло — про козацьку славу не згадано при тім нічого, як не згадувала про неї й Вість, оповідаючи про бої з Поляками. За те пісня дітий повертає дещо в минуле й пригадує собі ще раз причини повстання й його побідного висліду. Замітно, що на першому

місци поставлено тут ревність Хмельницького для Церкви. Дальше піднесено його любов до рідного краю, котра „помрачила“ ворогів. Що йно на третьому місці поставлено козацьку славу, славу предків, що загріла Богдана до побіди. Зрештою до тої побіди причинилася передовсім його „добродѣтель“, що є й „торжества виною нынѣшняго“.

Так пісня дітий крім пояснення причини святочного витання Хмельницького не додає нічого нового до акції драми. Ся пісня є тільки повтореннєм того, про що досі говорено вже нераз. Але вона цікава тим, що згадкою про козацьку славу вяже драму з її початком. Се булоб доказом, що автор намагався все таки сотворити із своєї драми бодай механічно одноцільний твір. Настроєво одноцільність драми пропала безповоротно.

В напрямі вратовання одноцільности твору йде також промова писаря. І він згадує про се, про що вже говорено в драмі: про радість „Росії Малої“ й Церкви, про раду Богдана потішити матір, про небувалу радість цілої „Вкраїни“, про смуток ворогів. Усе те треба завдячити Хмельницькому, котрому писар пророкує будучу славу у: бесідників, римотворців та історіоґрафів. І подібно, як діти, кінчить він свою промову бажаннєм довгого життя Хмельницькому. Так і писар не додає нічого нового до акції. Але його промова важна тим, що звертає акцію (оскільки її можна так назвати) в дещо инший бік: в будучину.

Відповідь Хмельницького достроюється до того закінчення промови писаря — вона ціла займається будучим України. Хмельницький дає козакам ради, що їм дальше робити. Перед усім радить він згоду й „друголюбіє“. А зелізо належить важити над золото й срібло, бо добре зелізо здобуде всякі богатства, як се зроблено з Поляками. Наші батьки не дбали про богатства й зелізом здобули собі велику славу, котру треба наслідувати. Не богатий є славний, а той, хто побє богато своїх ворогів. Опісля треба вдоволятись тим, що Бог дасть, і не обиджати нічим своєї „братії“ та не завидувати один другому майна й не продумувати над присвоєннєм його, бо

„Когда козаки уже обнищаютъ,
То не долго остатки ваши потрываютъ“.

Тільки з тих достатків можна здобути коня або ручницю. „А безъ тихъ приборовъ, что, мните, по насъ будетъ?“ Наша слава не потриває довго. Вкінци кличе гетьман:

„...сами не купчуйте,
Лука, стрѣлки, мушкета и шаблѣ пильнуйте!“

„Куплі“ недостойні жовніра. Як діти „отправлятъ науки“, належить їх вчити козацької штуки. Тільки так можна устоятись супроти ворога.

Так запоруку добра України бачить Хмельницький у двох основних вимогах: у згоді й плеканню козацької слави. Перед усім се останнє підчеркнено сильно й так ідейно лучиться та промова з початком драми, де богато говориться про козацьку славу.

Сей останний виступ Хмельницького в нашій драмі є немов його пращальною мовою. Се й без сумніву сцена, на яку автор хотів покласти найбільше ваги. Вказує на те пророцький тон, яким вона перенята, і звязок її з гадками, підчеркуваними найсильнійше в драмі, перед усім в активних її частинах. Тому ту промову Хмельницького, виповіджену в найторжественнійшій хвилі для нього, й звернену до тих, що допомогли йому здобути світлу славу, — мусимо уважати осередною точкою цілої драми, найбільш ефектовним її місцем. Ся сцена й вказує виразно на головну ідею драми: що *єдино добре зорґанізована козацька оружна сила може запевнити Україні ліпшу будучність*. Таке значіннє мають богато разів повторені слова про традицийну козацьку славу, проявлену ділом у побідному повстанню Хмельницького.

Чи сталося се свідомо, по волі автора? Він заявив, що хотів представити „Милость Божію“. І справді промову Хмельницького обставлено побожними реквізитами. Але реальне, земне життє взяло ще раз верх над релігійним настроєм і вибухло коли не в ділах, то хоч у гадках, звязаних із тим життєм: автор заговорив про будучину України ясним, реальним словом. Мисли, підрядні по інтенціям автора, взяли верх над його намірами й виросли до основної ідеї драми. Такий був вислід боротьби між світським і релігійним елєментом у „Милости Божій“. Здається, сталося се проти волі автора (чи головного впорядчика драми); може він і не завважав, що жива тема понесла його аж так далеко. Бо думати, що усе те вчинив автор свідомо, значилоби приймати гадку, що автор хотів свідомо релігійним покостом прикрити свої світські мисли про значіннє козацтва для України. А тоді малиб ми до діла з політичним трактатом, киненим сміло перед очи української публики. Та до таких здогадів не маємо достаточних основ.

Після тої не так драматичної, як радше емфатичної й ефектовної сцени йде закінченнє драми, що займає цілу V-ту дію.

Україна взиває до радости не тільки всіх „Россіян“, але й всіх християн, що „не поврежденни злочестія ядомъ“.

Ляхи побіджені й прогнані за свої границі, а за ними побігла всяка біда. Для України настала веселість, висказана ріжними високопарними словами. Нехай же радуються з Україною всі народи, що її люблять і нехай разом із нею прославлять Господнє імя.

А Боже Смотрініє звертає увагу Україні, щоби вона також тішилася тим, як воно хоче її дивно „утвердити“. Многі завидують Україні щастя, але не вдіють нічого, бо Боже Смотрініє прийме її під свою кріпку руку. Їй стануть помагати непобідимі російські монархи, а вона буде певно безпечна під таким щитом. І Боже Смотрініє згадує про Петра І, що буде Україні каменем, якого нічого не порушить, хиба пізна смерть. Але тоді положиться на його місце инший камінь — Петро II, що хоч малий, але вже розумний і схоче дбати про славу України. Він подасть їй „Даніила, вождя изряднѣйша“, що і благородний і хоробрий і буде ворогам України другим Хмельницьким. Його імя перелякає ворогів і вони похуднуть із зависти. А що не будуть могти воювати збруєю, то хиба зачнуть язиком „щекати“, представляючи Україну грубою неукою. Але Бог прославить її і в науці. Бо з колеґії, основаної Петром Могилою, вийдуть: бесідники, фільософи, богослови, проповідники, мудрі й святі пастирі й инші знамениті мужі. Так Україна в мирі, чи в війні, буде торжествувати над своїм ворогом. Втішена тим Україна шле поклін Петрови II й бажає усякого добра „его вѣрному вожду Даніилу“.

Так у цілій V-ій дії не має акції, бо навіть радість України є тільки повтореннєм попередного. Нові тут хиба поклики до инших народів, щоби пімстилися разом з Україною, і похвали цареви й тодішньому гетьманови.

Повтореннєм похвал відомих прикмет Хмельницького (хоробрости, любови вітчини, оборони Церкви, охорони козацької слави) є й останній хор, що до того додає ще немов коротеньку рекапітуляцію усіх подій, представлених у драмі: від нарад Хмельницького аж до радости України. Згадкою про заплату Хмельницькому в небі кінчиться драма.

У „Милости Божій“ проявляється виразне змаганнє до переведення одноцільного пляну акції. Видно се не тільки з того, що ціла драма обертається майже виключно коло повстання Хмельницького, але може ще більше з підчеркнення козацької

слави не лише на початку драми, але й у дальших її частинах, можнаби сказати, у цілім творі. Гадку про велике значіннє козацької слави й оружної козацької сили для України — треба признати основною ідеєю драми, бо вона є головним підкладом центральної сцени цілого твору: застанови Хмельницького над будуччиною України, чогось у роді історіософічного погляду на Хмельниччину, приміненого до сучасних авторови відносин. Сам автор хотів надати свойому творови инший ідейний підклад — він хотів показати, як Боже Провидіннє опікується Україною. Але того скромного побожного наміру не міг він виконати належно, бо земська подія переросла своєю живучостю й елєментарною силою побожні роздумування. Вийшов тільки конфлікт між духовним і світським світоглядом, а се відбилося некорисно на будові драми. Незрівноважений автор (чи автори) не мав спромоги опанувати сей конфлікт і з того вийшли великі артистичні похибки: насильне затамованнє акції й зверненнє її на зовсім инший, не конче щасливий шлях. Вислідом того був і деякий хаос, слідний на неодному місці драми. Невироблений ум автора, що вже в розвиванню початкової акції дав докази деякої непорадности, повторяючи нераз те саме — тепер, відірвавшись від живійшої акції, почав єще більше губитися в повтореннях і фразеольоґії без нового змісту. Але ті повторення є ще найсильнійшою ниткою, що вяже обі частини, на які розпадається драма, бо своїм характером ті части дуже неподібні до себе. Однак та неодноцільність драматичної фабули стане менше яскрава, коли розважимо, що „Милость Божія“ не є справжньою драмою, бо в ній нема драматичної інтриґи й протиакції — є се тільки ряд монольоґів, діяльоґів і хорів, звязаних як так в одну цілість і приладжених для сценічної вистави.

Щож сказати на основі того про автора драми? З усею певностю вийшла „Милость Божія“ з козацьких кругів — і то зпоміж низшого козацтва, а не старшини — або з кругів, прихильних козацтву. На се вказує ціла основа драми й перед усім її осередна сцена. А знаємо, що дітий звичайних козаків ходило до київської академії богато. Так н. пр. в 1736/7 р. було на загальне число студентів академії 355 — дітий козацької старшини 22, а дітий звичайних козаків 84 [1]). Що драма не вийшла з кругів духовенства, се видно з усего її відношення до духовенства,

[1]) Н. И. Петровъ: Акты и документы, относящіеся къ исторіи кіевской академіи. Відд. II, т. I, ч. II. Приложенія. Київ, 1904. ст. VI—VII.

про котре вона мовчить. Навіть у закінченню драми не має звичайної похвали духовній єрархії. Передуховленнє драми в останних її частинах є або вислідом образовання в духовних школах або перерібки драми духовною особою. В тім останнім випадку малиб ми до діла не з одним автором, а найменше з двома — вислід подібний, як його дала аналіза мови й стилю драми. Одначе все таки впорядчик чи останній редактор драми був, без сумніву, один — він міг бути духовною особою. Він перетворив драму з козацьких кругів на духовну драму. Не виключене, що в тім помагали йому й студенти, як на се вказувалиб останні частини драми, писані шкільним стилем і переповнені масовим повтореннєм попереднього. Написаннє „Милости Божої“ я уявляю собі так: драматичні сцени, основані на подіях із часів Хмельниччини, написані студентом київської академії, що походив із кругів низшого козацтва на Правобережній Україні, переробив на одноцільну драму якийсь духовний професор київської академії, користуючись при тім співробітництвом инших учеників академії.

Повернім єще до зверхнього технічного боку драми. На 9 яв, з яких складається ціла „Милость Божія“ (крім хорів), є аж 4 монольоґи, а з діяльоґів тільки II, 2 можна назвати справді діяльоґом, бо инші мають також характер монольоґів. Усі ті монольоґи й quasi-діяльоґи — довгі. Вже хочби се стає доказом, що акція драми дуже пинява. Одначе драма не уникає збірних сцен — вона любується в них і вони заповняють цілу II й IV дію. Але се виплив не драматизму, а наклону до декоративности, бо й такі сцени переміняються в діяльоґи або монольоґи.

Цікаво ще, як драма відноситься до трех драматичних єдностий. Єдність акції намагається вона зберегти, хоча се не зовсім вдалося. Єдности часу й місця — нема. Між поодинокими діями минає довший час, не означений близше, н. пр. між II й III дією минають цілі літа. I, II й III дія моглиб відбуватись в тім самім місци — може над Дніпром, недалеко порогів; IV дія переносить нас на ворота Києва; V, здається, в сам Київ.

Лицедій, що говорять у монольоґах або діяльоґах, мало: Богдан Хмельницький, кошовий, козаки, вістник, Україна, Вість, писар, Смотрініє Божіє — разом 8 лицедій, вчисляючи сюди й збірну особу козаків. Крім того виступають у ролі статистів: Запорожці, козаки й може товпа народу при вїзді Хмельницького в Київ. У хорах являються: Муза й Аполльо; неозначені

близше співці; українські діти, здається, студенти київської академії.

Героєм драми є, очивидно, Богдан Хмельницький. Основною прикметою його характеру є рішуча відвага й геройська хоробрість. Се справдішний лицар, для якого козацька честь і слава є найважнійшою справою. З тим і злучена горда надія на шаблю, що одинока може вибороти красшу долю й пошанованнє власної особи. В його появі вражає нас високе ціненнє власної гідности. Відси й походить та люта досада на Поляків, що кинули козакам в очи найбільшу обиду — бо за їх вірну службу заплатили чорною невдякою і гнетом. А Хмельницький не з тих героїв, що плачуть. Він стоїть у контрасті до всего козацтва, що — як показує хор I дії — плаче на Поляків за їх невдяку. У Хмельницького будять ті кривди перед усім почуттє сорому, що козаки, відомі з голосних воєнних походів, чекають так безмовно своєї погибелі. Що йно тоді будиться у нього жаль, як він бачить, що козацтво так низько впало. Але той жаль ще більше розпалює його відвагу й він реаґує на нього в першу чергу іронізованнєм ворога, а дальше шаблею. Роздумавши усе те, приходить Хмельницький перед Запорожців із готовим пляном. Він представляє їм грозу загибелі під польським гнетом і заявляє, що красше положити свою голову, як втратити козацьку славу й Україну та служити невдячному ворогови. Але разом із тим, немов боячись, що сказав за тверде слово, показує він у ряді споминів славні козацькі подвиги — якби на доказ, що не треба нічого боятись. Що йно тоді намагається він розбудити розяреннє проти Поляків, ставлячи Запорожцям перед очи подрібно кривди України — не тільки матеріяльні, але й духові, релігійні, при чім із розмислом покладено на кінци так немилу козакам унію. І аж тепер, коли вже переконав козаків, він складає рішеннє усего в їх руки і не чекаючи їх згоди рішає сам справу, бо взиває Запорожців, щоби всі пішли за ним. Отся промова показує, що Хмельницький не тільки відважний і підприємчивий, але й добрий бесідник, що вміє промовити до ширших верств і переконати їх, опанувати зручно їх душі й повести за собою та підчинити своїм рішучим приказам. Він веде маси там, де сам захоче. І якби Хмельницький промовляв не таким розтяглим стилем, а мовою більше дібраною до своїх слів, можнаби його промову до Запорожців уважати справді визначним твором у тодішній українській літературі.

В розмові з козаками бачимо Хмельницького вже як пол-

ководця. І тут кидається в очи перед усім його енергія й скора орієнтація в ситуації, як се вдалося авторови прекрасно представити в тім місци, де Хмельницький рішучою промовою усуває несподівану, а дуже небезпечну перешкоду в своїх плянах: релігійні сумніви козаків з огляду на присягу, зложену Полякам. Очивидно, що такий рішучий полководець не чекає приходу ворогів, а атакує їх перший із свіжим завзяттєм.

Таким являється Хмельницький, схарактеризований ледви кількома немногими рисами. З його характеристики відкинено все, що могло відтягати увагу глядача від його геройської вдачі. Длятого й вийшов Хмельницький лицарем, котрий тільки й думає про те, як би то визволити Україну. Ніяка гадка про особисті цілі не каламутить того ідеального образу. Се не чоловік — а добрий ґеній України. Людського, нам близького в ньому не має нічого — се наче неземна стать, наче образок за рамцями. Се героїчний, але не траґічний і навіть не драматичний характер; драматична інтриґа не має тут де зачіпити.

Ще більше виідеалізований виходить Хмельницький у дальших частинах драми. Се вже не герой — а зовсім святий і пророк. Перенятий своїм великим післанництвом, він зовсім відривається від землі й переноситься гадками понад неї. Ціла Україна звернула на нього очи — він є уосібненнєм її долі. Тому Україна слідить із тревогою за його воєнними ділами й молить Бога о поміч йому. Його успіхи — щастєм і радостю цілої України. І ось являється перед нами знову Хмельницький, той сам Богдан, що, поконавши славно ворога, вертає з тріюмфом на Україну. Цілий Київ виходить йому на зустріч і складає поклін. І він промовляє... Велике здивованнє огортає нас. Перед нами вже не гордий лицар, бутний на свою козацьку славу, певний себе енерґічний покоритель товпи. Замість того бачимо покірного й побожного чоловіка, котрого очи постійно звернені до неба. Він уважає себе тільки знарядом у руках Бога й лише з тої точки мірить свої діла. Чим більша його побіда, тим більша належиться слава Богу, не йому. Перед нами являється немов святий. І тому тим більшого значіння набирають його слова, коли він дає ради на будуче. Сі слова неоспоримі, бо їх голосить мов біблійний провідник народу, вибраний Божий сосуд — пророк. Після того не було вже, очивидно, для Хмельницького місця на сцені — він зникає з неї, полишивши за собою немов світлу смугу сяйва. Контраст між Хмельницьким повстанцем і Хмельницьким побідником — виразний. Помимо того роздвоєння ха-

рактеру Хмельницького міг автор з артистичного боку числити на деякий успіх — вражіннє, викликане появою Хмельницького, заєдно степенується.

Про иньші лицедії можнаб і не говорити. Вони є більше декорацією для Хмельницького й нема мови про яке небудь поважнійше їх схарактеризованнє. Кошовий — се відгомін слів Хмельницького; цікаве у нього хиба сильне підчеркненнє любови вітчини й охота без вагання пожертвувати для неї життєм. Козаки виявляють доволі енергії, коли рішаються на таке небезпечне діло, як побиттє комісарів. Їх енерґія йде так далеко, що вони виступають проти Поляків, хоч се незгідне з їх присягою. Вістун — се майже статист. Писар, що витає Хмельницького, є бесідником, образованим у тодішних школах — у нього видно замилуваннє до пересадного реторства й ученої реторики.

З алєґоричних фіґур, чи радше олицетворень, найзамітнійша Україна. Її характеризує боязкість. Прибита горем, вона тішиться, що правда тим, що діти піднялися в її обороні, але в успіх їх повстання вона не дуже вірить — характеристична прикмета людий, вихованих у довгій неволі! Вона така боязка, що готова ще зробити закид своїм оборонцям, бо як усе не вдасться, то її чекають ще більші муки. В тих сумнівах і тревожній непевности бачить вона одиноку потіху в горячій молитві до Бога, в котрій все таки проглядає надія на успіх Хмельницького. Дивне тільки, що після таких душевних мук перші вістки про побіду над ворогом якось мало втішають Україну — вона збуває сю радість ледви кількома словами. Аж пізнійше вибухає її радість у ряді напушистих і вивчених у школі фраз. Виглядає, якби вона ховала свою радість умисно длятого, щоби писатися таким бесідницьким потоком. Природність радости втратила на тім богато.

З инших того рода фіґур Вість є лише реєстрацією подій із часів Хмельниччини. Смотрініє Божіє по своїй природі також не може мати визначних характеристичних прикмет — замітне хиба, що воно промовляє досить природно й тільки тут і там слідна деяка пересада.

Так у „Милости Божій“ маємо тільки один справжний характер — головного героя драми. З инших лицедій можна говорити про характеристику хиба одної України.

Відношеннє нашої драми до Поляків, котрі тут виступають ворогами України, не зовсім ясне. Вони не змальовані плястично.

Драма називає їх Поляками або Ляхами, уживаючи обох назв без видимої ріжниці. Поляки не люблять козаків — вони радіб їх зовсім погубити. Радо користають із козацьких прислуг, всюди заступаються козаками й втікають поза їх плечі, не жаліючи їх крови; як заплату кидають їм наругу і гнет. Вони знають добре ціну козацької хоробрости й відваги, але не признають лицарської чести козакам, хиба вже мусять се вчинити з великою неохотою. А самі вони „заяці", вміють тільки втікати, до бою стають не дуже радо; і як вже втікають, то роблять се без намяти, покидаючи все. Аж за Вислою почувають вони себе дещо безпечнійше, але й то не дуже, бо кождий подув вітру видається їм ворогом. Тому не дивно, що не можуть устоятися супроти Хмельницького й втікають перед ним на осліп. Але помимо такого насмішливого відношення до Поляків, не слідно в „Милости Божій" надто великої ненависти до них. Що правда, в хорі I дії грозиться Полякам тяжкими карами за кривдженнє України, але в оповіданню про воєнні діла Хмельницького не слідно жорстокого озвірення супроти Поляків. Вони потерпіли, як звичайно на війні, й хиба Кривоніс „погуляв" дещо більше, коли витягав їх із хат і пивниць. Поза тим глядить драма на них більше з іронічним легковаженнєм, не признаючи їх справжньою реальною силою, і бачить у них лінивих трусів; але справжньої ненависти до них не слідно. За те супроти ксьондзів драма більше жорстока, як се видно з вислову, що козаки „зъ ксендзовъ живыхъ шкуры, якъ зъ барановъ лупили". Але причина того вже не національна, а релігійна.

Натомість слідно виразну ненависть супроти Жидів. Не богато говориться про них у драмі, але за те досадно. Хмельницький згадує відразу з обуреннєм про те, „чого намъ не дѣлаютъ Ляхи изъ Жидами!" Дальше ставить він Полякам закид гірший і більш болючий для козаків від усякого гнету:

„Козака и за Жида не важатъ: милѣйшій
Имъ Жидъ, нежели Русинъ, и весьма честнѣйшій;
Зъ Жидомъ они ѣдятъ, пьютъ, банкеты справляютъ,
А козака бѣдного за нѣзащо маютъ".

І дійшло до того, що

„Нынѣ, срамно и сказать, нынѣ сами сіи (лицарські козаки)
Жидамъ кланяются, и шапку въ рукахъ носятъ
Передъ ними, и ихъ якъ пановъ якихъ просятъ".

А Вість голосить із злобною втіхою, що в Нестерварі

„глубокій ровъ Жидовскимъ стервомъ заровняли“. Про Поляків не виразилася драма ніде з такою ненавистю.

З инших народів згадуються ще Татари й Турки, з котрими козакам доводилося воювати. Драма відноситься до них подібно, як до Поляків. Залюбки оповідає про боротьби з ними, про руїну їх землі, про покореннє гордости могучого султана, але поза тим ненависть до них проявляється ще в словах Кошового, котрий називає їх плюгавцями. Але не видно того іронізовання супроти них, як се виступало при згадках про Поляків. Одначе драма ставить їх низше своїх головних ворогів.

У драмі згадано ще про побідні бої з Німцями, а при кінци про російських монархів. Про відношеннє до Росії не сказано в драмі нічого реального; згадка про царів є чисто конвенціональним поклоном у бік правительства. Але знаменне, що драма уважала потрібним віддати честь Петрови I, котрого називає великим і жалує, що він умер. Зрештою драма не доторкаєсь українсько-московських взаємин.

Клясичного елєменту в драмі небогато й він не грає тут важнійшої ролі. В хорі I дії співають Муза й Аполльо — чому саме вони, годі збагнути, бо пісня, яку вони співають, не має нічого спільного з клясичною стариною. Крім того у V, 1 згадується „Аквиліоне“ й „Алціоне“. Тим і кількома латинізнами вичерпуються прикраси, зачерпнені з клясичної старини.

Вистава „Милости Божої“ на сцені була дуже блискуча. Костюми й сценерія були, певно, незвичайно ефектовні. Як взагалі у автора проявляється наклін до декоративности вже в самій будові драми, то ще більше виступила та декоративність у сценерії. Уявім собі тільки: Виступає Хмельницький — очивидно, прибраний у світлу одіж гетьмана України. Опісля виходять Муза й Аполльо — певно в давних грецьких одягах, може й з музичними інструментами. Відтак бачимо Хмельницького в окруженню Запорожців — тло незвичайно мальовниче. Дальше приходить персоніфікація України — без сумніву також ефектовна. Після того йде хор — чи не ангелів у небі. Кульмінаційною точкою ефекту був блискучий вїзд Хмельницького в Київ. Тут маємо святочно прибраних дітий — спудеїв і козаків. На закінченнє усего являється само Боже Смотрініє. Ефекти постійно степенуються і в їх розкладі показав автор велику вмілість. Здається, в тих сценічних ефектах лежала найбільша сила драми. Автор був знаменито обзнайомлений зі сценою.

V. Історичні обставини.

Сам автор подає в епільозі дві причини написання сеї драми: 1) саме минало 80 літ з того часу, як виявилася представлена тут Божа милість; 2) про такі події не належить мовчати, бо й Бог вимагає, щоби Його добродійства держати в незабутій памяти. Так отже спонукою до написання сеї драми був 80-літний ювилей повстання Богдана Хмельницького й той історичний змисл, що казав авторови під покришкою служби Богу згадати про колишні великі хвилі своєї рідної землі. До того 1728 р. — по згаданим словам М. Максимовича — докінчувалась обнова великої Печерської церкви, а на її північній стіні намальовано великий портрет Богдана Хмельницького.

Та були й глибші причини написання власне 1728 р. „Милости Божої“. Вказує на се виразно сцена, в якій Хмельницький каже, що будучина України лежить в удержанню воєнного духа між козаками, котрі не повинні ослабляти його незгодою, матеріяльною користолюбностю й зворотом до купецтва. Є се відгомін тодішніх відносин на Україні.

Вже М. Максимович вказував на те, що наша драма викликана красшим положеннєм України за царя Петра II й гетьмана Данила Апостола.

Дня 6 мая 1727 р. умерла цариця Катерина I, а царем проголошено малолітного Петра II під формальною опікою Меньшикова, що з ріжних причин ставився прихильнійше до автономічних змагань України [1]). Незабаром поставлено Україні гетьмана в особі Данила Апостола (1728—34). Іменованнє гетьмана викликало на Україні справжнє одушевленнє. Після упадку повстання Мазепи прямувало правительство Петра I до підірвання старого ладу на Україні. Та хоча політичний і суспільний устрій на Україні виявився слабим, все таки старий лад видався українській суспільности ліпшим від нових порядків, котрі не давали ніяких полекш, а докидували нові тягарі [2]). Длятого витворилася на Україні туга за давними порядками й за приверненнєм гетьманства. Колиж 12 мая 1727 р. появився указ Петра II з обіцянкою привернення вибору старшини й знесення нових податків, від усіх полків почато надсилати до царя адреси, в яких старшина,

[1]) Іван Джиджора: Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-их і 1730-их рр., ст. 9

[2]) Іван Джиджора: Матеріяли московського „Архива Министерства Юстиціи“ для історії гетьманщини. Львів, 1908, ст. 9—10.

козаки, міщани й посполиті — словом, усі українські верстви дякували перед усім за приверненнє гетьманства.

Гетьманство викликало цілий політичний рух у кругах української старшини. На чолі того руку стає сам Данило Апостол, один із красших українських діячів, рішучий автономіст. До правительсва почав гетьман слати ріжні домагання, в яких оборонювув автономічне становище України. Словом, Данило Апостол розбудив на Україні живий патріотичний рух [1]).

Найважнійше місце між українськими справами визначив гетьман економічним інтересам України, перед усім її купецтву. Сам Данило Апостол був запопадливим хозяїном, як сливе вся тодішня козацька старшина, що, майже не займаючися воєнним ділом, не мала що иншого до роботи. Він був купцем-експортером і промисловцем. Тому, борючись за автономію України, дбав Апостол перед усім про інтереси капіталістичного старшинсько-купецького елєменту, який саме тоді почав витворюватися. Уважаючи військовий скарб одною із головних основ української автономії, намагався гетьман пильно скріпити сей елємент і забезпечити купецько-торговельні відносини на Україні. Свої заходи повів Апостол у двох напрямах: інстанціонував перед російським правительством у справі переміни ворожого від часів Петра I напряму російської торговельної політики й опікувався торговлею на Україні. Між иньшим з початком 1728 р. російський резидент при гетьмані Наумов скликав за почином гетьмана до Глухова представників купецтва з найважнійших українських міст для наради над поліпшеннєм положення українських купців. Тут порушено також справу побуту Жидів на Україні. Дня 9 січня 1728 р. подано гетьманови відповідні точки із сеї наради, як директиву для його заходів в українських справах у Москві, куди він саме тоді вибирався. Дня 12 марта 1728 р. подав гетьман російському правительству точки, що давали нарис автономії гетьманщини. Цілу одну окрему (15-ту) точку присвячено там українській торговлі. На основі того нарису виготовлено для України „рішительні пункти“, видані 22 серпня 1728 р. — розуміється, далеко не такі, як можна було сподіватися по обіцянкам із 1727 р.[2]). У звязку із рішеннєм тих справ пробував гетьман Апостол довший час (від 9 I до 6 IX 1728 р.)

[1]) Idem: ст. 19—20.

[2]) Іван Джиджора: Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. Львів, 1911, ст. 112—167; де сі справи представлені на основі архивних актів.

у Москві[1]). Додатиб, що й в обсягу своєї власти (при помочи універсалів і ин.) дбав Апостол від самого початку свойого урядовання про забезпеченнє торговельних справ України[2]).

Ворожа для України від часів Петра І російська економічна політика довела скоро до упадку української торговлі. Тепер найліпшою ще льокацією енергії й капіталу являється земля, „маєтности". І власне в тих часах старшинські й міщанські заможнійші круги кинулися — перед усім у часі гетьманування Скоропадського — сильно на придбаннє маєтностий із одночасним переходом міщансько-купецьких верств у козацько-старшинський круг. Після полтавської катастрофи придавлено Україну ріжними важкими репресіями, що замикали для висших верств українського суспільства всякі дороги для проявлення енергії. Старшина й державська кляса — а ті поняття в тім часі майже покриваються — йдучи за інстинктом самоохорони й переконавшися, що найліпшим забезпеченнєм є не усякі права, а кріпка матеріяльна основа, — пішла вповні на зустріч змаганням російського правительства й пустилася в погоню за земельною власностю. Російське й місцеве правительство підпомагало сю жадобу й роздавало велику силу маєтностий — але не так Українцям, як радше чужим зайдам. Українська старшина хотіла видержати конкуренцію з тими чужими заволоками й почала облягати гетьманське правительство із жаданнями надання маєтностий. А обезсилені слабші економічні верстви купецтва й селянства стають менше відпорні. Так нарушалася суспільна рівновага що раз більше на некористь козаків і посполитих, а се довело опісля до упадку гетьманщини. Низші верстви, полишені висшими, не могли нічого вдіяти супроти тягарів, які на них накладала Росія[3]).

Сказане позволяє нам ясно зрозуміти останню промову Хмельницького в „Милости Божій" і заразом ідею цілої драми. „Милость Божія" є висловом тих верств української суспільности 1728 р., що не погоджувалися з економічною політикою гетьмана Данила Апостола і козацької старшини та купців, повернених у козацьку старшину. Драма перестерігає перед тим надмірним заняттєм торговлею, яке тоді опанувало козацьку старшину, котра, забуваючи на своє справжнє завданнє, кинулася за зи-

[1]) Діярюш чи журнал із часів того побуту видав О. Судієнко: Матеріялы для отечественной исторіи, І, ст. 1—124.

[2]) Джиджора: Економічна політика, ст. 119 і д.

[3]) Idem: ст. 1—2 і 141—3.

ском. Драма витикає виразно тій старшині надто велику любов золота, котра так засліпляє її уми, що вона не бачить своєї сумної будуччини в недалекому часі. „Милость Божія“ не замикає очий і на сю погоню за землею, що тоді так заволоділа козацькою старшиною. Одиноку запоруку щастя й богатства України бачить „Милость Божія“ в плеканню так сильно підчеркненої нею козацької слави й воєнного духа між козацтвом, серед котрого драма не знає ріжниць (у старшинстві).

Недалекі події показали, яка велика правда лежала в словах сеї драми з 1728 р. І ми можемо тільки подивляти сей ясний погляд на сучасне положеннє України.

Так „Милость Божія“ звертається просто проти політики гетьмана Данила Апостола. Кінцевий панеґірик гетьманови не повинен нас вводити в блуд — він з одного боку тільки конвенціональний, а з другого боку патріотичний автор почував певно разом із цілою Україною, що приверненнє гетьманства є для його вітчини заповідию ліпших часів, аби тільки гетьман брав собі за приклад великого Богдана Хмельницького, що не мав нічого иншого на гадці, як тільки: добро й честь України та козаків.

Вкінци київська академія мала важкі порахунки з Данилом Апостолом. У марті 1728 р. повіз він до Москви точки, що довели до видання згаданих „рішительних пунктів“ у серпні тогож року. Ті гетьманські точки були, без сумніву, відомі на Україні; про них, певно, й говорено загально. А в них постановив Верховний Тайний Совіт на просьбу гетьмана Апостола: між иншим про збір у військовий скарб доходів із монастирських посідачів, про заборону духовенству набувати знову недвижимі маєтности на Україні й про підчиненнє монастирських і церковних посідачів по слідчим (исковымъ) ділам судови гетьмана. Ся заборона набувати маєтности була тяжким ударом для українських монастирів взагалі й тим самим для Київського Братського монастиря, з котрим була звязана академія. Монастирську землю уважано нелеґальною й призначувано для секуляризації, а се подавало привід до насильств і захватів [1]). Так економічна політика гетьмана відбилась болючо й на самій київській академії, а се ще більше могло дати причину до звернення уваги на таке змаганнє до зисків між козацькою старшиною.

Та як би там не було, в усякому разі замітне, що автор

---

[1]) Петровъ: Акты, ст. 160—64.

драми умів знаменито підхопити сего купецько-користолюбивого духа в гетьмансько-старшинських кругах свойого часу, зрозумів його небезпеку для будучини України й виступив із виразною критикою таких змагань. Але він не обмежився самою неґативною критикою відносин, а вказав також позитивно на шлях, яким повинні йти козаки й гетьман. Се шлях: із покиненнєм усяких ріжниць з огляду на старшинство між козаками (бож драма не хоче знати тих ріжниць!) піти слідами ідеального гетьмана Богдана Хмельницького й орґанізувати військову козацьку силу, не ослабляючи її нахилом до користолюбивости.

Але в драмі підчеркнено також релігійний момент — тут слідна ненависть до унії. Ся проява спричинена, без сумніву, сучасними авторови драми релігійними відносинами на Україні, що остала під Польщею. Від поч. XVIII в. розгоріла там власне боротьба між православними й уніятами. Православє в тім часі підупало в межах Польщі, але за його приверненнєм розпочав настійливі заходи між иншими й могилівський епископ Сильвестер кн. Четвертинський при помочи російського правительства. І ось 1727 р. умер Четвертинський, а його наслідника Арсенія Берла (1727—34) не хотіла признати Польща [1]. Вже хочби той один епізод показує, як ворожо відносилися православні до уніятів у часі написання „Милости Божої“, котрої досадні вислови супроти унії серед таких обставин зовсім зрозумілі.

---

[1]) Julian Pełesz: Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. II т. Відень, 1980, ст. 491 і д.

Львівське „Studium Ruthenum“.

Написав ***Амврозій Андрохович.***

3. Катедра практичної історії природи (рільництва).

Питомці послідного курсу богословя мусіли слухати та здавати іспит з практичної історії природи (рільництва). В р. 1786. повідомила ґубернія ректора семинарії, що ноти з практичної історії природи має втягати до піврічних списів питомців, предкладаних до ґубернії[1]). Викладав про рільництво на фільософічнім виділі професор історії природи, до котрого належало викладати побіч історії природи ще фізичну ґеоґрафію, технольоґію і рільництво. До р. 1792. займав сю катедру Антін Гільтенбранд, а по нім Емануіл Кіршбавм[2]), а що вони викладали в латинській мові, тому не могли з їх викладів користати всі питомці studii rutheni. Через те спершу викладав окремо для питомців studii rutheni в семинарії Іван Земанчик. Від р. 1790/1. слухали вже питомці studii rutheni історію природи на університеті[3]). В тім році почав їм та питомцям studii latini викладати практичну історію природи професор медичного виділу Вальтасар Гакет (Hacquet) в славянськім volapü-ці, бо перед своїм приходом до Львова пізнав він чеську, хорватську й словінську мову, а в Галичині скоро присвоїв собі польську і українську мову. Годі навіть припустити, щоби ті виклади відбувалися в латинській мові, бо не всі слухачі studii rutheni знали ту мову, а так само годі думати, щоби виклади відбувалися в німецькій мові. Як свідчать звідомлення професорів німецької мови (Вольфайля й Райхерта), знаннє тої мови

[1]) Арх. дух. сем. 1786. Ґуб. з д. 3/12 1786, ч. 31.178. [2]) Finkel: Op. cit., ст. 67—68. [3]) Арх. льв. унів. Персон. акти ч. інв. 103 з р. 1790.

у питомців studii rutheni було на стільки слабке, що про поважний вислід не могло бути мови. Професор мусів викладати у мові зрозумілій слухачам, а тою могла бути тільки славянська, а що ані Гільтенбранд, ані Кіршбавм її на стільки не знали, обняв виклади того предмету дмя питомців studii latini i rutheni Гакет [1]) Zschokke каже, „що про рільництво злучене з історією природи мали виклади семинарицькі настоятелі“ [2]). Слова його відносяться до часів, що сягають далеко поза час єствовання studii rutheni. Життєпись Гакета подаю низше в розділі про професорів studii rutheni.

4. Наука акушерії.

Зі священика хотів Йосиф II зробити учителя, урядника, рільника, а навіть лікаря на селі. Тому мали питомці учитися деяких лікарських наук і поліжництва. Очивидно користали вони тільки з тих викладів, котрі були в польській мові. Приміром поліжництва учив питомців ґенер. семинарії studii latini i rutheni Іван Махан у польській мові від 1/9 1787 [3]), а по нім Гакет. По смерти Йосифа звільнено питомців від того предмету.

5. Наука співу і обрядів.

Підчас коли в дієц. семинаріях наука співу, перед усім хорального, стояла високо і Білянський часто і радо дописувався своїм хором питомців („kapelią“), в ґенер. семинарії від р. 1783 до 1807, до іменовання спіритуального, зійшла наука співу до підрядного значіння. Спершу було обовязком віцеректора, а як двох установлено, один з них мав учити питомців світової оглади, гомілетики, катехитики, педаґоґіки і обрядів, а в тім і співу [4]). В р. 1783. учив того віцеректор Скородинський, а від 1784—1788. Сабатовський, а після нього Теофан Голдаєвич аж до 1807. Питомців Румунів учив віцеректор Самійло Вулькан, а по нім віцеректор Василь Філіпан. Від шк. р. 1787/8. переймив вправді науку гомілетики, катехетики і педаґоґіки професор пасторальної, але управа семинарією так забирала час віцеректорам, що наука обрядів, а перед усім співу спадала на самих питомців, на більше співолюбиві і свідомі обрядів одиниці. Ось який звичай у тім згляді витворився в ґенер. семинарії: В святочні дні були

[1]) Арх. льв. унів. 1791—1805. Свідоцтва власноручно писані Гакетом з іспитів. [2]) Zschokke: Op. cit., ст. 302.

[3]) Finkel: Op. cit., ст. 113. [4]) Нац. Муз. ч. 7296.

в церкві все 2 хори: правий і лівий. На чолі кождого хору стояв окремий діріґент (ductor chori, director, cantor, praecentor) і він мав до помочи 2 віцедіріґентів. Участь у хорі мали перед усім питомці послідного курсу, т. зв. „praxistae", „theologi practici", а пізнійше звані „pastoralistae" і то по черзі по 7 через один тиждень. Окрім них ішла черга на питомців низших років. Обовязком директорів хору було управляти хором „належно і по уставу". Мали вони наперед переглянути устав і приготовитись, аби не милилися, а в разі якого сумніву удавалися о вказівку до ректорату. У свобідний час мали вони учити товаришів уставу і співу („w ustawie i tonach cerkiewnych udoskonalać"). Віцедиректори були обовязані помагати директорам і в разі неприяви їх заступати. Тяжко було тримати лад серед учасників хору, котрі по черзі по 7 у хорі співали. Ректор мусів доволі часто упоминати питомців: „Ніхто з поочередних учасників хору не сміє випереджувати директора або віцедиректора, ані скорше кінчити, або не в міру продовжувати кінцеві партії, але всі разом під тон, даний директором або віцедиректором, підчинятися і з ним разом кінчити" [1]). Уряд платив діріґентам хору від 8 до 50 злр. і то звичайно цілу суму нараз, коли вони по скінченню студій покидали семинарію. Сей звичай винагороди настав з хвилею, як до ґенеральної семинарії прибули угорські питомці, а особливо Румуни, яких треба було вчити співу і обрядів у румунській богослужебній мові. Угорський уряд більше дбалий про своїх питомців, чим австрійський, згодився радо на предлогу ректора семинарії, щоби діріґентів хору ремунерувати.

Засновуючи пресвитеріяльний дім у році 1787., поручав уряд епископам, щоби в пресвитеріяльних домах учили питомців побіч душпастирства, літурґії і григоріянського співу. Перенесеннє співу із семинарії до пресвитеріяльних домів мотивував уряд: „Питомці лекше научаться співу в пресвитеріяльних домах, чим у ґенер. семинарії, бо в пресвитеріяльнім домі щоденно буде їх уживатися до богослуження, отже спів не тільки будуть щоденно чути, але й в нім вправлятися. Тому не треба вже учити науки співу в семинарії, а в пресвит. домі, де віддасться науку співу „хоралістови", або катедральному сотрудникови" [2]). Всякого можливого викруту уживав уряд, щоби тільки заощадити тих 100 злр., плачених діріґентам хору. Побожне бажаннє уряду не далось ввести в життє,

---

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1798—1801.

[2]) Арх. дух. сем. льв. 1787. Ґуб. з д. 28/7 1787, ч. 17.536.

бо відправа богослуження у самій семинарії вимагала, щоби питомців учити співу, тим більше, що окремого дяка не було, а оплата дяка булаби Австрію ще дорожше коштувала. І мусіло лишитись при давнім звичаю; австрійський уряд, хоча нерадо, оплачував дальше дірiґентів хору. Одначе ґубернія роздумувала завсігди над тим, якби викрутитись від обовязку платити дірiґентам. В р. 1793 звернула ґубернія увагу ректора на те, що вже нема угорських питомців, з котрих приводу настав звичай оплати і піддавала думку, щоби поперемінно питомці дірiґували хором, бо се переважно поповичі свідомі вже співу з дому, а через побут у семинарії ще точнійше в нім вишколені[1]). Епископи і ректор семинарії спротивились тому і без упину нарікали, що питомці виносять із семинарії лихе знаннє співу і легковажать собі той предмет, особливо стипендисти. Ґубернія радила ректорови в р. 1799., щоби відтягав місячно по 45 кр. зі стипендії тим, що не знають початків церковного співу, а коли виучаться його, або принайменше заберуться поважно до виучення, відтягнену квоту відразу їм виплатив[2]). Той сам середник дораджувала ґубернія ще в р. 1800. ректорови[3]).

Одною з причин, чому хоральний спів не міг належно розвинутися, була недостача нот. В р. 1794. д. 16/10 жалувались „пасторалісти", що на оба хори припадає по 1 книжці з нотами („Libros chorales, eosque singulos pro singulis choris") [4]). Нарікання не переставали й пізнійше. В р. 1798. заявили питомці, Іван Хризостом Мохнацький і Лаврецький, що доти не підуть до хору, доки ректорат не справить достаточного числа хоральних підручників[5]). Коли в р. 1807. згодився уряд на установленнє сповідника (спірітуального) і став ним Захарія Попель, на нього припав обовязок сповідати питомців і учити ритуалу та співу. Ректор мав від того часу у звичайних списах питомців подавати при кождім з них ноту зі співу[6]). Тодішний тимчасовий ректор пригадав питомцям той розпорядок митрополита в серпні 1807 року: „Тому що кождий священик має знати устав, докладно і порядно читати, співати і правити богослуженнє, мають пасторалісти перед відходом до пресвитеріяльного дому здати з тих предметів іспит перед сповідником. Поки не зложать іспиту, не вийдуть

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1793. Ґуб. з д. 6/7 1793, ч. 17.467.
[2]) Ibid. 1799. Ґуб. з д. 5/4 1799, ч. 9.213.
[3]) Ibid. 1800. Ґуб. з д. 4/4 1800, ч. 9.540. [4]) Ibid. 1795.
[5]) Ibid. 1798. [6]) Арх. дух. сем. льв. 1807. Нота консисторії з д. 18/5 1807, ч. 57.

з семинарії“[1]). Рівночасно з установленнєм сповідника устав звичай ремунерования діріґентів хору. З того приводу вибух д. 20, 21 і 22 січня 1808. стрейк діріґентів: Воєвідки і Капусцінського; вони не явились до хору при богослуженню і не було тоді хорального співу. Візвані ректором до виправдання, заявили, що префект Лаврівський звільнив їх від репетицій в українській мові („in lingua ruthena“), котрі вони звичайно відбували з питомцями, а що тої мови не мають в уживанню (non est familiaris), мусіли все приготовлятись, отже думали, що тим самим звільнені від праці в хорі, а по друге, за працю в хорі і за научаннє співу питомців, не мають ніякої винагороди. Ректорат звільнив їх від репетицій „in lingua ruthena“, а поручав дальше пильно сповняти свої обовязки в хорі[2]). Від шк. року 1808/9. мусіли вже кандидати, що просились до ґенер. семинарії, здавати іспит перед сповідником Попелем: з читання церковних книг, церковних обрядів і співу („ex lectione Ruthena, Ritualibus Ecclesiasticis et cantu“)[3]). Удалось нам визбирати кілька призвищ діріґентів хору та їх заступників: В р. 1791. відходив до пресвит. дому в Перемишли Ванкевич, що через 3 роки був діріґентом хору; дістав за те 25 злр. Про нього знаємо тільки, що не тільки був співаком, але й поклонником гарного пола. В р. 1789. побився він з Ганкевичем за панну, дочку економа (управителя) семинарицького господарства, мабуть Зінґера[4]). В р. 1792. був діріґентом хору Салевич[5]). В р. 1793 були діріґентами Хоминський і Дигдалевич[6]). Цілу управу хору знаємо з р. 1798.: на правім хорі був діріґентом Максимович, а віцедіріґентами: Долинський і Блажкевич, а на лівім хорі діріґентом: Глібовицький, а заступниками: Ленкавський і Кобилянський[7]). В р. 1804. був діріґентом Іван Озерович (praecentor et ductor chori) та Турчинський Микола[8]). В р. 1805 був діріґентом Василь Лаврівський[9]). В р. 1807. управляв хором похвально Іван Глібовицький (choro praeerat laudabiliter)[10]). В р. 1808 були діріґентами: Воєвідка і Капусцінський, а заступниками: Кічура і Гаврисевич Михайло[11]). В р. 1809. діріґентами хору були: Ілевич Клим і Познанський Василь, а заступниками: Іван Федорович та Іван Балько[12]).

---

[1]) Ibidem, 1807. [2]) Ibidem, 1808. [3]) Арх. дух. льв. сем. 1808.
[4]) Ibidem, 1789 і р. 1791. Ґуб. з д. 15/7 1791, ч. 16.353.
[5]) Ibid., 1792. Ґуб. з д. 13/7 1792, ч. 20.853.
[6]) Ibid., 1793. Ґуб. з д. 6/7 1793, ч. 17.467. [7]) Ibidem, 1798.
[8]) Ibid., 1805. [9]) Арх. льв. унів. Ґуб. з д. 29/1 1806, ч. 2789.
[10]) Арх. дух. сем. 1808, [11]) Ibid., 1808. [12]) Ibid. 1809.

Щоби науку співу і обрядів двигнути, видала митрополича консисторія д. 2/12 1809, ч. 1765, дальше обостреннє, що ні один з ординандів не буде допущений до свячень, о скільки не зложить іспиту з душпастирства, з уділювання св. Тайн і обрядів перед каноніком і консисторським радником Мих. Левицьким [1]). Невдовзі потім і при вступі до пресвитеріяльного дому, хоча дістав ноту при відході із семинарії, мусів кождий кандидат складати іспит „з читання, із загального співу та етимольоґічного“ („e lectione, e cantu communi, e cantu ethymologico“)[2]).

6. Наука церковно-славянської і української мови.

(Lectio ruthena, lectio illyrica. lingua ruthena, lingua illyrica, lingua patria, Muttersprache, Nationalsprache).

Виклади в ґенер. семинарії відбувались від р. 1783 в латинській мові, рідної мови питомців у школі зовсім не узгляднювано. І спершу неясне було розуміннє „рідної мови“ (lingua patria, Muttersprache, Nationalsprache) і серед передових тогочасних Українців і у центральнім уряді. Всі тогочасні галицькі Українці не уважали народної мови (lingua vernacula) пригідною до школи і до літературної творчости, а продовжаючи літературну традицію з І половини 18 ст., уважали одні літературною і рідною мовою церковно-славянську, а другі книжну, макаронічну, сумішку з церковно-славянської, української, білоруської, польської, а з кінцем 18 ст. і московської мови. Погляд тогочасних Українців на питаннє про мову представив свідок з тих часів Іван Гарасевич: „Нерозбивалися они, якимъ языкомъ писати принадлежитъ и не искали єго по всѣхъ округахъ — бо онъ былъ и єсть сирѣчь славено-рускій“ [3]). Лодий намагався перекласти Бавмайстра на російську мову, але що се був підручник призначений для студентів, мусів уживати висловів „простих“, а так само Захарясевич, хоча хотів переложити Данненмаєра на церковно-славянську мову, уживав з огляду на молодіж, що говорила „свойственнымъ образомъ“, також висловів „простих“ [4]). В тім погляді, що народна мова не може бути літературною їх мовою, утверджувала тогочасних Українців-інтеліґентів не тільки літературна традиція з книжною мовою, але й тогочасна польська і московська наука: Раставєцкі, Ґреч і Лінде, що вважали українську народну мову нарічєм польським, будьто московським. Впрочім ходило тоді про вишко-

[1]) Арх. дух. сел. льв. 1809. [2]) Нац. Муз. 156, ч. 64.
[3]) Галицка Зоря 1851, ст. 518. [4]) Огоновський: Op. cit., ст. 52—5.

леннє добрих священиків, щоби вміли добре читати і співати з церковних книг і їх розуміти, значить сама ціль семинарії вказувала їм на церковно-славянську мову як на літературну і викладну в школі. Супроти того народня мова мусіла сходити на остаточний помічний шкільний середник, коли учитель, чи письменник не мали уже ніякого иньшого способу, щоби студенти, чи публика зрозуміли чи то зміст, чи яке понятте, або слово. Поруч живої української мови сповняла ту задачу в разі потреби, як таке саме malum necessarium, також польська мова. Тим то під назвою: lingua patria, illyrica, ruthena, розуміли тогочасні інтеліґенти-Українці галицькі церковно-славянську мову перед усім, а побіч неї книжну, а не живу народню. З другої сторони сама життєва практика домагалась того, щоби при образованню молодого клиру, звертати увагу і на народню мову. Адже священик мав іти на село, мав набуте у школі знаннє ширити між простолюддєм, а се могло відбуватись тільки при помочи народної мови.

Ще меньше розумів справу мови австрійський центральний уряд. Під lingua patria розумів він і народню і церковно-славянську мову, а рідко мішав і з польською мовою. Через похибку уживав він дуже рідко слова russische Sprache замість ruthenische. Що уряд добре знав ріжницю між українською і російською мовою, доказом є відповідь ґубернії з р. 1794 на звідомленнє Ангелловича в р. 1794[1]).

Що йно по такім поясненню тодішних поглядів на „lingua patria, ruthena, illyrica“, приступаємо до огляду її науки в ґенер. семинарії і в studium ruthenum.

Вчити її питомців був обовязаний від р. 1783—1784 віцеректор Скородинський, а не знав він належно церковно-славянської мови, чого доказом є промова виголошена ним 12/12 1783 в ґенер. семинарії. Обовязком його було вчити читати церковні книги, розуміти їх і співати з них, а щоби молодіж зрозуміла, мусів послугуватися народною мовою. Хвалив його знаннє народної мови (lingua vernacula) української еп. Білянський[2]). По Скородинськім обняв ту науку Сабатовський, а від р. 1788 Голдаєвич.

Вскорі досвід і життєва практика виявили, що помітуваннє народною мовою у школі і зіпхненнє її лиш на становище як помічного середника при науці співу і обрядів, робить користь з богословських студій у лат. мові прямо ілюзоричною. Доволі скоро зорієнтувався у тім австрійський уряд. Цісар Йосиф II дав при-

[1]) Cfr. низше при Андрію Ангелловичу. [2]) Нац. Муз. 805, ч. 48.

двірним декретом з д. 5/I 1786 такий приказ: „Тому що пастирського богословя можна поки що вчити тільки у лат. мові (sc. в ґенер. семинарії були Румуни, Хорвати, Українці, а в лат. ґенер. семинарії Вірмени і Поляки), надіятися можу, що ректорат семинарії і дирекція норм. шкіл при катехизаціях, при прочих душпастирських і гомілетичних вправах тим пильнійше будуть питомців V і VI курсу вправляти в їх рідній мові, бо тільки у той спосіб запобіжиться недостачі професора пасторальної, котрий би викладав членам ріжних народностий у їх рідній мові" [1]). А д. 27/7 вийшов другий цісарський декрет: „Досвід учить, що молодим священикам при їх вступі в душпастирство тяжко приходить висловлюватися в народній мові, особливо таким, що побіч шкільних підручників. поза тим ніяких книжок не читають у народній мові, хоча у латинській мові підчас шкільної науки дуже добрі виявляли успіхи і хотяй у латинській мові спроможні дуже зручно диспутувати. Вони не в силі лат. богосл. термінів і систематично у школі набутого знання перекладати на народню мову і тому їх проповіди і катехизації є часто незрозумілі. Щоби питомці ґенер. семинарії набули вправу висловлюватися в народній мові зрозуміло, правильно і ясно про практичні предмети богословські, поручається семинарським настоятелям при репетиціях з більше практичних предметів: морального, пастирського і догматичного богословя послугуватися також часом народною мовою. Від шк. року 1786/7 почавши мають ректори предкладати ґубернії з кінцем шк. року письменні вправи гомілетичні і катехитичні питомців, ними вироблені і виголошені, при кождім зазначити в примітці, кілько проповідий і катехизацій відбув і ноту з того, і так само ноту з катехитичних вправ у нормальній школі" [2]). Отже ще роком перед заснованнєм studii rutheni впровадив уряд в шкільний репертуар народню мову, але визначив їй поки що підрядне становище, як помічному середникови. Оба ті розпорядки відносились ще до studium latinum. А одначе був се уже крок наперед, бо признавано потребу народної мови при шкільній науці. Рівночасно рішила ґубернія, що до конкурсових іспитів на парохів, які відбувались у консисторії, можна покликувати тільки такого професора пасторальної, що є свідомий словенської мови (der slavoni-

[1]) Арх. льв. дух. сем. 1786, Ґуб. з д. 25/1 1786, ч. 1837.
[2]) Арх. льв. дух. сем. 1787, Ґуб. з д. 17/8 1787, ч. 20.944.

schen Sprache), коли конкурс здають питомці дієц. семинарій[1]). У львівській ґенер. гр.-кат. семинарії в практиці виглядало приміненння тих декретів так, що семинарицька управа і професори давали пояснення в книжній мові, а як те не помагало, в остаточній потребі користувалися народною мовою.

Спонука до видвигання „народної мови“ (lingua patria) виходила не завсігди з гори; від часу до часу і молодіж, найбільше в тій справі інтересований чинник, забирала голос, і з того боку віяв здоровий воздух. В I половині 1786 року внесли питомці з угорської України просьбу до цісаря, щоби їм дано біблію в українській мові (in ruthenischer Sprache). Придвірна комісія запитала ректора семинарії Щавницького, чи питомці одержать до читання „добре написані книжки, а особливо біблію в їх рідній мові“, а коли нема таких книг у семинарії, має він мерщій подати спис книжок у тій мові, які треба справити[2]). Приказ придвірної комісії треба було сповнити. Меткий Щавницький знав, що Ставропигійська печатня і книгарня в занепаді, що самому з Росії спроваджувати з Почаєва трудно, отже навязав переписку з придвірним віденським друкарем і банкиром, а заразом пупілем Йосифа II, а своїм знайомим з побуту у Відни, von Kurzbeck ом в справі достави потрібних книжок для ґенер. семинарії. Курцбек повідомив Щавницького, що центральний уряд запитував його, чи має він охоту печатати або доставляти „іллірські біблії, твори св. Василія В., гомілєтичні і иньші твори того рода“, і що рівночасно дозволено йому такі твори, котрих друк не виплативсяби йому, спроваджувати з Росії. Тому просив Щавницького, щоби передав йому спис потрібних книжок, а він їх з Росії дістане. Рівночасно вислав Щавницькому катальоґ книжок іллірських і східних свого накладу та друку[3]). Чи Щавницькому вдалось спровадити ті біблії, не знаємо, в кождім разі вводженнє придвірною комісією „рідної мови“ і просьби питомців о книжки в тій мові (а такі просьби доволі часто повторялися), утвердили її становище в школі і тим самим ломили упередженнє до тої мови, як викладної опісля в studium ruthenum, а тим самим улекшували його єствованнє. Так стояла справа у studium latinum з „рідною мовою“.

А тепер приглянемось, як наука „linguae ruthenae, illyri-

---

1) Арх. льв. унів. Перзон. акти 1786. Proth. cons. ч. 46.
2) Арх. дух. льв. сем. 1786. Ґуб. з д. 4/9, 23.261.
3) Арх. дух. сем. 1786. Лист Курдбека до Щавницького з 19/12 1786.

cae, чи patriae“ виглядала в studium ruthenum. Тут кождий питомець мусів знати „linguam patriam“ в слові і письмі вже при вступі до studium ruthenum, бо ipso facto одним з вимогів основних приняття кандидата було: „аби і писати і читати по українськи вмів“ („aby tak czytać iako y pisać po rusku umiał“)[1]. Тут була та мова викладною, а була, як тодішний смак і літературна традиція диктували, не чисто народною, а церковнославянською, а в Лодия російською, але сильно підмішаною „простими вираженіями“, як о тім свідчать переклади Бавмайстра, Данненмаєра і збережені писані виклади з тих часів. Одначе при устнім викладі мусіла з конечности народня мова („прості вислови“) уживатись переважно, щоби слухачі зрозуміли і вивчились фільософічних, чи богословських, деколи трудних понять. Побіч живої української мови, як помічної, при викладах книжною мовою ведених, послугувалися рідко професори й польською мовою, але молодіж уважала се надужиттєм. В р. 1803, отже в часі початку аґонії studii rutheni, Дудкевич велів на своїх годинах одному питомцеви відчитувати свої писані виклади, другі перекладали їх на польську мову, а він тільки справляв похибки. Студенти вважали сю подію покривдженнєм і подавали се при слідстві як одну з головних точок обвинення[2]. Якби те було якою полекшою для молодежи, вона мовчалаби. Тут маємо дальший доказ на те, що молодіж сама не домагалась польських викладів. Проти М. Гарасевича вніс жалобу в р. 1797 Сабатовський, що ексеґезу і гомілєтичні вправи відбуває в польській мові, а не в українській. Придвірна комісія і ґубернія приказали Гарасевичеви викладати ті предмети знову в українській мові[3]. В р. 1798 жалувався Сабатовський на Михайла Левицького, що ексеґезу в заступстві Гарасевича викладав по польськи і жадав усунення його як найскорше від викладів[4]. З сього видно, що молодіж, вважаючи впроваджуваннє польської мови надужиттєм, була противна польським викладам і жалувалась Сабатовському, бо колиб їй те було по нутру, і з полекшою, бувби Сабатовський, без сумніву, не виступав з жалобою. Адже ректорови залежало завсігди на тім, щоби ноти з предметів були добрі і щоби молодіж була вдоволена, бо тоді не одержував догани і упімнень від ґубернії за недостачу надзору дома над питомцями і над домашними корепетиціями.

[1]) Ставроп. Архів. Приходські акти XVIII. Консисторський розпорядок з д. 12/6 1787. [2]) Арх. льв. унів. Перзон. акти ч. інв. 713, 724, 734.
[3]) Арх. дух. сем. 1788. Прот. дійства, ч. 13, 168. Proth. Consess. 1798, ч. 315, 805. [4]) Proth. Consess. 1798, ч. 73.

В р. 1803, не виступав, приміром Сабатовський проти Мохнацького Хризостома, як він почав викладати церковне право по польськи. Видно, що молодежи було з тим лекше й Сабатовський не видів причини до виступу проти Мохнацького.

Доси говорили ми про становище „рідної мови“ у школі, а тепер пригляньмося, як виглядала наука тої мови по 1787 році в studium ruthenum і latinum у ґенер. семинарії дома. Обовязаний був її вести так, як попередними літами, другий віцеректор. А що був він вельми занятий справами економічного заряду і карности та корепетиціями головних предметів, зійшла наука того предмету, як посестра співу і обрядів, на самих питомців, а саме діріґентів хору. Стан тої науки в р. 1795 ілюструє нам наглядно просьба „пасторалістів“ до епископа о доставу українських книжок. Слухачі послідного року богословя, що мають за 9 місяців вийти з семинарії, бажають видосконалитися в церковно-славянській мові (in Lingua Illyrica), набути знаннє і вправу в читанню церковних книг потрібних священикови. Одначе не мають ніяких до сего підручників, бо 1) в семинарії, окрім хоральних книг і то по одній на кождий хор, нема ніяких иньших українських книжок (libri Ruthenici), при котрих помочи моглиби вправлятися в читанню. 2) Самі вони є бідні і не мають за що їх собі купити. 3) Примір попередників поучив їх, як трудно вивчитись за $^1/_2$ року, або за рік у пресвитеріяльнім домі того, що забуто через більше літ ізза браку книжок. Отже просять о книжки, щоби навчитися читати, хоча моглоби чудним видатися, що хотять тоді вчитися штуки читання, коли мають учитися проповідання, катехизовання та иньших душпастирських практик. Якби не можна їм справити таких книг до проповідання і навчання народу, „quales sunt Besidy Parochyalnya, Simia Słowa Bożaho“, просять о справленнє принайменьше молитвословів. Що правда, їх одержують звичайно що-йно в пресвитеріяльнім домі, але вони радіби уже завчасу в тім вправитися[1]).

Майже рік річно вносили питомці подібну просьбу до ґубернії, або епископа (прим. у р. 1797), а що Ставропигійська книгарня книжок для них потрібних не мала, просили ґубернію о дозвіл на спровадженнє їх з Почаєва. Ректорат усе підпирав їх просьбу і запевнював ґубернію, що бажані книжки не є неценсурні. І що-йно на таке запевненнє дозволяла ґубернія на їх ввіз

[1]) Арх. льв. дух. сем. 1795.

через митовий уряд у Бродах. Так само було й в р. 1803 і 1805 [1]).

Недостача підручників, легковаженнє тої науки з боку семинарицьких настоятелів, яких обовязком було вчити того предмету і зіпхненнє її на самих питомців-дірігентів хору, було причиною лихого стану знання „linguae patriae, чи lectionis ruthenae“ в семинарії. А крім того бували випадки, що ґубернія приймала до семинарії на studium latinum і таких, що не вміли читати церковні книги, не то писати „в рідній мові“. Аж на жаданнє перемиського епископа Ангелловича видала ґубернія оповістку до всіх ґімназистів і фільософів, що не прийме нікого з них до гр.-кат. семинарії, як що не буде знати „читати по українськи“ (ruthenisch lesen)[2]). Дня 1/12 1797, ч. 32.021, поручила ґубернія ректорови Сабатовському, щоби питомці у святочні дні розмовляли між собою по українськи, а хтоби проти такого порученя виступив, мали його товариші донести про те ректорови, щоби його покарав. („W dnie Rekreacyine niemieckim ięzykiem, w szkolne łacińskim, a w świąteczne Ruskim między sobą zarządzone diszkurowania, wykraczaiących w tej mierze każdy ma donieść“)[3]). Ще гірше представлялась справа у тім згляді зі стипендистами, т. є. питомцями, котрі діставали стипендію і жили поза семинарією. Тому на зажаленння Ангелловича порішила придвірна комісія декретом з д. 24/1 1798 (ґуберніяльний з д. 16/2), що кандидати до стипендій мусять зложити іспит з української мови (ex Lectione ruthenica)[4]). В р. 1799 дала ґубернія таку раду ректорови, щоби стипендистам, котрі не вміють читати по українськи, відтягав місячно по 45 кр. з їх стипендій, а коли вивчаться, або поважно заберуться до вивчення, щоби цілу відтягнену квоту нараз звернув[5]). Таку саму раду дала ґубернія ректорови і в р. 1800[6]). Були се одначе тільки половинні середники і не доводили до цілі. Тому по смерти Скородинського Ангеллович, обійнявши управу львівської епархії д. 16/5 1805, видав такий розпорядок: „Тому, що деякі питомці зовсім не вміють читати по українськи, поручається ректорови, щоби перед виходом зі семинарії перевів зі всіми точний іспит з читання українських книжок і щоби вписав ноту у списі укінчених питомців, що пе-

[1]) Ibidem, 1797. Ґуб. з д. 13/4 1797, ч. 9437; р. 1803. Прот. дійств. ч. 165; р. 1805. Ґуб. з д. 27/6 1805, ч. 3045.

[2]) Proth. Consess. 1796, ч. 1057. [3]) Арх. дух. сем. льв. 1798.

[4]) Ibid. Прот. дійств. 1798, ч. 40. [5]) Ibid. 1798, Ґуб. з д. 5/4 1799, ч. 9213. [6]) Ibid. 1800, Ґуб. з д. 4/4 1800, ч. 9540.

реходять до пресвитеріяльного дому. („nonnulli... Alumni lectionem Linguae Ruthenicae plane ignorant... ut ante exitum e Seminario cum omnibus strictum quoad Lectionem Librorum Ruthenicorum instituatur Examen et Classis in Tabella exeuntium ad Domum Presbyteralem adnotetur“). Заразом загрозив Ангеллович, що не допустить до свячень того, хто не буде вміти плавно читати по українськи [1]). І справді у списі укінчених богословів з р. 1805 находимо вже побіч ноти з німецької мови і ноту „ex lectione ruthenica або lingua illyrica“. Обовязок іспитовання з читання припав Голдаєвичеви віцеректорови, до котрого від р. 1788 таки й так належала наука того предмету. Іспит мусіли складати й питомці studii rutheni. Коли в р. 1807 установлено в семинарії сповідника, перейшов на нього й обовязок учити „linguam ruthenam“. Сповідник Захар Попель зараз таки зажадав від ґубернії дозволу на ввіз книжок із Почаєва[2]). Провізоричний ректор Федір Фединкевич видав у р. 1807 д. 6/8 такий приказ до питомців: „Тому що до досконалости кождого священика належить, щоби у своїм обряді знав устав богослуження, точно і порядно читав, співав і богослуженнє правив, поручаєтьcя пастораліcтам, щоби перед своїм відходом із семинарії зложили перед о. Сповідником, заки вийдуть з неї, іспит з читання, співу і уставу“ [3]). В р. 1809 приказав Ангеллович ректорови Федорови Мохнацькому безупинно наглядати, щоби кождий семинарист пильно прикладався до науки української мови і обрядів і щоби з них піврічний і кінцевий іспит складав, бо в противнім разі не буде допущений до свячень[4]).

V.

1. Будинок ґенер. семинарії і університету.

Опис будинку ґенер. семинарії повиненби подати її історик. Як я уже в кількох місцях зазначив, узгляднюю історію ґенер. семинарії о стільки, о скільки се потрібне для наглядного зображення studii rutheni. Ґенеральна семинарія була канвою, рамцями, в яких витворилося, жило і згасло studium ruthenum. Питомці studii rutheni жили в ґенер. семинарії і у ній учились, а стипендисти і екстерністи studii rutheni приходили до неї на релігійні вправи, побічні предмети і на виклади головних богословських предметів.

---

[1]) Арх. дух. сем. 1805. Прот. дійств. ч. 55. [2]) Ibidem, Прот. дійств. ч. 95 з р. 1807. [3]) Арх. дух. сем. 1807. [4]) Арх. дух. сем. 1809.

„На місци, де нині стоїть будинок дирекції почти, був значний, опущений огород, лихо опарканений, а в нім стояли дімки, в яких перемешкувала служба семинарії, а в перших часах єствовання семинарії була тут приміщена також трупарня. За дімками виставали одноповерхові музеї, опісля тягнувся огород, призначений для ужитку питомців, а дальше церква з семинарією, поза якими був знов огородець, що притикав до палати Сапігів. Церква і частина семинарії лишилася по нинішний день від улиці Коперника. Церква в останних часах гарно відновлена у внутрі, а з останків семинарії, які припирають до неї, знято зелізні крати". „Хто тямить цілий давний будинок, хто бачив сі темні та непривітні комнати, та в ріжних напрямах розкинені коридорі, сей хиба виносив враженнє, що се не будинок, з якого можна було винести здоровлє і культуру, а радше інститут, у якім одно і друге можна було стратити". Був се колишній монастир лат. черниць Домініканок, скасований Йосифом II і призначений для заснованої 1783 гр.-кат. ґенер. семинарії[1]).

Перебудову монастиря на ціли семинарії перевів Щавницький в р. 1785[2]), а деякі переміни ввів був на власну руку Сабатовський; ся обставина була головною причиною його суспензії та усунення з ректорату[3]). Розуміється, що факт той відстрашував його наслідників від самої думки про якусь перебудову, чи розширеннє, а на всякі жалі в тій справі відповідала стереотипно ґубернія, що возьме під розвагу усі бажання при перебудові семинарії і відкладала її ad calendas graecas.

Про обєм семинарицького будинку в часах єствовання studii rutheni можемо собі виробити погляд з проєкту предложеного до ґубернії від ректорату д. 6/7 1804, скільки треба буде топлива на р. 1804/5. Не вчислено тут мешкання реставратора, професорів і служби.

На партері під ч. 1 у маленькій комнаті містилась канцелярія. Питомці мешкали в отсих комнатах: ч. 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 18, 21 і 22. Дві малі комнатки під ч. 12 і 12½ призначені були на гостинну для принимання гостий, загалом сторонних людий, що відвідували питомців. Під ч. 16 і 17 були 2 великі рефектарі. Лічниця (інфірмар) містилася в 2 комнатах під ч. 19 і 20. Число 3 мала комнатка, призначена для сторожа, отоплю-

---

[1]) Др. К. Студинський: Львівська духовна Семинария в часах М. Шашкевича. Збірник філ. секції т. 17 і 18. Львів, 1916, ст. I—II.

[2]) Нац. Муз. 96. [3]) Ibid. 80, ч. 13.

вана одною печию разом з захристією. На I поверсі мешкали питомці в отсих комнатах: ч. 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 27. Чотири музеї містились під ч. 19, 20, 21, 22. Богословські виклади відбувались у 4 великих салях. Під ч. 25 були 2 комнати для префектів студій. Окрім того були ще мешкання віцеректорів мабуть під ч. 5, 6, 7.

Ректор займав мешканнє зложене з 4 малих комнат опалюваних спільними печами з мешканнєм дверника.

Економічний управитель займав мешканнє зложене з 3 комнат на партері і з 4 комнаток на I поверсі. Для отоплення семинарицьких будинків предкладав ректор у 1798 році $417^2/_4$ сяжнів, у 1804 р. 370, а ґубернія признала тільки 250 [1]).

Ще другий будинок вяжеться зі studium rnthenum, а саме будинок університету, а опісля ліцея. Викладні салі для I і II року української фільозофії містились в університетськім будинку, звісні під назвою „ruthenische Schule“. Впрочім богослови studii rutheni ходили за часів професорської діяльности Андрія Ангелловича на університет, слухати його викладів з церковного права, а також викладів з історії природи і акушерії. Містився університет, а опісля ліцей у потринітарськім будинку, котрий з виду і вигоди не далеко відбіг від мрачного опису семинарії. „Салі фільософічні“, пише проф. Фінкель, „вузкі а довгі, ледви могли помістити часть учеників, записаних на виклади: проча часть проходжувалася по коридорах, або прислухувалася лекціям під відчиненими дверима. Удержаннє карности і тиші в тій товпі ріжнородній, зложеній на половину зі світської, на половину з клириків, було дуже трудне“ [2]). На I поверсі мешкали професори, на подвірю університету відбувалися військові карні екзекуції, льотерійні тягнення, а тоді збиралаca жидівська голота і мійська чернь та мішалася з товпою поверх 1000 академиків і ґімназистів“ [3]). Та „українська школа“ (die ruthenische Schule) не була по нутру німецьким професорам. Вони обвинювали її слухачів о „неприличне поведеннє“ [4]). Консес. д. 1/10 1802 до ч. 1255 поручив фільософічному виділови „оповістити українським студентам, щоби не мазали стін“ [5]). В шкільнім році 1802/3 з днем 1/9 мав перестати єствувати I рік фільософії. Не могли діждатися

---

[1]) Арх. дух. сем. 1804. [2]) Finkel: Op. cit. ст. 138.

[3]) Ibidem, ст. 280. Proth. Cons. 1812 ч. 157, 235. [4]) Proth. Consess. 1798, ч. 301. 678 і 1299. [5]) Proth. fac. fil. 1802, засіданнє з д 12/10 1802.

того професори Німці і домагались від ректора Сабатовського, щоби переніс українську фільософію до ґенер. семинарії. Одначе він відповідав, що нема в ґенер. семинарії для неї місця[1]). І таким чином перетривали виклади української фільософії на університеті до 1/9 1804 р. І хоча уже не було українських викладів на університеті, ще удержувалась назва на 2 викладових салях studii rutheni між професорами Німцями: „ruthenische Schule“. Добивалися професори о ті салі на мешкання для себе. В р. 1805. просив професор історії Ценмарк (Zehnmark) через сенат ґубернію, щоби йому віддала на мешканнє українську школу в університетськім будинку“ [2]).

2. Бібліотека для питомців: а) studii latini; б) rutheni.

Вже ректор Щавницький завів для питомців підручні бібліотеки. Складалися на них ріжні твори богословського і педаґоґічного змісту. Крім того була загальна бібліотека, з котрої саме передавано потрібні книжки до підручних бібліотек. Повстала вона з книжок скасованої колеґії Театинів, з дублєтів університетської бібліотеки і з купованих нарочно творів. Але бібліотеку Театинів віддано в р. 1786 конґреґації de propaganda fide[3]). Приглянемось творам, які зложились на бібліотеку. Як помічні середники до вивчення німецької мови, катехитики, педаґоґіки і методики в нормальних школах служили: Pitrof: Anleitung zur praktischen Gottesgelehrheit, 1785, Прага; Gellerts: Moralische Schriften, Leipzig; Was sollen Normalschulen?; Was sollen Trivialschulen?; Das grosse Lesebuch I und II Theil; Lesebuch für Landschulen; Katechetische Betrachtungen; Kern des Methoden-Buchs; Katechismus [4]); Volkslehrer Jahrgänge від 1785, видавані в Норимберґії [5]). З чисто богословських творів у латинській і грецькій мові окрім приписаних шкільних учебників були твори Отців східної і західної Церкви: Василя В., Григорія, Кирила Єрусалимського, Діонізія Ареопаґіта, Теофілякта, Єфрема Сирина, Прокопія Газайського, Івана Хризостома, Климентія Єрусалимського, Єроніма, були всі твори, а побіч них писання Проспера Аквісґранського, збірка рішень вселенських і партику-

---

1) Proth. Consess. 1802, ч. 1189. 2) Proth. Cons. 1805, ч. 63.
3) Арх. дух. льв. сем. 1786, Ґуб. з д. 3/1 1786, ч. 95.
4) Ibid. 1785, Ґуб. з д. 19/12 1785, ч. 31.775.
5) Ibid. 1786, Ґуб. з д. 1/2 1786, ч. 4939.

лярних соборів, Platinae: Vita Rom. Pontificum; Вульґата в ріжних виданнях. Ректорат передплачував досить багато періодичних видавництв, політичних і літературних часописий німецьких: Jenaische Literaturzeitung від 1785 р.; Jochers Gelehrten-Lexicon; Oberdeutsche Literaturzeitung; Salzburger Literaturzeitung; Gettingische Anzeigen; Gottaysche Anzeigen; а з польських: Pamiętnik Warszawski, Monitor. Крім того були в бібліотеці такі німецькі твори: Adelungs: Deutsch-orthographisches Wörterbuch; Anville: Atlas der alten Erdkunde; Campe: Allgemeine Revision des Schul- und Erziehungswesens; Omler: Pastoralklugheit; Niemayr: Prediger Bibliothek; Massilions: Reden; Kinderfreund: Sammlung der Gesetze; Schwerdling: Praktische Anwendung der Gesetze in rebus publicis ecclesiasticis; Handbuch der Gesetze unter Regierung Josephs; Linde: Sittenlehre Jesus des Sohns Syrach; Kampe: Moral; Spaldings: Bestimmung des Menschen; Schmidt Michael: Katechist nach seinen Eigenschaften u. Pflichten [1]). В бібліотеці було багато творів грецьких і римських клясиків. З польських творів можна було найти: Ćwiczenia duchowne; Biblia Wuyka; Szkoła szczęśliwości; а з українських тільки одну книжку: Enchiridion de sacerdotio ruthenice (о священстві). Тому що не було богословських творів у церковно-славянській мові, домагався Щавницький дня 23/5 1786 від ґубернії, щоби українські книжки у його списі подані, а перенесені зі скасованого монастиря у Скиті і в університетській бібліотеці непотрібні, передала ґубернія до семинарії, бо питомці мають вправлятися в обрядах [2]). Ґубернія вправді поручила Щавницькому звернутися у тій справі до бібліотекаря Бретшнайдра, але сама казала зложити ті книги в головній касі краєвій. Там вони були ще в р. 1791, бо тоді на порученнє ґубернії оцінював їх пригожість до богослужебного ужитку і ціну Ангеллович [3]). В р. 1786 просили угорські питомці о закупленнє їм біблії в українській мові (in ruthenischer Sprache). Цісар Йосиф II поручив їм біблію справити [4]). Так виглядала бібліотека studii latini.

Засновуючи studium ruthenum, поручила придвірна комісія Щавницькому уложити спис найліпших богословських творів, написаних в українській мові, до окремих підручних бібліотек для пи-

---

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1786, Ґуб. з д. 1/2 1786, ч. 4939.
[2]) Нац. Муз. 96. [3]) Арх. дух. сем. льв. 1791, Ґуб. з д. 27/1 1791, ч. 1741. [4]) Ibid. 1786, Ґуб. з д. 4/9 1786, ч. 23.261.

томців studii rutheni. На ті підручні бібліотеки мали зложитись перед усім дуплікати з університетської бібліотеки, або нарочно закуплені в тій ціли книжки [1]). Дня 23/4 1786 приобіцяв Щавницький зладити жаданий спис [2]), але мабуть тяжко йому се приходило, бо 28/6 1787 ґубернія писала до нього, що „обіцяного спису написаних в українській мові (in ruthenischer Sprache) книжок, котрі в кождім музею пяти курсів мають бути виложені, як найскорше очікується“ [3]). По уступленню Щавницького перейшов той обовязок на його наслідника Ангелловича. Чи Ангеллович часу не мав, чи не було з чого уложити спис, бо Ставропигійська друкарня і книгарня находилися в занепаді, а з Почаєва було дуже тяжко спроваджувати, досить, що спершу на ті підручні бібліотеки studii rutheni складалися: Богословія нравоучительная львівського і почаївського видання, почаївські: Сѣмя Слова Божаго, Бесѣды парохіяльныя, дальше Біблія і молитвослови та печатані перерібки: Данненмаєра і Бавмайстра. Як лихо представлялись підручні бібліотеки studii rutheni, видно з просьби „пасторалістів“ у р. 1795, що „в семинарії окрім хоральних книг, по одній на кождий хор, нема ніяких иньших українських книжок, при котрих помочи моглиби вправлятись у читанню“ [4]). І такий лихий стан підручних бібліотек studii rutheni тривав аж до скасовання того інститута. Натомість могли питомці користати і користали з німецьких та польських книжок підручних бібліотек studii latini, бо з латинських книжок, як несвідомі тої мови, не могли користати. За те користали питомці studii rutheni з досить богатої бібліотеки при Ставропигійськім братстві. Іван Горбачевський, парох Успенської церкви, визичував їм приміром такі твори, як: Nauka dla nowych spowiedników, Obrona Religii Grecko-Ruskiey, Biblia Polska, Києво-Печерський Патерик, Przygody Doświadczyńskiego, Біблія Руська, Zabawy przyiemne т. III, Magazyn dziecinny, to iest rozmowy między mądrą ochmistrzynią a damami, Monitor, Камень вѣры, а крім того шкільні учебники [5]). Мало дбав уряд про закупно творів до бібліотек studii latini, а ще меньше, а радше нічого про підручні бібліотеки для studium ruthenum. Легковажне трактованнє того studium з боку уряду, навіть в бібліотечних справах, наглядно впадало в очи. Ціла робота уряду полягала на тім, що від часу до часу дозволяв пи-

[1]) Ibid. 1787, Ґуб з д. 22/3 1787, ч. 6466. [2]) Ibid. 1787, Ґуб. з д. 2/5 1787, ч. 9229. [3]) Ibid. 1787, Ґуб. з д. 28/6 1787, ч. 15.192. [4]) Арх. дух. сем. льв. 1795. [5]) Ставроп. Архив. Прих. Акти XXIII і 69.

томцям спровадити за свої гроші деякі книжки з Почаєва, при чім ще ректор ручив, що ті книги є нешкідливі для цілости Австрії! Нагляд і веденнє бібліотеки належали до II віцеректора. Спершу займався тим Яків Левинський, по нім Теофан Голдаєвич до 1792, а від того року до примусової своєї резиґнації в р. 1805 Федір Захаріясевич, а по нім Іван Гарасевич. Книжки куповано в університетського книгаря Пфафа, у приватних людий, пр. у Скородинського Миколи, Єроніма Стшелєцького, Арсенія Радкевича, а книжки in lingua patria в Ставропигійській книгарні у Ґорбачевського, або спроваджувано за дозволом ґубернії з Почаєва, зглядно за посередництвом Василянина Голдаєвича перепачковувані Василянами до Галичини з Почаєва. Захаріясевич вів бібліотеку дуже недбало. Він не дбав, щоби професори і питомці віддавали правильно вижичені з бібліотеки книжки, так що чимало книжок затрачувалось.

3. Вкороченнє студій.

В першім році свого єствовання, у шк. р. 1787/8, придержувався український богословський Інститут, подібно як і латинський, научного пляну, заведеного придвірним декретом з 16/6 1785, котрий вкоротив чисто богословські студії з 5 на 4 літ. Після того пляну на I році учились питомці історії церкви з богословською енциклопедією, гебрейської мови і герменевтики Ст. Завіта; в II році учились: історії літератури богословя, грецької мови, герменевтики Нового Завіта, догматики I ч. з патрольоґією; в III році догматики ч. II з полємікою і морального богословя; в IV році пасторального богословя і церковного права, а в V році методики норм. шкіл і катехитики[1]). А що studium ruthenum у шк. році 1787/8 мало ще тільки I рік богословя, отже після сього пляну відбувалася лише наука історії церкви з богословською енциклопедією, гебрейської мови і герменевтики Ст. З. Між тим Ординаріяти всіх 3 обрядів у Галичині жалувалися на недостачу духовенства і як один із зарадчих середників подавали дальше вкороченнє богословських студій[2]). Ґубернія звернулась до ректора Ангелловича д. 22/3 1788 з таким візваннєм: „Тутешні ординаріяти подали як найуспішнійший середник, щоби зарадити скрутному бракови добрих душпастирів, вкороченнє часу студій у ґенер. семинарії. Чи те предложеннє є порадне і можливе до переведення, дальше, в який спосіб далосьби воно найвідповіднійше

[1]) Zschokke: Op. cit. ст. 301. [2]) Ibid. 302.

здійснити, вичікується скорого виявлення погляду ректора на ту справу"[1]). Ангеллович заявився також за вкороченнєм і подав свій проєкт. Дня 16/8 1788 р. вийшов придвірний декрет, котрий обмежив науку властивих богословських предметів на 3 роки. а весь час студій вкоротив з 5 літ на 4. Після того нового пляну введеного зі шк. роком 1788/9 училися на І році богословя історії церкви з узгляднениєм історії церковної літератури і патрольоґії та біблійної герменевтики з бібл. мовами; на II році догматики у злуці з полємікою і морального богословя; на III році пастоpальної і церковного права, а на IV практичного душпастирства, педаґоґіки, катехитики і методики в норм. школах, історії природи у злуці з рільництвом[2]). Введеннє нового пляну в studium ruthenum не стрінулось з ніякими перепонами, бо в шк. році 1787/8 був що-йно І рік богословя. Одначе небавом вкорочено ще дальше час богословських студій, на 3 роки, а саме від 1789/90 р. стягнено предмети III і IV року разом. На studium latinum переведено се від шк. року 1791/2. Через те наука в studium latinum тривала 6 літ (3 фільософії+3 теольоґії), а в studium ruthenum 5 літ (2 фільософії+3 теольоґії). Вкороченнє богословських студій з 4 до 3 літ перевела придвірна комісія в такий спосіб: „Історії природи мали питомці учитися вже на III році семинарії Педаґоґіки і катехитики не переноситься так, як історію природи до III року богословя, але полишається їх для IV, а питомці обовязані ходити з пресвитеріяльного дому у Львові на виклади схолястика Гофмана, а в Перемишлі на виклади апробованого до сього катехита при тамошній окружній школі"[3]). А що консисторії не сповняли, як слід, того обовязку по інтенціям уряду, бо треба їм було скоро священиків, уряд привернув давний розклад научного пляну і поширив в 1794/5 році богословські студії на 4 роки в обох інститутах: lat. i ruth. studium, причім переведено також инакше частинне розміщеннє предметів. На першім році богословя в studium ruthenum викладано історію церкви, грецьку і гебрейську мову та герменевтику Ст. і Н. Завіта; на II році ексеґезу св. Письма і церковне прилюдне право; на III догматику і церковне приватне право, а на IV пастоpальне і моральне богослове. Такий плян научних предметів задержався в studium ruthenum аж до його скасовання. Відпо-

[1]) Арх дух. сем. 1788, Ґуб. з д. 22/3 1788, ч. 6587. [2]) Ibid. 1788, Ґуб. з д. 5/9 1788, ч. 20.665 і Zschokke: Op. cit. ст. 302.
[3]) Арх. дух. сем. 1790. Ґуб. з д. 5/8 1790, ч. 18.000.

відно до головних предметів називано слухачів I року: істориками („historycy łacińscy, historycy ruscy“), слухачів II року герменевтами, III року догматиками або каноністами, а IV року пасторалістами, а рідко моралістами[1]).

Коли в р. 1795 епископ Білянський жалувався на брак священиків і противився продовженню богословських студій з 3 на 4 роки, звернулась ґубернія до ректора семинарії Ангелловича о пораду, як би запобігти бракови духовенства. На раду Ангелловича, щоби збільшити число стипендій, ґубернія не пристала, натомість згодилась на отсі його предлоги: 1) щоби священиків зі скасованих в наслідок кумуляції парохій розміщувати по опорожнених; 2) щоби прийняти унїятських священиків, збігців з земель Польщі, зайнятих російським військом, о скільки зложать іспит у studium ruthenum з догматики, моральної, пасторальної та катехитики[2]). Натомість ані на збільшенне стипендій, ані на вкороченне богословських студій із 4 на 3 роки уряд вже рішучо не хотів згодитися.

4. Фреквенція studii rutheni.

Дуже тяжко тепер відтворити точний і повний образ фреквенції studii rutheni. Зі скупих семинарицьких жерел можна тільки з трудом добути число питомців і стипендистів: фільософів і теольоґів, а прецінь окрім них ходила на studium ruthenum переважна майже часть слухачів, що жили поза семинарією, удержуючися своїм коштом (saeculares). Про тих других дізнаємося посередно із бруліонів статистичних табель, незбережених вповні, а предкладаних 2 рази до року ректором ґубернії. Але й те жерело подає за мале число слухачів. Від р. 1793 находимо число фільозофів studii rutheni в фільозофічній матрикулі, але вона була ведена дуже непорядно. Як доповненне до неї послужила мені імматрикуляційна книга від р. 1792, але вона також неповна і неправильно ведена. Натомість загинула, мабуть, у 1848 році, на великий жаль, матрикула богословів studii rutheni. Як помічне жерело служили мені дальше списи слухачів із нотами з научних предметів, предкладані професорами ректорови семинарії. Одначе професори подавали там тільки семинаристів і стипендистів, а рідко коли екстерністів (saeculares), так що їх списами треба було дуже обережно послугуватися.

---

1) Арх. дух. сем. 1789—1809.

2) Арх. дух. сем. 1795 Ґуб. з д. 13/11 1795, ч. 30.024.

Для порівнання подаю також число Українців studii latini семинаристів і стипендистів та екстерністів, що своїм коштом удержувалися, о скільки удалось число їх добути. Для певности йду все скорше за меньшим числом, як за більшим.

Шкільний рік 1787/8.:

Studium ruth.: Фільозофія: I р., 37, II р. 3; богослове: I р.: 4 = 44.

Studium lat.: Фільоз. I: 35; II: 6; III: 1; богосл.: I: 17; II: 15; III: 31; IV: 11; V: 26 = 142.

Узгляднюю при studium latinum тільки питомців з львівської і перемиської епархії, а поминаю з Фоґарашської, Велико-Варадинської, Мукачівської і Крижовацької.

Шкільний рік 1788/9:

Studium ruth.: Фільозофія: I: 8 семинаристів + 23 світських; II: 40 семинаристів + 2 світські; богослове: I р. 3; II: 3; разом 77; з тих 25 утримувалось своїм коштом.

Studium lat.: Фільоз.: I: 36; II: 28; III: 2; богослове: I: 43; II: 5; III: 8; IV: 22 = 154.

Шкільний рік 1789/90:

Studium ruth.: Фільоз.: I: — семинаристів + 9 світських; II: 14 семин. + 13 світських; богослове: I: 39 семин. + 3 світські; II: 3; III: 3; разом 84; з тих самі удержувалися: 24. Скінчило богослове: 3; були се перші укінчені богослови studii rutheni. Рівночасно зі studium latinum: 26.

Studium lat.: Фільоз.: I: 36; II: 28; III: 2; богосл.: I: 10; II: 8; III: 21; IV: 8 — 111.

Шкільний рік 1790/1:

Studium ruth.: I піврік: фільоз.: I: 1 сем. + 24 світ.; II: 3 сем. + 6 світ.; богосл.: I: 20 сем. + 7 світ.; II: 39 сем. + 3 світ.; III: 4 сем. + 1 світ. — 108; з тих самі удержувалися: 41.

II піврік: Фільоз.: I: 2 сем. + 23 світ.; II: 3 сем. + 6 світ.; богосл.: I: 21 сем. + 8 світ.; II: 39 сем. + 3 світ.; III: 4 сем. + 1 світ. = 110; з тих самі удержувалися: 41.

Studium lat.: Фільоз.: I: 16; II: 28; III: 23; богосл.: I: 19 сем. + 2 світ.; II: 3; III: 5 сем. + 3 світ.; IV: 4 = 103; з них самі удержувались: 5.

Шкільний рік 1791/2:

Studium ruth.: Фільозофія: I 3 сем. + 27 світ.; II 2 сем. + 23 світ.; богосл.: I 4 семин. + 7 світ.; II 21 сем. + 5 світ.; III 39 сем. + 1 світ. = 138; з тих самі удержувалися: 63.

Studium lat.: Фільоз.: I. 8, II. 16; III. 25; богослове: I. 19; II. 22 сем. + 1 світ.; III. 4 сем. + 4 світ. = 99; з тих самі удержувалися: 5.

Шкільний рік 1792/3:

Studium ruth.: Фільозофія: I. 3 сем. + 27 світ.; II. 8 сем. + 7 світ.; богосл. I. 19 сем. + 7 світ.; II. 5 сем. + 5 світ.; III. 24 сем. + 5 світ. = 110; з тих самі удержувалися: 51.

Studium lat.: Фільозофія: I. 34 сем. + 1 світ.; II. 10; III. 15: богосл.: I. 21; II. 20 сем. + 1 світ.; III. 23 сем. + 4 світ. = 129; з тих самі удоржувалися: 6.

Шкільний рік 1793/4:

Studium ruth.: Фільозофія: I. 3 сем. + 15 світ.; II. 8 сем. + 8 світ.; богосл.: I. 11 сем. + 4 світ.; II. 18 сем. + 8 світ.; III. 7 сем. + 3 світ. = 85; з тих самі удержувалися: 38.

Studium latinum: нема числа поданого.

Шкільний рік 1794/5:

Studium ruth.: Фільозофія: I. 1 сем. + 19 світ.; II. 11 сем. + 5 світ.; богосл: I. 8 сем. + 8 світ.; II. 13 сем. + 4 світ.; III. 17 сем. + 2 світ.; IV. 5 сем. + 1 світ. = 94; з тих самі удержувалися: 39.

Studium lat.: Фільоз.: I. — II. 35; III. 22; богосл.: I. 13; II. 18 сем. + 1 світ.; III. 29; IV. 19 = 130; з тих сам удержувався 1.

Шкільний рік 1795/6:

Studium ruth.: Фільоз.: I. 4 сем. + 39 світ.; II. 3 семинаристи + 10 світ.; богосл. I. 7 сем. + 8 світ.; II. 11 семинаристів + 5 світ.; III. 13; IV. 17 сем. + 2 світ. = 106; з тих самі удержувалися: 64.

Studium lat.: Фільоз.: I. 35; II. 5; III. 31; богосл.: I. 29 сем. + 1 світ.; II. 13; III. 19 сем. + 1 світ.; IV. 20 семинаристів + 1 світ. = 155; з тих самі удержувалися: 3.

Шкільний рік 1796/7:

Studium ruth.: Фільоз.: I. — сем. + 28 світ.; II. 4 сем. + 12 світ.; богосл.: I. 3 сем. + 1 світ.; II. 7 сем. + 5 світ.;

III. 11 сем. + 5 світ.; IV. 13 сем. = 89; з тих самі удержувалися 51.

Studium lat.: Фільоз.: I. 4; II. 48; III. 5; богосл.: I. 37; II. 28; III. 13; IV. 17 = 152.

Шкільний рік 1797/8.

Studium ruth.: Фільозофія: I. 1 сем. + 24 світ.; II. 9 сем. + 4 світ.; богосл: I. 16 сем. + 2 світ.; II. 4 сем. + 1 світ.; III. 11 семин. + 1 світ.; IV. 16 сем. = 89; з тих самі удержувалися: 32.

Studium lat.: Фільозофія: I. 62; II. 28; III. 42; богослове: I. 19; II. 39: III. 29; IV. 12 = 231.

Шкільний рік 1798/9:

Studium ruth.: Фільозофія: I. 6 сем. + 12 світ.; II. 8 сем. + 4 світ.; богосл.: I. 13 семин. + 1 світ.; II. 16 семин. + 1 світ.; III. 5 сем. + 7 світ.; IV. 15 сем. + 2 світ. = 90; з тих самі удержувалися: 27.

Studium lat.: Фільозоф.: I. — II. — III. 4; богослове: I. 64; II. 16; III. 39; IV. 29 = 142.

Шкільний рік 1799/1800:

Studium ruth.: I. піврік: Фільоз.: I. — сем. + 46 світ.; II. 8 сем. + 9 світ.; богосл.: I. 11 сем. + 1 світ.; II. 14; III. 16; IV. 9 сем. + 2 світ. = 116; з тих самі удержувалися: 58.

Studium ruth.: II. піврік: Фільоз.: I. — сем. + 28 світ.; II. 8 сем. + 7 світ.; богосл.: I. 11 сем. + 1 світ.; II. 12; III. 16; IV. 8 сем. + 3 світ. = 94; з тих самі удержувалися: 39.

Studium lat.: Фільоз.: I. 45; II. 76; III. 51; богосл.: I. 55 сем. + 2. світ.; II. 62 сем. + 5 світ.; III. 12 сем. + 1 світ.; IV. 38 сем. + 3 світ. = 339; з тих самі удержувалися: 11.

Шкільний рік 1800/1.

Studium ruth.: I. піврік: Фільоз.: I. — сем. + 40 світ.: II. 8 сем. + 13 світ.; богослове: I. 14 семин. + 1 світ.; II. 11 сем. + 1 світ.; III. 12; IV. 16 сем. + 6 світ. = 122; з тих самі удержувалися: 61.

Studium ruth.: II. піврік: Фільоз.: I. — сем. + 45 світ.; II. 10 сем. + 10 світ.; богосл.: I. 15; II. 12; III. 12; IV. 16 сем. + 6 світ. = 126; з тих самі удержувалися: 61.

Studium lat.: I. піврік: Фільоз.: I. 39; II. 56; III. 37; богосл.: I. 95; II. 58; III. 61; IV. 11 = 357.

Studium lat.: II. піврік: Фільоз.: I. 42; II. 55; III. 36; богосл.: I. 84; II. 58; III. 66; IV. 11 = 352.

Шкільний рік 1801/2:

Studium ruth.: Фільоз.: I. — сем. + 44 світ.; II. — сем. + 25 світ.; богослов.: I. 10 сем. + 9 світ.; II. 15 сем. + 10 світ.; III. 12 сем. + 1 світ.; IV. 12 сем. + 15 світ. = 153; з тих самі удержувалися: 104.

Studium lat.: Фільозоф: I. 11; II. 56; III. 38; богослове: I. 59; II. 91; III. 58; IV. 64 = 377.

Шкільний рік 1802/3:

Studium ruth.: Фільоз.: I. — сем. + 58 світ.; II. — сем. + 28 світ.; богосл.: I. — сем. + 23 світ.; II. 16 сем. + 3 світ.; III. 15 сем.; IV. 11 сем. + 7 світ. = 161; з тих самі удержувалися: 119.

Studium lat.: Фільоз.: I. — II. 20; III. 51; богослове: I. 41; II. 66; III. 77; IV. 49 = 304.

Шкільний рік 1803/4:

Studium ruth.: Фільоз.: II. — сем. + 36 світ.; богосл.: I. 1 сем. + 39 світ.; II. 5 сем. + 18 світ.; III. 16 сем. + 3 світ.; IV. 15 = 113; з тих самі удержувалися: 76.

Studium lat.: Фільоз.: — богосл.: I. 50 сем. + 12 світ.; II. 51 сем. + 8 світ.; III. 66; IV. 77 = 264; з тих самі удержувалися: 20.

Шкільний рік 1804/5:

Studium ruth.: Богослове: I. — сем. + 28 світ.; II. 1 сем. + 19 світ.; III. 5 сем. + 18 світ.; IV. 17 сем. + 13 світських = 101; з тих самі удержувалися: 50.

Studium lat.: Богослове; I. 24 сем. + 48 світ.; II. 50 семин. + 12 світ.; III. 51 семин. + 8 світ.; IV. 66 семин. + 1 світ. = 260; з тих самі удержувалися: 69.

Шкільний рік 1805/6:

Studium ruth.: Богослове: II. 3 сем. + 25 світ.; III. 7 сем. + 11 світ.; IV. 5 сем. + 18 світ. = 69; з тих самі удержувалися: 54

Зі studium latinum не найшов я числа.

Шкільний рік 1806/7:

Studium ruth.: Богослове: III. 5 сем. + 23 світ.; IV. 16 сем. + 1 світ. = 45; з тих самі удержувалися: 24.

*

Зі studium latinum не найшов я числа.

Шкільний рік 1807/8:

Studium ruth.: Богословє: III. 5 сем. + 18 світ.; IV. 16 сем. + 3 світ. = 42; з тих самі удержувалися: 21.

Studium lat.: Фільозофія: I. 2; II. 9; богословє: I. 39 сем. + 29 світ.; II. 52 сем. + 5 світ.; III. 34 сем. + 5 світ. = 175; з тих самі удержувалися: 39.

Шкільний рік 1808/9:

Studium ruth.: IV. богословє: 5 + ? світських. Бракують жерела.

5. Час науки. Ферії і свята. Щоденні повторні лекції (repetitiones, correpetitiones). Тижневі і піврічні іспити.

Шкільний рік починався спершу на Йосифінськім університеті д. 3/11. Професори внесли вже в I півроці шк. р. 1784/5 представленнє до ґубернії і придвірної комісії о зміну того речинця в Галичині, а наводили мотиви, що горячі місяці: липень і серпень проводять у душних салях викладних, а холодний вересень і жовтень не надаються на побут на селі, або в купелях. Йосиф II прихилився до їх просьби і дозволив починати шкільний рік у перших днях вересня, а кінчити з кінцем червня і так було до шк. року 1804/5 [1]). Від того року шк. починано знову шкільний рік 3/11, а кінчено з кінцем серпня. На просьбу академічного сенату в р, 1808 дозволив знову цісар, щоби кінчити шк. рік 16/7, а починати 1/9 [2]). Studium ruthenum мусіло зовсім примінюватися до того порядку. Отже від шк. року 1787/8 до 1804/5 припадали в нім ферії на липень і серпень, а від 1804/5—1808/9 на вересень і жовтень. Поворот до давного способу настав уже по скасованню studii rutheni.

Спершу заборонив був Йосиф II виїздити питомцям на ферії. На його виразний приказ мали вони оставати в семинарії і повтаряти знаннє, набуте протягом шк. року. Тільки в дуже важних випадках дозволяла ґубернія поодиноким питомцям виїздити на ферії. Аж придвірний декрет з д. 26/5 1790 дозволяв на виїзд всім тим, що одержали добрі ноти з научних предметів і пово-

[1]) Proth. Cons. 1785, ч. 25; 1789, ч. 139; 1791, ч. 150; 1804, ч. 73.
[2]) Proth. Cons. 1808, ч. 282.

дилися примірно[1]). Хто дістав трету клясу з якого предмету, або провинився тяжше, за кару мусів остати підчас ферій у семинарії. Ректор Сабатовський іронічно в листі до Горбачевського писав, що підчас ферій у семинарії крім винуватців „був сам вибір до поправи іспитів[2])“.

У шкільні дні в studium latinum відбувалися виклади від 8 години рано до 10 або 11, а пополудни від 3—5. Тому, що переважна часть професорів займала рівночасно латинські катедри, на виклади studii rutheni призначувано години раньші, або пізнійші від латинських викладів. В номінаційних декретах професорів виразно зазначувала се придвірна комісія і ґубернія: „має викладати для слухачів studii latini в годинах на то призначених, а що до годин для слухачів studii rutheni має порозумітися з ректором ґенер. семинарії[3])“. Вже в тім розділі годин на вні виявлено неначе низшість того studium і трактовано його по мачушиному.

Придвірна комісія мусіла управильнити також і справу свят гр. к. обряду. Свята того обряду обходжено тільки у гр. к. ґенер. семинарії і в studium ruthenum, а на всіх других факультетах їх не узгляднювано. У гр. к. свята мали виклади тільки питомці латинського обряду. Через те повстало питаннє, що зробити з опущеними лекціями для гр. к. питомців, чи професори мають їм те окремо виложити, що опустили? Придвірна комісія, опираючися на звідомленню Ангелловича, Фінзіґера, епископа Білянського і ґубернії, ось як управильнила згадану справу: „У великі свята гр. к. обряду питомці гр. к. семинарії є вільні від прилюдних викладів. Такими святами є: пополудне перед Різдвом і само Різдво, пополудне перед Богоявленнєм і само Богоявленнє, пополудне Великої Суботи, пополудня перед Усіченнєм голови св. Івана Хрестителя, перед Чесним Хрестом, перед Петром і Павлом. У всі прочі свята свого обряду мають вони рано і пополудни ходити до школи у звичайних годинах, а на Богослуженню будуть що йно по скінченій науці. Сповідь і Причастє не спиняють науки, бо висповідатися можуть питомці пополудни по викладах, а запричащатися рано перед викладами. Тому що на викладах не будуть вони в 6 пополуднях і в 3 цілих днях, не потребують професори їм окремо викладати, але префекти студій обовязані при щоденних повтореннях у годинах

[1]) Арх. дух. сем. 1788. Ґуб. з д. 1/9 1788, ч. 20.384. [2]) Ставр. Арх. Приходські акти XXIII. Лист Сабатовського до Горбачевського з д. 2/8 1804. [3]) Арх. дух. сем. 1787—1807.

визначених ректором переробити з ними те, що в школі викладано, а публичні професори мають при тижневих іспитах занятися опущеними партіями, подати потрібні пояснення і доповнення[1]"). В такий спосіб австрійський уряд понижував у школі грецький обряд, вивисшаючи, де можна лиш було, латинський!

Префекти студій відбували що дня під вечір репетиції зі своїми клясами, при чім пояснювали, поширяли і справляли те, що вислухали питомці у школі, та перепитували їх. Ректор Щавницький завів також тижневі іспити в ґенер. семинарії[2]). Переводили їх у прияві ректора, чи віцеректора і префектів студій публичні професори котрі мали при тім нагоду виложені партії сконтролювати, справити, пояснити і доповнити. Перший піврічний іспит відбувався звичайно в січни, а кінцевий II іспит у червни і тоді науки не було. Відбувався сей іспит під проводом директора студій, а за часів консессу під проводом репрезентанта дотичного виділу. У studium ruthenum, при фільозофічних іспитах, заступав директора студій, а потім репрезентанта, котрі не знали української мови, ректор ґен. семинарії Ангеллович, а по нім Сабатовський. За часів директоріяту заступав ректор також директора богосл. студій, а за консессу Ангеллович і Гарасевич були репрезентантами і проводили іспитам в studium latinum і ruthenum. Предсідник іспиту означував точно час, чергу і розклад предметів: ученики приступали до іспиту в азбучнім порядку; хто не явився, тратив право здавання, хиба виправдався недугою і предложив свідоцтво від лікаря. Питаня мали бути так уложені, щоби дали ученикови нагоду до розвинення кількох понять, через що можнаби пізнати, чи він зрозумів і присвоїв собі предмет і щоби не відповідав одним словом. При клясифікації узгляднювано і ноти одержані підчас викладів, а ноти виражувано: prima cum eminentia (Ie), prima (I), secunda (II) і tertia (III), а як зовсім уст не отворив — zerum (0)[3]). Коли ученик поправив ноту з III на II або I, додавано до поправленої ноти rep. або sup., т. є. repetivit, supplevit. Нинішне minus (—) виражували accedit ad I або II, або vix I, II. Ноти записувано в матрикулі і відпис з неї пересилано ректорови ґенер. семинарії, бо він два рази до року предкладав ґубернії спис усіх питомців із нотами з поодиноких предметів, з поведення і з увагами (tabella individualis alumnorum) 1/4 і 1/10 кождого року. Крім того предкладав ректор що

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1789, ґуб. з д. 31/8 1789 ч. 30.658.
[2]) Нац. Муз. 96.
[3]) Finkel: Op. cit. 134; Арх. дух. сем. 1808.

року консисторії спис укінчених питомців і ноти зі всіх фільоз. і богосл. предметів за час цілих їх студий („tabella exeuntium ad domum presbyteralem“). З двійкою можна було ще перейти на висший рік, а по трійці мусів репетувати і то вільно було тільки один раз. Питомцям семинарії дозволяла ґубернія завсігди поправити трету клясу і натискала на ректора і префектів студий, а той на професорів, аби всякими способами підганяли недбалих. чи тупих до науки, бо був брак духовенства і хиба у виїмкових випадках веліла усувати трійчаків з семинарії Тому, що питомці часто спізнялися до іспиту, заведено іспитову таксу 2 злр. за іспит у надзвичайнім речинци[1]).

О скільки репрезентант консессу сам проводив і питав зі свого предмету, мав на свідка покликати собі другого професора[2]).

В р. 1798 повчила ґубернія ректора ґенер. семинарії, що повторні іспити мають відбуватися в 14 день по іспиті і один раз, а як на ферії виїде професор, має питати иньший професор[3]).

Стипендисти studii rutheni спізнялися стійно до іспиту, за що грозила їм ґубернія обкроєннєм стипендії, або й відібраннєм, а коли се не помагало, рішила придвірна комісія д. 19/6 1800, що за надзвичайний іспит в разі спізненя платиться 2 злр. іспитової такси[3]).

Научні пляни для богословських студий виразно постановляли, що кождий питомець має в приписанім часі вислухати викладів з кождого предмету научного і що йно тоді зложити іспит. Не зважаючи на се, дозволяла ґубернія і придвірна комісія доволі часто, щоби спосібнійші питомці перескакували рік, о скільки зложать іспит з предметів висшого курсу, хоча не ходили на виклади з них, або тільки на деякі предмети. Мусів одначе завсігди послідувати на те дозвіл від уряду. Кермувався уряд при уділюванню дозволу ощадностю, бо через те зискував гріш призначений до удержування того питомця через 1 рік. Навіть коли питомець зложив іспит без дозволу, веліла ґубернія його за те покарати арештом і повторити іспит, а свій дозвіл на скорший іспит мотивувала завсігди тим, „що через коротший побут семинариста в семинарії, виходить для реліґійного фонда значна ощадність“[4]).

Нерідкі були случаї скоршого іспиту і в studium ruthenum, що спосібнійші питомці за 1 рік здавали іспит з предметів призначених на 2 роки. Вправді в р. 1799 видала ґубернія приказ,

---

[1]) Finkel: Op. cit. 134—5. [2]) Арх. дух. сем. 1798. Ґуб. з д. 22/4 1798, ч. 11.167. [3]) Ibid. 1800. Ґуб. з д. 11/7 1800, ч. 19.905. [4]) Ibid. 1797. Ґуб. з д. 23/6 1797, ч. 15.177 і р. 1799.

що не вільно скорше здавати іспитів, але мимо того сама уділяла дозвіл від часу до часу[1]). Одначе на предложеннє вірменського епископа і директора богословських студій Шимоновича, видала в р. 1805 придвірна комісія рішучий вже указ, що не вільно скорше здавати іспитів, щоби собі вкоротити студії, але можна їх здавати завсігди тільки в пору, пляном визначену[2]).

6. Цензор, педель, дуктор (директор) хору, паламар, заступник префекта.

Такі були почесні уряди помічні в управі семинарії доступні для питомців studii latini і rutheni. Дірiґент хору, паламар і заступник префекта бували звичайно платні, два перші уряди були чисто почесні.

Над кождою „станцією", або т. зв. „числом" мав нагляд питомець званий „цензором". Він мав дбати, щоби підчинені йому питомці удержували харність і лад у комнаті; про всяку провину мав він доносити префектови, віцеректорови, або ректорови. Над цілою клясою одною, чи курсом, мав нагляд педель (bidellus). Його обовязком було глядіти, щоби йому підчинена кляса відповідно поводилася у музею (салі для науки) підчас викладів і проходів та богослуженнє. Він мав доносити про абсенції питомців, про їх промахи семинарицькій управі.

Про діріґентів хору та їх заступників, про їх обовязки і винагороду говорю в розділі про науку співу і обрядів.

Паламарем при ґенер. гр. к. семинарії заіменувала вже зразу придвірна комісія пенсіонованого експавлина-братчика М. Ґаздовича. Шавницький і Ангеллович противилися тому і завважували, що він, як латинник, не знає гр. кат. обряду і що паламарську роботу можуть легко робити 2 питомці за малою винагородою, а коли се неможливо, то щоби призначено братчика Василянина. Але придвірна комісія стояла таки при своїм. На її думку міг братчик-латинник підучитися легко гр. к. обряду, а питомців паламарська робота відривалаби від науки. Настановленнє братчика Василянина булоби получене із великими видатками[3]). Ще й підвисшила придвірна комісія платню Ґаздовичеви, а за те попри паламарство він мав латати питомцям одежу[4]). В р. 1792 пійшов Ґаздович на емеритуру. Ґубернія розписала конкурс на опорожнену

[1]) Арх. дух. сем. 1799. Ґуб. з д. 3/5 1799, ч. 12.014. [2]) Ibid. 1805.
[3]) Ibid. 1787. Ґуб. з д. 18/7 1787, ч. 16.968 і 7/8 1787, ч. 18.643.
[4]) Ibid. 1788. Ґуб. з д. 11/5 1788, ч. 10.749.

посаду паламаря для ґенер. семинарії для неприміщених нікуди братчиків зі скасованих монастирів. Але латинські консисторії відповіли, що нема в них такого кандидата. Що йно тоді прихилилася ґубернія і придвірна комісія до внесення Ангелловича, щоби службу паламарську поручити двом питомцям, „котрі добре й легко учаться“, за 8 злр. річно для кождого[1]). По уступленю Ґаздовича д. 24/9 1792 обняли його функції пит. Менцінський і Фединкевич. За час від 24/9 1792 до 8/8 1793 дістали вони по 7 злр. Від д. 24/9 1792 сповнювали вже завсігди питомці службу паламарів, званих пізнійше „лойниками“, бо з лоєвими свічками мали до діла. Не зважаючи на се, ґубернія таки розписувала конкурс на посаду паламаря, але ніхто не зголошувався і та служба остала при питомцях[2]).

Про заступників префектів, вибираних з поміж питомців, говорю в розділі про ректорат.

7. Провини і кари.

Від р. 1783, т. є. від заснования ґенер. семинарії і віддання її під безпосередну керму ґубернії аж до р. 1807, а властиво 1809 без упину жалувалися епископи на лихий стан моралі серед семинарицької молодежи, на велике число прогріхів і то нераз грубших, на лиху карність у семинарії, а то й потураннє лиху з боку ґубернії. Не жалувалися вони на ректора й семинарицьку управу, бо ті мали руки звязані головно тим, що ґубернія приймала сама питомців, диктувала кари, виключала з семинарії і давала вказівки, як удержувати карність. У кождій найменшій подробиці мусів ректор звертатися до ґубернії. Урядови розходилося о те, щоби зарадити як найскорше бракови духовенства і спинити масове фабрикованнє епископами непросвіченого, на його думку, клиру. Тому ґубернія приймала до семинарії часто одиниці зовсім непригожі до духовного звання і просто толєрувала їх прогріхи, щоби тільки скорше довести їх до свячень, а коли й виключила кого з семинарії, небавом з поворотом приймала, бо жалувала коштів, виданих уже на виновника. За ректорату Щавницького карність була, бо з ним мусіла числитися ґубернія; збільшувалося число пороків від 1787, т. є. від II ректорства Ангелловича, а чим близше до року 1800, зменьшувалося, бо жалоби епископів спонукували ґубернію до острійших кар. В архиві духовної семинарії у Львові зберігся

[1]) Арх. дух. сем. 1792. Ґуб. з д. 21/9 1792, ч. 27.709.
[2]) Ibid. 1795. Ґуб. з д. 28/10 1795, ч. 28.644.

доволі богатий матеріял про провини питомців і про кари. У тім згляді вже не було ріжниці межи питомцями studii latini a rutheni. Перейдемо провини і кари.

Були спорадичні случаї полових ексцесів: нічні прогульки по публичних домах і заражування[1]) й сходини з проститутками в поєзуїтськім огороді[2]), відвиджуваннє підозрілих жінок по місті під позором ходу до лікаря чи консисторії, або до іспитів. Ґубернія була так ощадна, що довгі роки не хотіла дозволити і дати гроші на напраау муру довкола семинарії. Через діру в розваленім мурі могли питомці спокійно виходити ночию на місто. Ґубернія радила наглядати ректорови перед спаннєм усіх, а охочих до гулянок перенести на поверх, „бо вони вікном вилазять і через діру в мурі можуть свобідно виходити“[3]). Дуже вкоріненим пороком було пиянство. Пили питомці горівку, мід і пиво дома по „станціях“, а приносили собі напитки сами, або просили о те знайомих. Пили і по шинках у місті, а підхмелившись, знимали бучі, або допускались иньших скандалів на згіршеннє і глум публики. Як безборонний був ректор ізза поблажливости ґуберніі, найліпше зілюструє нам отся подія: „О. Гумецький давнійше вже за пиянство записуваний і упоминаний, за свій тяжкий проступок, що оноді на сором і огиду цілої семинарії, а на згіршеннє і погорду світських людий, а навіть простих селян, упившися десь, у мійській церкві (Волоській) підчас загального богослуження з жінками зачинав неприличні розмови і залицяння, рівнож за другий проступок неменьшої ваги, що вчера замість брати участь у процесії та молитві... кудись сам волочився і сам до дому вернув, заслужив отже з огляду на час, місце і згіршеннє, щоби його як зовсім неспосібного до духовного звання усунено від свячень і як очивидного пяницю та гульвісу в той мент з семинарії видалено. В надії одначе, що може його час теперішної покути приведе до отрясення з того налогу і до поважної поправи, назначуєся йому ось яка прилюдна кара, щоби цілий день нинішний був замкнений в арешті о шматку хліба і склянці води з тою осторогою, що за найблизшим запоєм буде видалений із семинарії“[4]). Карачевський грозив у р. 1789 прачці, що, як не принесе йому горівки, зворохобить проти неї цілу семинарію[5]). В р. 1798 веліла ґубернія ректорови, упімнути питомців ґен. семинарії, щоби позбулися порока пиянства під загрозою виключення[6]). Упімненнє

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1788. Ґуб. з д. 2/10 1788, ч. 22.614. [2]) Ibid. 1797. [3]) Арх. дух. сем. льв. 1788 Ґуб. з д. 2/10 1788, ч. 22.614. [4]) Ibid. 1795. [5]) Ibid. 1789. [6]) Ibid. 1798. Ґуб. з д. 19/5 1798, ч. 16.041. Ґуб. з д. 18/1 1799, ч. 1.424. Арх. дух. сем. 1799.

ґубернії було звернене до цілої семинарії. Загал питомців studii latini і rutheni почувся тим обиджений і покривджений; питомці внесли рекурс через ґубернію до придвірної комісії, що через провину кількох питомців ґубернія кинула пятно на цілу семинарію і просили о сатисфакцію. Ґубернія не пересилала їх рекурсу до Відня, а сама спростувала свій розпорядок з д. 19/6 1798 ч. 16.041, що догана за пиянство відносилася тільки до Івана Марфієвича і Михайла Дуніковського з IV року, Нниколи Доброводзького, Андрія Головацького і Якова Ляторовського з III року, Івана Корінєвича і Остапа Сенютовича з II року. Свідчить ся подія про те, що прогріх пиянства не був загальний, що налогови тому віддавалися лиш одиниці, а загал питомців осуджував їх і гіршився їх промахами. Одначе як послідовною була ґубернія, показує нам отсей факт. Зараз коло семинарії був шинок, куди заходили питомці. Шавницький, а опісля Ангеллович наставали на усуненнє його. Але сей шинок був у державнім будинку і ґубернія не хотіла зречися доходу з чиншу. Отже замість усунути шинок, приказувала ректорови, щоби пильнував і здержував питомців від заходження до него[1]). Фактів пиянства меньше або більше ярких було досить за ґуберніяльного режіму над ґенер. семинарією.

Дуже рідким прогріхом була крадіж, але й та лучалася. В р. 1799 прогрішився в ній Яків Томицький. Ректор Сабатовський видумав кару для него і післав звідомленнє до ґубернії о потвердженнє. Звідти одначе наспіла відмовна відповідь. Ґубернія не могла згодитися на те, „щоби він у музею в прияві всіх питомців 1 годину клячів і держав у руці вкрадену річ, бо таке прилюдне зогидженнє радше проявилоби лихий вплив на питомців, впрочім крадіж і так булаби йому перепоною до свячень“. Замість того веліла ґубернія виключити його з семинарії[2]). Від підозріння о тяжку провину, пр. о крадіж міг питомець увільнитися присягою. В р. 1798 присяг у прияві віцедиректора Т. Голдаєвича питомець Григорій Карпинський, що не крав гроший[3])...

Рідкі були случаї чинної зневаги. В р. 1789 два питомці Ванкевич і Ганкевич побилися о панну, дочку економічного управителя семинарії Зінґера[4]).

В р. 1803 допустилися питомці Поручник і Прислопський дуже грубого жарту зі світським студентом, що завинив був Поручникови 80 зл. поль. і не віддавав їх. Вони запросили його

---

[1]) Арх. дух. сем. 1788. Ґуб. з д. 23/9 1788, ч. 21.856. [2]) Ibid. 1799. Ґуб. з д. 30/12 1799, ч. 351/1.800. [3]) Ibid. 1798. [4]) Ibid. 1789.

до інфірмаря, там здерли при помочи слуг з него одежу і без капелюха, майже голого випустили на волю[1]).

В р. 1789 доносив анонім, що питомці перебнраються в світські плащі і ходять по шинках[2]). В р. 1798 пригадала ґубернія, що одяг питомців має бути приписаний і що не вільно в нім робити ніяких перемін. Сабатовський скористав з того, бо від себе додав докір, „що по станціях зачинають множитися напитки і що приймається у них чужі особи в супереч уставови семинарії та придвірній забороні“. Чужих можна приймати тільки у гостинній комнаті[3]). В р. 1801 питомець Іван Сточкевич, той сам, що мав орґанізувати театральні вистави в ґенер. семинарії, їздив підчас ферій по священиках, перебраний як актор[4]). В р. 1807 консисторія забороняла остро питомцям перебиратися у світські плащі і навідуватися до шинків[5]). Так само і в р. 1808 пригадувала вона, що не вільно питомцям у чамарках і світських плащах відвдувати „шинкові і нечесні доми“ (szynkowne y nieuczciwe domy odwiedzać“)[6]).

Суворо було заборонене куреннє, про що читаємо: „Курення тютюну придвірним декретом виразно забороненого і непристойного духовному званню, не буде терпітися ані на рекреації, ані в семинарії[7]).

Рівнож заборонена була суворо гра в карти: „Гру в карти о гроші, або які значки, рішучо заборонюється; отже обовязком цензорів було під власною відвічальностю про те донести[8]).

Частійше провинювалися питомці словними обидами: лайкою і вуличними словами, при чім шляхтичі згорда гляділи і прозивали синів мужицьких або нешляхтичів. Ось якими словами частував шляхтич Душинський нешляхтича Долинського: „Хомуте! Минулого року ти за плугом ходив, а тепер уже великим паном став!“ „Дурню! На капусті тебе батько виховав!“ „Знаєш, що я шляхтич з діда і прадіда, а ти що, свинарю?“ „Пізнай, Грицю, що то не з братом говориш!“ „Не ціпом печатаюся, як ти, дурню!“ Грубші епітети пропускаємо. В тім самім році жалувався реставратор семинарії Славіковський, що Хризостом Мохнацький обкинув його дуже кріпкими і непристойними словами („valde duris et inurbanis verbis“)[9]).

---

[1]) Арх. дух. сем. 1803. [2]) Ibid. 1789. [3]) Ibid. 1797. Ґуб. з д. 1/12 1797, ч. 32.021. [4]) Ibid. 1801. А. Добрянський: Історія епископів, Львів, 1893, ст. 72. [5]) Ibid. 1807. Консисторія з д. 26/12 1807, ч. 1.680. [6]) Ibid. Прот. дійства ч. 5. [7]) Ibid. 1798. [8]) Ibid. 1798. [9]) Ibid. 1798. Прот. дійств. ч. 61 з д. 3/3.

В р. 1797 закидував ректор Сабатовський питомцям, що старші не шанують своєї поваги і пристають з молодшими, ведуть з ними „дитинячі розмови пусті і згіршаючі, а молодші не виявляють поважання старшим“. „По станціях і коридорах непристойні крики і упідляюче свистаннє на пальцях“. „Уживаннє трунків часте і надужиттє“. [1])

Лучались абсенції від шкільної науки, пр. в р. 1802 д. 13/10 Алексевич не йшов на виклади, „а грав і свистав на фльотроверсі“. [2]) Стрічаємо самовільний виїзд на ферії, непослух для цензора, педеля, директора хору, префекта, віцеректора або ректора, несповнюваннє релїгійних практик, доганне поведеннє в школі, лінивство і неуцтво, втечу підчас проходу, фалшованнє підпису професорів на свідоцтвах, наслідуваннє товаришів, наставників, або професорів семинарії.

Бувало й арґонавство, себто погоня за великим віном. Поки ґубернія рішала, терпіла промахи питомців у тім згляді, з хвилею, як керма семинарії перейшла до рук митрополита і консисторії, настали для арґонавтів тяжкі часи. В архиві дух. семинарії під роком 1808 маємо доказ, як тяжко відпокутував Федір Білецький, сотрудник з Карлова свій промах. Підчас ферій 1806 року виїхав він, скінчивши III. рік богословя, до Надвірної і з дочкою тамошнього сотрудника заручився. На тій основі перебував у Карабановича, „його воза, коний і футра уживав, а скінчивши студії, зірвав з його дочкою та з иньшою оженився.“ На жалобу Карабановича суспендувала його консисторія „ab officio Ordinum S. S.“ і візвала на суд до Львова. Судиєю (iudex surrogatus) був крилош. Михайло Левицький, родом з Ланчина, коли не свояк, то принайменьше знакомий Карабановича. Левицький видав острий засуд на „арґонавта“. В засуді описано на початку саму провину, опісля зазначено, що він провинився проти священичої чести, проти заборони заручин або женитьби перед укінченнєм студій, проти припису, „що підчас ферій мав він відсвіжити душу й тіло, а не заручуватися на шкоду других“. З тим засудом мав Білецький явитися в семинарії. Ректор дістав рівночасно приказ скликати всіх питомців і відчитати їм той засуд для відстрашаючого приміру. Дальше мав ректор відчитати їм ще такий приказ консисторії: „Дійшло до відома, що питомці ще перед укінченнєм студій в часі ферій, в ціли заключення подружя, займаються подібними обманствами на опоганеннє духовного звання і на шкоду других, особливо сиріт, що

[1]) Ibid. 1797. [2]) Ibid. 1802.

питомці ходять у непристойній духовному станови одежі, що по ярмарках і подібних численнійших зіздах людий всякого стану і заняття непристойно волочаться“, тому рішила консисторія, що кождий питомець, перед виїздом на ферії має подати ректорови місце, куди їде, циркул і деканат, а вертаючи має привезти від декана посвідку, що морально поводився. Коли приїде без посвідки, то стрінеся з острою доганою, „а коли дістане лиху ноту з поведення, належить його видалити з семинарії“. Зі Львова мусів ще Білецький поїхати до декана в Снятині і відбути там 8-дневні реколекції і що йно тоді зняла консисторія з него суспензію. [1])

Про ворожнечу питомців і боротьбу з реставраторами згадаю в уступі про харч у семинарії.

Загалом беручи, процент прогріхів не був так страшний, як те змалювали епископи у своїх жалобах до ґубернії і придвірної комісії. Коли возьмемо пересічне число питомців на 250., принимaних без розбору, то справа не представляєсь так зле. Одна лиш провина, а саме пиянство було справді сильно вкорінене, натомість полові ексцеси спорадично появлялись у перших літах єствовання семинарії, як принимано старших віком питомців, а із браку духовенства толєровано всякі промахи. Навіть сам факт, що епископи так дуже остро виступали і в чорних красках малювали моральний занепад семинарії, свідчить додатно і про тодішну суспільність і про стан семинарії, коли так гіршились тими всякими прогріхами одиниць. Особисті викази семинаристів свідчать рівнож, що не було так зле зі семинарією. Дуже малий, майже зникаючий процент питомців одержував лиху ноту з поведення. З виїмкою спорадичних більших прогріхів, карність і моральна ровень в українській ґенер. семинарії удержувалась добре. Дрібні промахи, як всякого рода дітвацтва завсігди були й будуть, поки будуть єствувати школи: в них виладовувала буйна молодість, замкнена в мурах, надмір життєвої енерґії. Що взагалі не було зле із українською ґенер. семинарією, маємо єще иньший доказ: Всі ті прогріхи, навіть більші біднуть, коли порівнаємо їх зі сучасним станом латинської ґенер. семинарії у Відні з р. 1789, котра була під боком і безпосереднім впливом придвірної комісії і Йосифа II. Вистане прочитати хотяйби звідомленнє віденського ректора Льоренца про поведеннє II. року богословів у р. 1789. [2])

Тепер приглянемось карам, яких уживала чи сама управа семинарії з власної спонуки, чи з приказу ґубернії, або придвірної комісії.

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1808. Консисторія з д. 28/5, 1808, ч. 946.
[2]) Zschokke: Op. cit. ст. 421—4.

Коли ходило о провини довершені в школі, виринав часом між ректором семинарії а академічним сенатом або консессом компетенційний спір, хто має карати винуватих. Ґубернія поучувала кілька разів ректор. Сабатовського, що за провини довершені у школі карати має університет. Аж у р. 1798 поручив консесс, на приказ ґубернії професорам, „щоби питомців, які провинилися, подавати до покарання просто ректорови“. [1]

Найтяжшою карою було виключеннє із семинарії і зворот коштів удержання, а часом і рівночасне відданнє до війська. Так жалувався на примусову військову службу Федір Ясінськнй в просьбі о принятте до семинарії д. 12/2 1804: „Підписаний одержав у р. 1788 стипендію, але не міг через хоробу зложити іспитів з фільозофії і втратив її. Між тим вийшов указ з ґубернії, брати до війська тих, що втратили стипендію і таким чином він також підпав під згаданий указ. Не зважаючи на хоробу, пірвано його до війська і він мусів через 2 роки служити вітчині. Визволившись з тої неволі, повернув до родинного місця і забрався знову до науки“ [2]). Мабуть, немало горя завдала Ясінському військова служба, коли нельояльно висказався про „службу вітчині“, прирівнуючи її до неволі. Поки був брак духовенства, примінювала ґубернія дуже рідко ту кару. Ставала вона частійшою в міру зросту числа кандитатів до семинарії і в міру того меньшало і число провин. Коли семинарія перейшла під управу консисторії, скористав з того Ангеллович і геть вичистив її від усяких невідповідних питомців. [3])

Дальшою тяжкою карою було „записаннє на копературу“. У списі укінчених питомців дописував ректор у примітці, що дотичний питомець ізза таких а таких провин записаний на копературу. Значило то, шо винуватець не міг ніколи діпняти парохії і ціле життє мусів бути сотрудником. Примінювано сю кару тільки за найтяжші провини. І коли він опісля навіть по кільканайцяти літах просив о парохію, відмовляла йому консисторія і ще часом подавала те до відома питомців у ґенер. семинарії, аби їх відстрашити від тяжших промахів. Меньшою карою, але ще тяжкою був 24 або 12 годинний арешт (карцер) о хлібі і воді, проведений на побожних роздумуваннях і читанню моралізуючих творів. Начинався арешт по ранній молитві від 7. години рано і тревав до 9. вечером. Ґубернія радила і приказувала доволі часто уживати тої кари. До меньших кар належав піст („carentia“). Виновник мав

[1]) Арх. дух. сем. 1798. Ґуб. з д. 7/12 1798, ч. 34.945. [2]) Арх. дух. сем. 1804. [3]) Ibidem 1809. Консисторія 1809, ч. 105, 162, 179. Тоді прогнав Ангеллович за пиянство, непослух і галабурди по місті 12 питомців

здержатись від обіду, або цілої вечері, від 1 або 2 страв, при чім мусів сидіти разом зі всіми при столі і инколи ще голосно відчитати відповідне місце зі св. Письма. Часто уживано, як кари, клячання в музею при всіх або у церкві підчас богослуження. За кару завдавано також молитви. Найлекшою карою було упімненнє, перепросини обидженого настоятеля. чи товариша прилюдне або одинцем. Як дозволила ґубернія на виїзд питомцям підчас ферій у р. 1790, від тоді одною з тяжших кар була заборона виїзду і побут у семинарії. [1]) Угорських питомців віддавано спершу підчас ферій на реколєкції до Василян, або до каноніка і пароха Ставропигії, Івана Горбачевського, при чім ґубернія радила поводитися з виновниками по батьківськи. Треба признати, що ґубернія придумувала нераз ориґінальні кари. В р. 1791 дала вона таку вказівку ректорови: „тим, що дістали з деяких предметів III клясу, аби їх на будуче не треба було усувати, не давати так довго печені, кілько разів єї подаєсь, доки не одержать I або принайменьше II кляси" [2]). Стипендистам, що не вчилися співу і обрядів, та читання церковних книг, відтягано по 45 кр. місячно зі стипендії, а як вивчилися, або принайменьше поважно забиралися до вивчення, нараз звертано цілу затриману квоту. Карою і то доволі тяжкою, було також скиненнє з почесного уряду цензора, педеля, директора хору, або заступника префекта студій. Коли хтось запізнився з початком шк. року до семинарії або під позором хороби якийсь час перебув у Львові у знайомих, радила ґубернія якийсь час не приймати його до семинарії, аби набідився. Стипендиста карано за тяжку провину відібраннєм стипендії. За спізненнє до іспиту, наложила придвірна комісія д. 19/6 1800, ч. 1316, іспитову таксу 2 злр. [3]). Як що питомець. котрий одержав III клясу і мав підчас ферій остати в семинарії, виїхав сам без дозволу, диктувала ґубернія таку кару: „щоби доти не був принятий до семинарії, доки не поправить III кляси на I, на що через ферії в семинарії повинен був приготовитися." [4])

Тілесної кари в ґенер. семинарії не було і о стільки висше стояла виховна система тут, чим у дієц. семинарії, де тої кари уживано.

---

[1]) Ставроп. архів: прик. акти XXIII. Лист Сабатовського до Горбачевського з д. 2/8 1804, де він каже, що підчас ферій у семинарії крім винуватців „був сам вибір до поправи іспитів". [2]) Арх. дух. сем. 1791. Ґуб. з д. 19/10 1791, ч. 24.332. [3]) Ibidem 1800. Ґуб. з д. 11/7 1800, ч. 19.925. [4]) Ibid. 1797. Ґуб. з д. 26/7 1797, ч. 19.055.

Як з одної сторони широкий і ріжнородний був репертуар кар, так з другої сторони дуже скупий був репертуар нагород. За примірне поведеннє діставав питомець лише ноту з поведення: „взірцевий“ (exemplaris), ставав у найліпшім разі цензором і педелем, і скорше діставав дозвіл на виїзд на ферії.

8. Відносини питомців studii latini до питомців studii rutheni.

На основі придвірного декрету з д. 9/3 1787 мали питомці studii ruth. ті самі права і обовязки в семинарії, що й питомці studii lat.; питомці studii ruth. мали діставати удержаннє з релігійного фонду і мали оставати під тими самими настоятелями.[1]) Отже в семинарії стояли вони на рівні з питомцями studii latini. А одначе годі життя закувати в рамці параґрафів. З виїмкою музеїв (де училися) і то не завсігди, мусіли одні і другі з собою стикатися навіть на шкільній лавці, бо пастораљної, катехитики, педаґоґіки, обрядів, співу, читання на церковних книгах і німецької мови вчилися разом. Спільне пожиттє приневолювало їх зживатися. І вже зразу гляділи питомці studii latini на питомців studii rutheni з гори, немов на щось низшого від себе, горді на те, що покінчили ґімназію і що вчаться у латинській мові. Свою висшість давали вони відчути товаришам studii rutheni, як се звичайно буває між молодежию, прізвищами, инколи зовсім непарляментарними. Зачіплені відповідали їм у такий самий спосіб. В р. 1789 внесли жалобу до ректора Ангелловича питомці І року богословя studii latini на питомців studii ruth., що т і, чуючись покривдженими від питомців studii lat. кричали, а головно Іван Левицький: „Kto wylał tu atrament, a wiem ia, zapewne ci, którzy się uczą po łacinie świnie, ktorzy mowią się bydz przednieyszemi, a oni są naygłupsi y nayostatnieysi z głupich, świnie, hunctwoty chcieli mi xiążki zwalać, ale nie mogli świnie“.[2]) Тільки доривочні вістки і то про грубші проступки, котрі йшли під суд семинарицьких настоятелів, дійшли до нас у записках префектів студій, а крім них мусіли сотки дрібних дотинок, колючок, яких не піддавано під суд настоятелів, сипатись від Latin'ів на Ruthen'ів. Дня 10/4 1790 (в III році єствованя studii ruth.) доносив префект студій Андрій Ангеллович ректорови Антонієви Ангелловичеви, що питомець studii latini Карачевський побивав

---

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1787. Ґуб. з д. 22/3 1787, ч. 6466. [2]) Арх. дух. сем. льв. 1789.

питомців studii rutheni і „прилюдно говорив, що питомці, котрі вчаться по українськи, спосібні не до ряси, а на свинопасів і то тим більше требаби їх до тої роботи приучувати, бо вони впрочім перед своїм вступом до семинарії сею роботою займалися". („et quod publice dixerit, Alumnos ruthenice studentes non pro nigra veste, sed pro pascendis porcis valere illosque tanto magis huic muneri applicandos esse, cum illud alioquin ante ingressum in Seminarium obiverint". [1]) В просьбі з д. 2/3 1792 до ч. 297 до еп. Білянського, щоби вистарався в уряді о зрівнаннє в конґруї питомців studii rutheni з питомцями studii latini, так між иншим нарікали „Alumni w ruskim języku słuchający Teologii" на своє приниженнє в семинарії: „My biedni a po Rusku nauk słuchający Alumni. przez cały życia naszego w Seminarium przeciąg, upadlani y pogardzani bywamy, znosiemy y znosieliśmy cierpliwie, uwodząc się nadzieją, a czey po zakończeniu nauk y ulokowaniu na Parochii, tych ciosów nie będziemy doznawać". А дальше так писали: „albowiem jeżeli teraz pogardzani, poniżani y za nic trzymani iesteśmy, kiedy nas Prawo równych wszystkich być ogłasza. o! jakże nie wtedy, kiedy same prawo za podleyszych okaże?" [2]) До р. 1792 могли питомці studii ruth. уходити й уважатися за рівновартних з питомцями studii latini, з хвилею визначення їм меньшої конґруї 1792 р. признав їх уряд в законі меншевартним елементом а їх приниженнє немов потвердив. Кілько мусіли нераз витерпіти питомці studii rutheni від питомців studii latini, наглядно виясняє жалоба питомця studii ruth. Івана Ґерусінського, внесена д. 9/1 1802 до ректора Сабатовського: „... підписаний від часу, як його принято до семинарії, наслухався чимало від о. Шалькевича, пр. ріжних призвищ, глузовань і переслідувань, т є. називає люшниками, хлопами, Гаврилами і ті обиди петент довгий час зі своїми товаришами терпеливо зносив". Як уже йому й терпцю не стало, пожалувався віцеректорови Голдаєвичеви і сей заборонив Шалькевичеви дальших зневаг. Але на ніщо здалась заборона, бо небавом опісля підчас silentium д. 8/1 1802 сказав Шалькевич таке: „Не можу ані учитися, ані терпіти того пса Русина", (nie mogę ani się uczyć ani cierpić tego psa rusina"). Свідками того були питомці: В. Депутович, І. Герчаківський і М. Филиповський. Свідок Літинський чув: „przez tego Psa Rusina", а Романовський чув: „przez tego osła nie mogę się uczyć". [3]) Яку кару подиктував

---

[1]) Арх. дух. сем. 1790. [2]) Діло 1899, ч. 193. [3]) Ibid. 1802.

ректор виновникови, не знаємо. Всеж таки тих фактів не можна ґенералізувати і дуже траґічно їх приймати. Як одні, так другі були то майже самі поповичі, отже з тої самої суспільної верстви. Питомці studii rutheni були звичайно старші віком, деколи бувші народні учителі або писарі, деколи вже священики висвячені в Холмі чи Луцьку, себто мали вже якусь повагу, яка зберегала їх від отвертих наруг з боку питомців studii latini. Впрочім і не без того бувало, щоби часом і питомцям studii latini не обірвалось дещо від питомців studii rutheni. В гуртку питомців studii ruth., небезпечно було глузувати, або прозивати їх, бо вони виступали солідарно в обороні свого studium, так що не все була побіда по стороні питомців studii latini. Загально одначе уже зразу принявся в семинарії погляд, що питомці studii lat. вважали себе чимсь висшим, ліпшим, а товаришів studii rutheni чимсь низшим. Питомці studii rutheni натомість, хоть були на тих самих правах у семинарії, відчували, що їх мають питомці studii latini не за рівноправних зі собою, але за щось такого, що тільки з мусу терпиться. А тим більше мусіли вони се пониженнє відчувати, бо спадало на них головно тільки задля викладної української мови. Богословські студії одних і других були однакові, питомці studii lat. мусіли мати скінчену лат. школу, ґімназію: humaniora, а ті тільки нормальну, в studium lat. фільозофія тривала 3 роки, а в ruthenum 2, а між тим богатьох з поміж них мали кілька кляс латинських, цілу ґімназію або й латинську фільозофію, бо деякі записувались і по скінченню ґімназії на studium ruthenum, як тільки бачили, що не в силі будуть учитись у латинській мові. Впрочім не один ловився й на то, що роком скорше скінчить студії, бо українська фільозофія тривала тільки 2 роки. Мимо того була одна справа, котра лучила всіх питомців однаково, без огляду на studium, а то борба з трактієрником! Загалом у тих справах, що доторкались усіх питомців, виступали всі разом солідарно.

9. Стипендисти (stipendiarii) і світські слухачі богословя (saeculares).

Побіч питомців семинарії, що проживали у ній на гроші релiґійного фонду, були ще стипендисти і світські слухачі богословя. Перша катеґорія виринула в р. 1787. Придвірний декрет з д. 30/5 1787 визначував у ґенер. семинарії тільки 168 місць для кандидатів studii lat. і ruth. з львівської і перемиської епархії (при чім припадало на львівську 98, а 70 на перемиську). З огляду на недостачу приміщення в семинарицькім будинку, дозволяв декрет на-

давати стипендії по 150 злр. тим питомцям studii lat., а опісля studii ruth., котрі не могли поміститись у семинарії. Одначе ректор не смів переступити числа 168. З того часу маємо також стипендистів studii rutheni [1]). Спершу роздавано стипендії рівномірно кандидатам studii latini і rutheni. В міру того, як напливало більше кандидатів studii latini, поминано кандидатів studii rutheni. В р. 1799 д. 1/3 не дістали Іван Тисовецький і Іван Свидницький стипендії, „ізза достаточного числа кандидатів latini studii“ [2]). Стипендисти ходили по світськи вбрані, але для відріжнення мали носити повисше і понизше ліктя чорну перепаску. Нагляд над ними мав також ректор семинарії. Він був обовязаний вивідуватись про їх поведення і пильнувати, щоби брали участь у релігійних вправах і у науці домашних научних предметів [3]). У списах питомців, предкладаних двічи в році, поміщував ректор також стипендистів. Кілька разів домагалися Ангеллович і Сабатовський, аби стипендисти ходили в клирикальнім одностроюю, але ґубернія не хотіла на те згодитися [4]). Придвірний декрет з д. 27/1 1798 віддав остаточно стипендистів під безпосередний нагляд ректора ґенер. семинарії. Кождий стипендист мав подати ректорови своє мешканнє і брати пильну участь у релігійних вправах та науці домашних предметів. Стипендію з долу що місяця по 6 fl. 15 кр. виплачував їм уже ректор, а не головна каса. Ректор мав право завісити, або й відібрати стипендію, коли стипендист 1 місяць не ходив пильно до церкви і школи, провинився чим, або недбало учився [5]). Стипендистів, звичайно, як тільки отворилося місце в семинарії, принимано до неї.

Окрім стипендистів була ще друга катеґорія: світські слухачі богословя (saeculares). В studium ruthenum було їх багато, а з часом вони переважали числом. Удержувались вони самі і ходили у світській одежі. Їх промахи виходили нераз на яву що йно по висвяченню, бо вони, як академічні горожани жили зовсім свобідно і підпадали під дисциплінарну власть тільки університету, а що ходили одягнені по світськи, не звертали на себе уваги. Аж у р. 1809 видав Ангеллович розпорядок, що зі всіма слухачами богословя, котрі своїм коштом покінчать студії, перед висвяченнєм буде переводити строге слідство про їх поведеннє,

1) Zschollke: op. cit. 990. 2) Арх. дух. сем. льв. 1799.
3) Ibid. 1788 буд. з д. 14/8 1788 ч. 18717.
4) Арх. дух. сем. 1788 Ґуб. з д. 14/8 1788 ч. 18717.
5) Арх. дух. сем. 1798 Ґуб. з д. 16/2 1798 ч. 4185.

а саме, де, в кого і як у Львові, або деинде жили вони підчас студій [1]). Сей розпорядок уже майже не відносився до studium ruthenum, бо саме в р. 1809 закінчило воно своє недовге життє.

10. Одяг питомців і харч.

Питомці studii rutheni оставали на таких самих правах, що й питомці studii latini. Діставали отже й таку саму одіж: в ціні 39 злр. 40 $^3/_8$ кр. Складалася вона із капелюха за 1 злр. 40 кр., ряси з капузою 9 злр. 19 кр., обойчика за 20 кр., споденъ з камізелькою за 4 злр. 30 кр., плаща за 2 злр. 25 кр., літної шапки за 18 кр., пояса за 1 злр. 30 кр., зимових панчіх в ціні 1 злр. 46 кр., літних панчіх за 1 злр. 45 кр., літних сподень за 1 злр. 48 кр. Ціни ту подані походять з р. 1796 [2]). Крім того одержував кождий питомець 2 пари черевиків і відповідну скільксть білля, але при відході із семинарії мав звернути таку саму скількість уживаного собою білля і ґубернія передавала його до військових лічниць, або продавала на ліцитаціях. Біллє прали законтрактовані прачки. Питомці нарікали, що прачки уживають при пранню замість мила вапна і так нищать біллє, що при відході з семинарії мусить кождий купувати біллє, аби віддати його ґубернії. На просьбу питомців, підперту ректором, звільнила їх ґубернія від віддавання білля аж у р. 1809 [3]). До шиття білля і латання були законтрактовані швачки, до кравецької роботи кравець, а до шевської швець. Ті роботи роздавала ґубернія дорогою прилюдного переторгу. Нарікали також часто питомці, що діставали раз на два роки дуже лихі обойчики і пояси [4]).

Семинарицьку кухню винаймала ґубернія підприємцям, а що кождий із них хотів заробити, тому й воно відбивалось на якости і скількости харчу. Ізза того без упину між реставратором а питомцями була ворожнеча. Ректорат і ґубернія, а спершу й циркулярний уряд мали з харчевими ворохобнями, масовити жалобами питомців завсігди чимало клопотів. Їли питомці спершу в 1 рефектарі, а по перебудові переведеній ректором Щавницьким, у двох. З питомцями були обовязані їсти префекти студій і віцеректори. Ґубернія радила ректорам, щоби часом і вони веліли собі за заплату дати обід і вечерю, та щоби їли її в прияві питомців. В р. 1792 при-

---

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1809 Консисторія д. 11/3 1809 ч. 354.

[2]) Арх. дух. сем. 1796. Ґуб. з д. 20/7 1796 ч. 6621. Плащ діставали на 3 роки, а прочу одежу на 1 рік. (Cfr. Діло 1899 ч. 193).

[3]) Ibid. 1809. Консисторія з 24/12 1809 ч 2122.

[4]) Ibid. 1802. Просьба питомців з д. 10/9 1802

гадала ґубернія ректорови, „що віцеректори мають у рефектарі разом з питомцями їсти, по мисли обовязуючих приписів, бо через їх повагу і прияву усунеться чимало похибок реставратора і неодну пересадну догану з боку питомців.“ [1]).

В р. 1796 внесли питомці жалобу на трактієрника Штурма до епископа, зазначуючи від разу, що переміна в особі трактієрника не поліпшила харчу, що Штурм не ліпший від попередника й побоюються, що навіть гірших прикростий у харчі можуть надіятися від него. Ось які хиби вичислюють питомці в харчі, що сливе щоденно лучаються („defekta, które ledwie nie codziennie wydarzaią się“): „1. Хліб з послідної муки, не викислий, без смаку, дуже малий; а те саме можнаби сказати про булки, котрі мають у собі таку липкість і горич, що й свіжі, а далеко більше счерствілі, є за нудкі до їди. 2. Зупа часто без ніякого смаку. Рижова зупа ніколи з рижом самим, а по більшій части з гречаними крупами. 3. Штука мяса часто худа, а до того мала. 4. З ярин найчастійше дає реставратор моркву і ріпу, так дуже недоварені, пісні й мукою забиті, що викликують в устах замість смаку клейоватість („kliiowatość w gębie sprawuią“). Хотяй пастернак є поданий у списі страв, одначе ще ані разу його питомці не виділи. Хоча солодкі ярини, котрі загально дається в пісні дні, ґарнірується грінками, ті одначе радше подобу сухарів, а не грінок мають, бо тільки з одної сторони є помазані товщем, а з другої цілком пісні; як отже можуть омастити ярини? 5. Волова печеня по найбільшій части тверда й жилувата, зі сосом зладженим на спосіб Цибульського („z sosem sposobem Cybulskiego preparowanym“). 6. Теляча печеня радше варена, чим печена буває, а до того мала порція. 7. Борщ у пісні дні без омасти; не рідко придимлений. 8. Пиво часто без ніякого смаку. 9. Визина по найбільшій части так мала, що не повиннаби називатися „порцією“. Маринованої визини, котра по спису інколи припадає, ніколи не дає. 10. Горох, котрого ніколи в списі не читаємо, вже часто привик давати, а його, як дуже шкідного для сидячих, не хочемо. („którego siedzącym, nader szkodzącego, nie chcemy“). 11. По спису має реставратор давати бабку з печи; вона без товщу, невипечена (що видно зі знаків зроблених від зарізання ножем), з чорної муки (що й про инші тіста можна сказати), має в собі липкість і до їди дуже прикра. 12. Трактієрник не заглядає до рефектарів, не

[1]) Арх. дух. сем. 1792. Ґуб. з д. 2/11 1793 ч. 31841 і з д. 14/12 1792 ч. 36493.

зважаючи на контракт, відступає часто від спису страв, котрий сам подав, і його в свою користь ріжно толкує. 13. Хоча, по контрактови, число страв у свята першої кляси побільшує, одначе ані матеріял їх, ані смак не ріжниться нічим від буденних страв. 14. Штурм привик питомців, що відсилають за малі порції до відмінювання, неприличними словами трактувати, розповідаючи перед хлопцями[1], що „ксьондзи“ на пів зїджені порції посилають відмінювати. А коли Впр. О. Віцеректори взивали його, аби точнійше переконався про хиби, відізвався, що ті питомці є давно нотовані і що тепер їх собі нотує й відгрожується, що про них до ґубернії донесе“. Просили питомці епископа, аби упімнув трактієрника, „tak albowiem nie ustraszony w początkach umysł w zbyteczną w czasie wzbije się zuchwałość i zechce bydź bez podległości“ [2]).

Прогріхи, яких допускалися питомці в рефектари і за які їх ректорат картав і карав, були такі: „Відмінювали порції“, на думку Сабатовського, „рідко зі слушної причини“. Ганили страви, хотяй їх ще не видано з кухні і хотяй ще їх не коштували і таким чином відбирали апетит другим. Вибирали питомці порції „всупереч всякій політиці“ (sc. bon ton' ови); „обертали наперід кождий кусень кілька разів довкола, брали на вилки, підносили в гору і зі всіх боків оглядали. Те саме ділялося і з недільними стравами, пр. з печеною, зразами і т. п., за гарнійшим кусником перешуковували цілий полумисок“. Взивали реставратора до рефектаря, лаяли його або переказували йому обидні слова і погрози через слуг і хлопців-послугачів [3]). В р. 1798 взивав ректор Сабатовський питомців, щоби в рефектари не відмінювали страв, не ганили їх і щоби чесно їх ділили [4]). Був у семинарії звичай, що питомці здержувались добровільно від деяких страв і давали їх убогим студентам ґімназії. Тому одначе, що ті студенти мали доступ до кімнат питомців і приносили їм з міста тютюн, часом горячі напитки, або посередничили в переписці, заборонила придвірна комісія питомцям у р. 1808: „страви комубудь роздаровувати, а що лишать, має спожиткуватись у кухні“. З питомцями мають їсти тільки префекти студій, але один з віцеректорів, або ректор обовязаний підчас снідання, обіду і вечері являтись в рефектари [5]).

[1]) При столі услугували хлопці, винайняті від трактієрника.
[2]) Діло 1899 ч. 215.
[3]) Арх. дух. сем. 1797: „Zdrożności zagęstwione w Seminarium“.
[4]) Ibidem 1798.
[5]) Ibidem 1808. Копія ґуб. розпорядку ч. 17887.

Реставратори, маючи за собою підперте ґубернії, просто легковажили собі жалоби питомців і прикази ректора та віцеректорів. Видно се хочби із майже розпучливої жалоби питомців з д. 12/4 1804. Згадавши обережно про даремність своїх жалоб і приказів ректорату, заявляють питомці, що дальше їм годі видержати, „бо поминувши браки в скількости і якости харчу, сама столова обстанова виказує такі недостачі, що нема ні одного стола належно накритого. Скатерти цілком подерті, непрані від кількох місяців. Їх складають кілька одну на другу, аби накрити стіл. Серветок не можна розвинути ізза бруду і смороду. Вази або цілком побиті, так що страви треба носити в горшках що викликує відразу, або в полумисках, повязаних шнурками і побитих. На тих самих полумисках приносить служба усі страви. Недостає вилок і ножів для усіх питомців, а вилки і ножі переважно не мають ручок. Дві тільки карафки зі склянками призначені на цілий рефектар. Окрім нехарности і браків в обстанові, реставратор не хоче виміняти страви, коли йому відсилається і не зважає зовсім на прикази віцеректорів, а служба, видячи те, прямо в очи сміється". Супроти того питомці просять ректора, щоби для збереження поваги ректорату усунув лихо [1]).

В р. 1793 виявили питомці ґенер семинарії (169 числом) свій австрійський патріотизм, а саме зобовязались 2 рази на тиждень здержуватися від вечері і гроші за те по $7\frac{1}{2}$ кр. за вечерю з кождого дня жертвувати як добровільну складку на покритте военних коштів Австрії. Цісар рішив „приняти виявлену добру волю за справжній дар, але не користати з неї. Ректорови поручено зібрати всіх питомців і повідомити їх, що цісареви „сей їх гарний вчинок дуже подобався" і що подасться те до відома публики в „Intelligenzblatt'i. Коли котрий з питомців схоче взяти собі відпис того розпорядку, має йому ректор видати [2])

З контракту, заключеного д. 5/11 1788 між ректором Ангелловичем а реставратором Олексою Ґербером пізнаємо близше „menu" на обід і вечерю В мясні дні мали діставати питомці на обід: 1. зупу зі звичайною закришкою; 2. кусень мяса в приличнім обємі, добірного, добре звареного, а до него поперемінно: муштарду, хрін з оцтом, хрін зі сметаною, цвіклу, огірки і т. д. 3. ярину добре омащену з додатком на верху кусника мяса або ковбасок, або щось подібного; 4. в свята і в дні рекреації печеню з сосом,

[1]) Арх. дух. сем. 1804. Прот. ректор. ч. 40 з д. 12/4 1804.
[2]) Арх. дух. сем. 1793. Ґуб. з д. 17/5 1793 ч. 12712.

або салатою, добре приправленою і на переміну: волову, телячу, баранячу або з дробу відповідно до пори року, а в инші дні потравку, зрази, або щось з леґуміни. На вечерю мала бути: 1. зупа така, як на обід; 2. потравка, зрази, або ярина; 3. в свята і рекреаційні дні печеня, як на обід, а в инші дні леґуміна. В пісні дні діставати мали питомці на обід: 1. зупу, або забілюваний борщ; 2. рибу; 3. ярину з придатком на верху сира; 4. печене або варене тісто або якусь леґуміну, а на вечерю: 1. зупу; 2. рибу або яйця варені до оцту, чи салати; 3. ярину або леґуміну. До обіду і вечері для кождого питомця мав бути кусень хліба. Страви мали бути зварені, чисто і харно в окремих порціях для кождого подавані на тарелях: мясо і печеня на тарелях, а прочі страви на полумисках. В торжественні свята (27 по українському календарй) мали страви бути добірнійші. Для недужих мали бути страви варені окремо по приписам лікаря. Реставратор мав сам постаратися о начиннє до стола і кухні: тарелі, приставки, ножі, вилки, ложки, склянки і фляшки для кождого питомця, сільничку 1 на 4 особи, ліхтарі і світло, скатерти і сервети добрі, неподерті, топливо до варива і печива, кухарів, пекарів і прочу челядь, по 2 слуг до кождого рефектаря до роздавання страв, миття начиння, порядкування в рефектарях і ношення води. Служба має чисто одягатися і криків не викликувати. Ректорат доставляв столів і давав реставраторови вільне мешканнє. Віцеректори мали одержувати на обід о 1 страву більше. За кождого харчівника мав реставратор денно платню $15^1/_2$ кр. Коли не додержав котрої точки контракту, відтягано йому за те із заплати пропорціональну квоту. Інвентар мав реставратор шанувати. Нікого не смів тримати на харчі, ані продавати питомцям напитків. Контракт могли виповісти обі сторони на 2 місяці наперід [1]).

Який харч одержували питомці хорі, довідуємося з контракту, заключеного між ректором Сабатовським а реставратором Гифліхом Іваном д. 12/12 1806:

В літі на обід одержували хорі: в неділю: 1. яринну зупу; 2. терту моркву; 3. телячу печеню; в понеділок: 1. рижову зупу; 2. терту брукву; 3. телячу печеню з начинкою; у вторник: 1. зупу; 2. солодку капусту з печеною телячою утробою; 3. телячу печеню з начинкою; в середу: 1. яринну зупу; 2 карафіоли або кель; 3. телячі шницлі; в четвер: 1. щавлеву зупу; 2. капусту з кришеною булкою; 3. печену курятину; в пя-

1) Арх. дух. сем. 1788.

тницю: 1. темну зупу корінну; 2. зелений горошок; 3. печену телятину; в суботу: 1. горохову зупу з рижом, 2. калярепу або пастернак; 3. раґу (ragout) з курятини.

В зимі на обід діставали: в неділю: 1. зупу з книдлями; 2. кель з воловим язиком; 3. телячу печеню; в понеділок: 1. рижову зупу; 2. капусту зі смаженою булкою; 3. гуску або курку з начинкою; у вторник: 1. перлову зупу; 2. телячу печеню з начинкою і риж; в середу: 1. хлібову зупу зі свіжими яйцями; 2. капусту або терту брукву; 3. телятину з начинкою; в четвер: 1. перлову зупу; 2. терту моркву зі смаженою булкою; 3. курку з начинкою; в пятницю: 1. корінну зупу; 2. присмажувані перлові крупи; 3. печену курку; в суботу: 1. темну зупу з булкою; 2. зеленину або риж; 3. воловий язик.

В літі на вечерю: діставали в неділю: 1. щавлеву зупу; 2. шпараґи або терту брукву; 3. смажений мозок; в понеділок: 1. зупу з зелениною; 2. зелений горох або фасолю; 3. яйця на мягко з булкою; у вторник: 1. буліон з перловими крупками; 2. шпінат; 3. молоду гуску з начинкою; в середу: 1. корінну зупу; 2. варені ендивії або смажені перлові крупки: 3. воловий язик; в четвер: 1. ячмінну зупу; 2. кель або карафіоли; 3. телятину з начинкою; в пятницю: 1. росіл з рижом; 2. терту моркву; 3. телячі карбонадлі; в суботу: 1. темну зупу; 2. капусту; 3. телятину з начинкою

В зимі на вечерю діставали в неділю: 1. кмінкову зупу зі смаженою булкою; 2. печені яблока; 3. смажений мозок; в понеділок· 1. ячмінну зупу; 2. варені угорські сливки з цукром; 3. свіжі яйця з булкою; у вторник: 1. ґрисікову зупу; 2. рижовий будень; 3. курятину з начинкою; в середу: 1. рижову зупу; 2. смажені перлові крупи зі свіжим маслом; 3. телячий язик; в четвер: 1. хлібову зупу; 2. вівсяний ґрисік зі свіжим маслом, або цинамоном: 3. телятину з начинкою; в пятницю; 1. зупу з лазанками; 2. цукровані сливки угорські; 3. телячі карбонадлі; в суботу: 1. зупу з вівсяного ґрисіку; 2. рижовий будень з цинамоном; 3. телятину або курятину. Рано на сніданнє давав хорим буліон або иншу зупу [1]).

Студії, чи званнє питомців studii rutheni перед вступом до інститута.

В конкурсі о принятте до ґенер. семинарії на studium ruthenum в р. 1787 не ставлено виразно вимоги, щоби кандидат по-

---

[1]) Арх. дух. сем. льв. 1806.

кінчив нормальну школу, тільки додано: „коли ходив до нормальної школи, нехай долучить свідоцтво“, причім одначе зазначено, що „якби хто мав прикмети, ізза котрих скорше надававсяби до приняття, чим другі, має на те предложити свідоцтво“ [1]). І до семинарії принимано тільки тих, що покінчили нормальну школу, або висші студії: кілька ґімназійних кляс, цілу ґімназію або частину, чи цілу фільософію латинську. На приказ ґубернії принимано й учителів нормальних шкіл. Приміром у р. 1791 веліла ґубернія приняти на studium ruthenum Василя Войнаровського, учителя норм. школи в Лисці місточку, при чім інспектор норм. шкіл Гофман дуже його захвалював [2]). Чвартацький Онуфрій був 4 роки учителем норм. шкіл, Галькевич Стефан був 2 роки вчителем у Крещатику [3]). Що на studium ruthenum було досить кандидатів з укінченою в цілости, чи в части ґімназією, маємо ще инший доказ, а саме перехід питомців зі studium ruthenum до latinum.

Неодин зголошувався до studium ruthenum, щоби о рік скорше покінчити студії, инший знову тому, що давнійше скінчив ґімназію, чи фільософію і дещо забув латинську мову, ще инший знову тому, що не мав надії бути принятим до studium latinum, зголошувався до studium ruthenum, де мав першенство з огляду на свої студії. Опісля розглянувшись близше, радо переносились такі кандидати до studium latinum, йдучи за приміром своїх професорів, що так само всякими способами старалися дістатись з провізоричного заведення, вже в своїм зароді призначеного на скасовання, до studium latinum, постійного заведення. Ті, що не мали ще цілої ґімназії, доповнювали її, здаючи іспити, а ті, що покінчили, виказувались свідоцтвами і просили о дозвіл на перенесеннє. А відстрашувала їх від studium ruthenum менша конґруа, виключеннє від церковних висших чинів і принижене становище studii rutheni в порівнанню зі studium latinum. Перехід міг відбутись тільки за дозволом ректора ґенер. семинарії, богословського факультету і консессу, зглядно директора богосл. студій, при чім ґубернія не дуже радо давала дозвіл, маючи на думці ощадність, бо через те такий питомець набував право до висшої конґруї. В р. 1792 дозволила ґубернія перенестися зі studium ruthenum до latinum Зах. Домбровецькому, Іванови Ґлодзінському, а відмовила

[1]) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII.
[2]) Арх. дух. сем. льв. 1791. Ґуб. з д. 17/8 1791 ч. 18.908.
[3]) Ibidem 1797 і 1799.

Лісикевичеви та Іванови Сваричевському [1]). В р. 1787/8 перенісся в II півроці до studium latinum Гумецький Федір [2]). Панасевич Федір і Батицький Федір мали скінчену лат. фільософію в Замості [3]). В р. шк. 1803/4 перенісся до studium latinum Гаврило Фединкевич [4]). Цілу ґімназію скінчили отсі: Іван Білевич у Піярів у Варяжі, Іван Вахолович у Перемишлі, Михайло Волошинович, Федір Гумецький, Михайло Гарасимович у Бучачі, Іван Ґлодзінський акад. ґімназію у Львові, Захар Домбровецький, Михайло Довголуцький, Данило Зарицький, Петро Кінасевич, Олекса Карачевський, Іван Куницький, Іван Левицький, Павло Лісикевич, Федір Мандичевський, Михайло Пужаковський, Дмитро Пассовський, Іван Січинський, Іван Сваричевський, Осип Слоньовський, Гаврило Фединкевич. По 3 й більше кляс ґімназійних мали: Василь Громницький, Іван Ґілічинський, Григорій Примович, Григорій Проскурницький, Яків Палевич, Яків Стисловський, Стефан Ткачевський, Олекса Яворовський, Олекса Якимович. Іван Гоминкевич скінчив у Житомірі 31/7 1785 цілу ґімназію та І рік фільософії.

Переходів з ruthenum до latinum studium було безперечно більше; тих кілька примірів удалось мені тільки мимоходом відмітити серед безлічи иншого матеріялу. У споминах і працях друкованих про studium ruthenum, витворилася леґенда, радо повторювана чужинцями, котрі охотно пришпилюють усі темні сторони studii rutheni, що до studium ruthenum принимано спершу тих, що не мали скінченої IV кляси нормальної. Проф. Фінкель, примірем писав таке: „Висших вимогів ставляти видно не було річию можливою: раньше мусіли безсумнівно поступати в тім зглядї ще лагіднійше“ [5]). Ось звідки взялась та леґенда: До ґенер. семинарії принимано вже зразу тільки тих, що принайменше скінчили цілу нормальну школу. Між тим окрім семинаристів почало вже в І році єствовання studii rutheni записуватись много кандидатів, котрі власним коштом удержувалися, а не мали зовсім норм. школи, або тільки у части її покінчили. Були се т. зв. auditores benevoli. Ґубернія дозволила д. 9/4 1788 университетови їх приймати. Одначе учителі української фільософії зробили з ними сумний досвід і на їх жаданнє видала ґубернія д. 5/8 1789 приказ до академичного сенату, „на українську фільософію не приймати на будуче нікого, хто не викажеться свідоцтвом, що з добрим успіхом

[1]) Арх. дух. сем, 1792. Ґуб. з д. 4/6 1792 ч. 16.964; Ґуб. з д. 23/10 1792 ч. 31.323; Proth Cons. 1792 ч. 681, 728,

[2]) Ibid. 1788. [3]) Ibid. 1798. [4]) Ibidem 1806.

[5]) Finkel: Op. cit. ст. 87—8.

скінчив від 1 до 4 кляси нормальну школу, бо показалося, що люди, в надії на принятте до ґенер. семинарії, на власний кошт студіюють фільософію в українській мові, котрі перед тим або зовсім не ходили до норм. школи, або не покінчили всіх кляс“[1]). Тут виразно зазначує ґубернія, що уважає принятте кандидатів без норм. школи незаконним, що такі кандидати не будуть допущені до семинарії і до богословських студій, а дальше виходить з того, що до семинарії принимано тільки кандидатів, що мали найменше норм. школу, або висші студії. Опираючись на короткій записочці в протоколі фільос. виділу з р. 1789 ч. 30[2]) і не бачивши ґуберніяльного розпорядку, ґенералізували дослідники ту заборону, що немов то принимано до studium ruthenum усіх без розбору, а між тим із слів ґубернії виходить, що приниманне кандидатів без норм. школи є протизаконним і не дає їм ніяких прав. А якби навіть ту припустити, що спершу принимано й без норм. школи, то усунено те надужиттє зараз у 2 році єствовання studii rutheni.

Окрему катеґорію слухачів studii rutheni становили Холмчаки і Луцаки, себто священики висвячені холмським і луцьким епископами. Хоча від р. 1780 була дієц. семинарія у Львові, від р. 1783 ґенеральна, а від 1787 studium ruthenum і хоча ані львівський, ані перемиський епископи не висвячували вже на суворий приказ придвірної комісії нікого, хто не покінчив правильної науки в дієц. семинарії або у тих заведеннях, Холмчаки і Луцаки не переводились до р. 1820. Дяки і студенти норм., ґімназ. шкіл, чи з фільософії слабших спосібностий, чи вже старші віком приобіцювали священикам, що оженяться з їх дочками, котрих не могли видати замуж, і ті через кревних каноніків виробляли їм у консисторії відпускний лист (litterae dimissoriae, dimissa) до холмської або луцької епархії, там вони висвячувались, діставали знову з Холму чи Луцка відпускний лист до львівської, чи перемиської дієцезії і тут робили заходи, щоби дістати парохію. Ізза браку духовенства гляділи епископи і консисторії на те крізь пальці. В р. 1799 був епископ Скородинський на конґреґації галицького деканату в Крилосі. Парох Опришовець, Василь Горбачевський представив йому свою дочку, котрої не міг видати замуж. Скородинський запитав її здивований: „A toś się ieszcze do tych czas nie wydała?“, а потім запитав Горбачевського: „A macie kogo?“ Гор-

---

[1]) Арх. дух. сем. 1789 Ґуб. з д. 5/8 1789 ч. 18.637.
[2]) Proth. fac. phil. 1789 ч. 30.

бачевський відповів: „że oprócz dwoch z intencyą wyświęcenia się w Chełmie dwoch także seminarzystów, X. Parfanowicza ruskich nauk, y x. Jurkiewicza łacińskich, ale obydwa chcą z Parafią y ieszcze żaden ią nie widział“ 1). Небавом опісля писав Василь Горбачевський до брата Івана: „Сікорський, студент шкіл Станіславівських... просив, щоби я зарекомендував його Вам, чи не мігби як вкрутитися до Холма. Той пан студент заявляється з тим, що якби се було можливе, старавсяби о приязнь моєї доньки. І другий пан студент, Федір Майковський також у тім інтересі їде до Львова, т. є., чи не мігби вкрутитися до холмської дієцезії“ 2). Таких випадків було багато. Ґубернія від р. шк. 1787/8, т. є. від заснування studii rutheni відсилала всіх Холмчаків до сего інституту на науку, але тому що був брак духовенства, годилась на те, щоби покінчили тільки послідний рік, себто зложили іспит з пасторальної, моральної, катехетики і церковного права, але й від церковного права часто звільняла. Таким чином за ввесь час єствовання studii rutheni була окрема категорія слухачів того інститута: Холмчаки або Луцаки (presbyteri Chelmenses або Luceorenses). Ґубернія робила ще на них інтерес: они відбували рік правильної науки і то звичайно своїм коштом, потім обсаджувано ними опорожнені парохії і не плачено їм ніякої конґруї. При них нотовано в списах питомців так: „presbyter chelmensis soli morali et pastorali studens quo ad congruam ad clerum antiquum spectat“. В р. 1787 поручила ґубернія приняти до ґенер. семинарії Лаврентія Дембицького, сина пароха з Нового Яжова, „котрий за границею свячення підступом здобув“. („der ausser Landes die Priesterweihe erschlichen hat“) 3). В р. 1797/8 ходили на послідний рік богословя: Федір Батицький, Іван Завадовський і Федір Панасевич 4). В р. 1798/9 були Федір Левицький та Іван Зборовський на приказ ґубернії приняті до семинарії 5). В р. 1799/1800 були в семинарії: Вашкевич і Тишкевич, а Василь Камінський виступив із семинарії і на свій кошт учився 6). В семинарії їх було мало, бо звичайно оставались вони на своїм утриманню. Приміром у р. 1802/3 було на послідні́м році теольоґії studii rutheni на своїм кошті 12

1) Ставроп. Арх. Лист В. Горбачевського до І. Горбачевського з д. 11/6 1799. Прих. акти XXIII.

2) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII. Лист з р. 1799.

3) Арх. дух. сем. 1787 Ґуб. з д. 4/3 1787 ч. 9.992.

4) Ibid. 1798. 5) Ibid. 1798. Ґуб. з д. 3/9 1798 ч. 25.973.

6) Арх. дух. сем. 1800.

Холмчаків, а в р. 1804/5—8 [1]). Точне число їх, імена і призвища годі тепер подати, але вже з чисел у р. 1802/3 і 1804/5 видно, що їх було досить. Проти надавання Холмчакам парохій вносили жалоби питомці studii latini і rutheni [2]). І під натиском уряду оповістила в р. 1801 львівська консисторія, „що від тепер не видасться під ніяким позором відпускного листа до холмської дієцезії, ані там висвяченого назад не прийметься до тутешньої, коли кандидат не викажеться свідоцтвами, що з добрим успіхом вислухав усіх фільософічних і богословських наук, приписаних у тім краю на університеті [3]). А що та заборона не помагала, в слідуючім році видала консисторія вдруге заборону такого самого змісту [4]). Мабуть, тої заборони консисторія не перестерігала, коли в р. 1803 було на studium ruth. 12, а в р. 1805. 8 Холмчаків. Доки була справжня недостача духовенства, доти були й Холмчаки, з хвилею, як устав брак, устали й Холмчаки.

Питомці studii rutheni були подібно, як і питомці latini studii, в переважаючім сильно числі поповичі. Знав про те добре австрійський уряд і коли консисторія в р. 1792 підпираючи рекурс питомців studii rutheni проти меншої конґруї, звертала увагу уряду, що готові кандидати не зголошуватися до студій богословських і через те збільшиться ще брак духовенства, так ґубернія відповіла: „нема чого боятися браку кандидатів духовного звання в українськім обряді (im ruth. Ritus), бо від соток літ є такий звичай, що син священика нічим иншим не хоче бути, як тільки священиком і до українського научного інститута будуть зготошуватися ще дуже сильно кандидати, не зважаючи на зменшену конґрую“...[5]). І справді так було. Тільки дуже дрібний процент був синів родичів з иншого звання: пр. урядників, шляхтичів, дяків, учителів, а найменше хліборобів.

12. До якого звання брались питомці studii rutheni, яких виключено, або які самі виступили?

Перед питомцями studii latini в разі покинення семинарії, отвиралось широке поле ріжних галузий світського звання. Буйнійшої вдачі одиниці вступали до війська, а тоді Австрія на переломі 19 століття потребувала богато кандидатів на арматнє мясо

[1]) Ibid. p. 1803, 1805. [2]) Proth. Consess. 1796 ч. 1423.
[3]) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII. Консисторія з д. 14/3 1801 ч. 376.
[4]) Ibidem. Консисторія з д. 12/10 1802.
[5]) Арх. дух. сем. 1792. Ґуб. з д. 10/5 1792 ч. 13.750.

і справді чимало наших поповичів проливало кров на европейських боєвищах за престіж габсбурського двоголового орла. Спокійнійші молодці переписувалися на права, медицину і фармацію або вступали до урядів, чи на двірських панських офіціялістів, на учителів до ґімназій, а в найгіршім разі на народних учителів, мандаторів, або панських двірських писарів. В гіршім натомість положенню находилися питомці studii rutheni. Для них, що переважно не мали укінченої ґімназії, був доступ до других факультетів замкнений. Оставалось одно військо, мандаторство, писарка (Tagschreiberei) по урядах і панських дворах і народне учительовання. Коли доконче таки котрийсь хотів стати священиком, добував через протекцію відпускний лист (litterae dimissoriae) до Холму, висвячувався там і з відпускним листом з холмської, вертав до львівської або перемиської епархії. Тоді ґубернія висилала його вдруге до ґенер. семинарії до studium ruthenum на 1 рік науки пастирського і морального богословя і катехетики, але він причислявся вже до клиру antiquae educationis і не побирав ніякої конґруї [1]).

13. Перехід питомців з гр. к. на римо-католицький обряд.

Питомці ґенер. гр. к. семинарії переходили инколи з грк. обряду на латинський і до латинської семинарії, будьто провинившись чимсь, будьто заманені добрими й богатими лат. парохіями. Дуже рідкий натомість був поворот таких одиниць назад до свого обряду. Прямо мистцем у переловлюванню гр. кат. питомців на лат. обряд був архиепископ К. Кіцкі. Так було в studium latinum.

Studium ruthenum мало то добре до себе, що його питомці в разі переходу на лат. обряд не могли рівночасно перейти до лат. семинарії, де була викладна латинська мова. І за ввесь час єствовання studii rutheni не було ні одної дезерції зі свого обряду серед питомців того інституту.

14. Конґруа вихованців studii rutheni.

В р. 1792 наступила заповідана австрійським урядом реґуляція дотації духовенства, т. зв. конґруа. Уряд признав бувшим питомцям studii latini: парохам 300 злр., а сотрудникам 150 злр., а бувшим питомцям studii rutheni: парохам 200 злр., а сотрудникам 130 злр. Клир antiquae educationis, т. є. бувші питомці

---

[1]) Арх. дух. сем. 1803. Ґуб. з д. 24/4 1803 ч. 7.242; р. 1804 Ґуб. з д. 2/7 1803 ч. 25.152; р. 1805 Ґуб. з д. 14/6 1805 ч. 21.667.

епарх. семинарії і Холмчаки, чи Луцаки не одержали ніякої дотації, а мали жити з управи церковних ґрунтів і з треб. Конґруа було то визначеннє minimum екзистенції, коли доходи пароха, чи сотрудника не доходили до визначеної квоти, решту до висоти тої суми доплачував релігійний фонд, а коли доходи були висші понад згадану квоту, доплачував священик до релігійного фонду. Установляючи меншу конґруу для вихованців studii rutheni, відчував сам уряд, що кривдить їх, тому оповіщуючи свій розпорядок, так виправдувався: „тому що питомці ґенер. семинарії studii rutheni (die ruthenisch studierenden Alumnen) на основі придвірного декрету з 22/3 1787 друком оголошеного є виключені від консисторських, капітульних і деканських достоїнств і від ліпших парохій, з того слідує, що ті вихованці повинні мати меншу конґруу від вихованців studii latini. Тому на основі придвірного декрету з д. 20/1 1792 має виносити конґруа пароха з провізоричного studium ruthenum тільки 200 злр., а сотрудника 130 злр.“ [1]).

Дня 2/3 1792 до ч. 297 просили питомці studii rutheni еп. Білянського, щоби вистарався в уряду о зрівнаннє їх у конґруї з питомцями studii latini. Тому що деякі факти наведені у тій просьбі яснійше освітлюють нам становище studium ruthenum, відмітимо поодинокі точки. „Ми бідні питомці studii rutheni буваємо понижувані й погорджувані через цілий протяг нашого побуту в семинарії. Зносимо й зносили ми все те терпеливо, зводячи себе надією, що прецінь по укінченню студій і приміщенню нас на парохії, тих ударів не будемо зазнавати, але й той одинокий і послідний середник нашої потіхи упадає, коли виданий декрет оповіщує нам на удержаннє 800, а питомцям studii latini 1.200 зол. поль.“. Просили питомці епископа о усуненнє їх кривди, бо 1. не будуть мати приличного удержання для себе, жінок і дітий. Адже уряд визначив приличне удержаннє питомцям studii latini, а хоча питомці studii rutheni в тім самім званню будуть служити, не будуть мати при меншій конґруї приличного удержання. По друге: конґрую питомцям studii latini визначено не з огляду на знаннє латинської мови, а для належного сповнювання обовязків, а до таких самих обовязків будуть і вони покликані. По третє: конґрую признано питомцям studii latini, щоби не займалися ручною роботою на своє удержаннє, а приготовлялися до відповідного научання простолюддя. Якщо питомці studii rutheni дістануть тільки 800 зол. поль., будуть приневолені оглядатися

[1]) Арх. дух. сем. 1792. Ґуб. з д. 9/2 1792 ч. 4.066. Діло 1899 ч. 193.

за иншими жерелами доходів, а тим самим занедбуватися у навчанню простолюддя. „А що та конґруя не вистане нам до приличного життя", писали вони, „не підлягає ніякому сумнівови: бо коли тут у семинарії на одну особу, 1 одяг для неї на 1 рік, а 1 плащ на 3 роки, 800 зол. поль., а деколи й більше виходить, то яким чином не моглоби більше вийти на пароха, його дружину, челядь і діти". По четверте: „З тої ріжниці виникнуть між самим грецьким клиром (поминаючи латин. клир) незгоди й погорджування, бо коли тепер погорджують, понижують і ні за що нас мають, коли нас закон у всім у семинарії за рівних уважає, то тим більше буде се тоді, коли сам закон уважати нас буде за гірших. І будемо нещасливі не тільки длятого, що не будемо мати приличного удержання, що будемо в погорді й не будемо в спромозі належно сповняти парохіяльні обовязки, але також і тому, що не здужаємо придбати собі инших жерел доходів, бо до праці (sc. ручної) деякі з нас і непривичні, а деякі відвикли й сил не маємо тому, що винищили ми їх у семинарії безупинним писанням, не маючи через цілий курс Фільософії й Теольоґії Авторів". Якщо епископ міг добитись в уряді, „аби ширено не тільки теольоґічні, але й фільософічні науки в погребаній уже від давна мові, аби в духовнім званню уміщувано однаково слухачів studii lat. i ruth.", зможе постаратись також о зрівнаннє їх у конґруї. Повинен епископ то зробити „особливо з огляду на уведених думкою, що все одно буде слухати наук по руськи або й по латинськи, отже з огляду на тих, що маючи нагоду слухати наук у латинській мові, сповнюючи приказів пастиря (епископа), відбувають студії в українській мові". Підписали просьбу: Alumni w ruskim ięzyku słuchaiący Teologii" [1]).

В слід за тою просьбою внесли д. 6 марта 1792 питомці studii rutheni через консисторію рекурс до ґубернії проти тої кривдячої постанови [2]). Покликувалися вони на те, що 1: по фундаційному декрету їх студії зрівнані зовсім зі студіями в латинській мові; 2. віденські питомці з виїмкою догматики вчаться прочих предметів у німецькій мові, отже так само, як і вони in lingua patria, а мимо того дістали висщу конґруу; 3. латинська мова потрібна є тільки латинникам, як обрядова мова, а для них,

[1]) Діло 1899. ч. 193.

[2]) Тексту рекурсу обнимаючого 12 точок і супровідного письма консисторії не маємо. за те маємо відповідь ґубернії з 10/5 1792. А що та відповідь зредаґована по точкам рекурсу, то можна догадатись, як питомці мотивували свій рекурс.

греко-католиків потрібна є славянська обрядова мова, а саме в ній учаться самі, а потім у ній учать нарід; 4. супроти того їх диймаючо скривджено за викладну мову — в порівнанню з питомцями studii latini; 5. вони тяжше працюють від питомців studii latini, бо задля недостачі шкільних підручників, мусять тратити дома чимало часу на переписуваннє викладів. Консисторія підперла їх рекурс і додала від себе, що таке покривдженнє здержить чимало кандидатів від вступу на studium ruthenum, а через те настане ще більший брак греко-кат. духовенства і що таке пониженнє studii rutheni з боку уряду викличе серед українського духовенства невдоволеннє і почуттє кривди Ґубернія одначе не признала рекурсу відповідним, щоби його переслати до придвірної комісії, а сама дала відповідь д. 10/5 1792 на всі заміти: „Питомці studii latini, писала ґубернія, вчаться на фільософії більше предметів і о 1 рік довше, отже заслугують на відзначеннє їх за те. 2. У Відни вчаться вправді богословя по німецьки, але догматики по латиньски, а в studium ruthenum лиш у краєвій мові, отже вихованці studii rutheni не можуть себе прирівнувати до віденських питомців. 3. Обряд і його мова не мають нічо спільного з наукою і викладною мовою; адже й ті, що вчаться в латинській мові, мусять потім учити нарід у рідній мові і на приклад у Галичині Українці-питомці studii latini вчаться в латинській мові, а навчають потім нарід у краєвій. Консисторія так захвалює studium ruthenum, неначеб висше ставила його над studium latinum; між тим у практиці надає парохії лиш найспосібнійшим питомцям studii rutheni і то тільки у найконечнійшій потребі. Не треба забувати, що се „є тільки провізоричний інститут і по думці цісарської постанови має устати, як воно лише буде можливе“. 4. Матеріяльне положеннє клиру studii rutheni є о много ліпше від положення клиру antiquae educationis. 5. Ґубернія не має нічо проти того, щоби питомцям studii rutheni надавати парохії, а не, як досіль, самі сотрудництва. 6. Нестійний є заміт, що питомці studii rutheni через брак шкільних підручників переписують виклади і мають більше праці, чим у studium latinum, бо ось підручник Бавмайстра і Данненмаєра є перекладені і випечатані; впрочім через виключеннє питомців studii rutheni від висших церковних достоїнств зазначено, що й меншу конґрую будуть мати. 7. Браку духовенства нема чого боятися, „бо від соток літ вкорінився звичай, що попович хоче бути тільки священиком, а studium ruthenum мимо низшої конґруї буде мати все на стілько кандидатів, що вспіє заступити недостачу кандидатів studii latini. Впро-

чім буде молодіж більше горнутись до studium latinum, як побачить, що уряд більше піклується латинським інститутом і його питомцями. Бо в противнім разі ставби український провізоричний інститут конечностию і консисторія мабуть хоче його таким зробити." Евентуальний брак духовенства буде можна заповнити священиками, котрих має за богато перемиська епархія. По ґімназіях є вже досить греко-катол. студентів, ось прим. у Збаражі є їх 100. 8. Уряд дбає справедливо про всіх. „Консисторія повинна з вдячностию прецінь признати, як ласкаво релігійний фонд відноситься до греко-катол. обряду, бо той обряд більшу часть зужив, хоть дуже мало дав". Рівнож не можна того уважати пониженнєм українського інституту з боку уряду, бо зменшена конґруа є лиш пропорціоняльною винагородою до набутих наук [1]).

Одного тільки добилися питомці studii rutheni, що при роздачі парохій зрівнано їх з питомцями studii latini. Менша конґруа, недопусканнє до висших церковних чинів були причиною, що при подружних заходах мали укінчені питомці studii rutheni меншу ціну від питомців studii latini. Мати Івана Марфієвича, сина пароха в Косові, а питомця studii rutheni хотіла його оженити з Зузанною Горбачевською, сиротою по бл. Хризанті Горбачевськім, парохови в Делятині, з середно заможною панною, але боялася начати сватання, бо не була певна, чи її опікун, крилошанин Іван Горбачевський згодиться на те, „а то з тих причин, що той семинарист є studii rutheni, може за него видати не схотять". („a to z tych powodów, że ten seminarzysta iest nauk ruskich, może za niego wydać nie zechcą") [2]). Менша конґруа і виключеннє від висших чинів церковних були одною з причин, що в практичнім життю studium ruthenum було менше вартне і се була також одна з причин, чому українська суспільність опісля байдужно приняла скасованнє того інституту.

15. Дверник.

Побіч реставратора, дуже непопулярною особою між питомцями був дверник, котрого обовязком було не випускати питомців без письменного дозволу від семинарицької управи на місто і доносити про спізненнє їх, та загалом про всі їх промахи. Не смів він входити з питомцями у ніякі коншахти під загрозою втрати посади.

[1]) Арх. дух. сем. 1792. Ґуб. з д. 10/5 1792 ч. 13.750.

[2]) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII. Лист В. Горбачевського до І. Горбачевського з д. 1/1 1798.

А дверниками були, звичайно, військові інваліди, або вислужені підофіцири Німці. Між ними а питомцями був завсїгди военний стан і напружені відносини. При тім поводилися дверники нераз некоректно: з гори гляділи на питомців і в разі словних перепалок уживали непарляментарних слів. В р. 1790 жалувався приміром питомець Табенцький, що дверник прозивав його: „dragan, Hundswot, lampart, świnia, jam aliis similibus vocabulis“ [1].

16. Причини лихого стану науки в studium ruthenum.

Слухачі studii rutheni становили особливо на низших літах науки дуже нерівномірно підготовлений матеріял. Побіч кандидатів спосібних і підготовлених до науки, зголошувалося чимало неспосібних, що перед тим без успіху пробували щастя в латинських школах, або зголошувалися кандидати вже старші віком і життєм прибиті. Такі кандидати становили звичайно заваду в школі і були непотрібним балястом, а були вони вписані часто, як „гості, добровільні слухачі“ („hospites“, „benevoli auditores“); своїм незнаннєм, лихими нотами при іспитах виробляли вони інститутови тільки лиху славу. Вони звичайно так довго ходили до школи, аж з великим трудом переконувалися, що не дадуть собі ради. Тоді покидали вони науку.

Друга причина лихого стану науки лежала в катастрофальній недостачі шкільних підручників. І в latinum studium був страшний брак підручників, але в ruthenum studium з виїмкою 2 підручників: до льоґіки і історії церкви, прочих предметів научних училися слухачі з устних викладів. В р. 1792 нарікали питомці studii rutheni, що мусять переписувати виклади професорів із браку підручників [2]), („y sił nie mamy, gdyż ie wyniszczyliśmy pisaniem w Seminarium ustawicznym, nie maiąc przez cały kurs tak filozofii iako y Teologii Autorów“. В иншім місці кажуть; „bowiem oni (sc. питомці studii latini) książki maią, my zaś wrąz z niemi iedynie nauczania ustawy“). Дня 1/10 1796 подавав тимчасовий ректор ґенер. семинарії Скородинський як „причину хоробливости серед питомців і лихого стану науки недостачу многих учебників шкільних“ [3]). Вина тут була виключно по стороні уряду. Всі професори мали готові підручники і розходилося

---

[1]) Арх. дух. сем. 1790.

[2]) Арх. дух сем 1792. Ґуб. з д. 10/5 1792 ч. 13.750. Діло 1899 ч. 193. [3]) Ibidem 1797. Ґуб. з д. 21/7 1797 ч. 16.448.

тільки о їх друк. Ані Курцбек, віденський друкар, ані Піллєр львівський ґуберніяльний, не хотіли дати накладу на книжки для провізоричного інституту. Ставропигійське братство випечатало своїм коштом Бавмайстра і Данненмаєра, але ще довгі літа нарікало, що з розпродажі тих книжок ледви покриваються відсотки від вложеного капіталу. Лишалося отже, або своїм коштом видати підручник, як те приміром зробив Скородинський зі звісним перекладом Ґіфтшіца, або відкликнутись до передплати, в тих часах дуже пинявої і непевної. А тут саме обовязком уряду було видати підручники своїм коштом, а не полишати друку приватному починови. Ціла робота уряду кінчилася на тім, що він давав премії перекладчикам, коли їм удалось напечатати свій учебник. Недостача підручників була також одною з причин байдужности суспільности, коли знесено згаданий інститут. Як тяжко йде наука в школі без підручників і яку муку справляє і учителям і молодежи, розуміє се кождий, хто хоть короткий час мав нагоду в таких обставинах учити.

Третя причина лихого стану науки була та, що наука в studium ruthenum не відбувалася в годинах звичайних по правильному поділови годин, як се було в studium latinum, тільки у прогалинах вільних від латинських викладів. А походило се звідси, що переважна часть професорів studii rutheni учила рівночасно і в studium latinum. В номінаційних декретах професорів, що мали побіч лат. викладів учити і в studium ruthenum, було все ось таке застереженнє: „що має викладати для лат. учеників у годинах визначених університетом, а що до годин для українських студентів має порозумітись з ректором семинарії“. Виклади могли відбуватись у надзвичайних годинах“, бо богословські виклади studii latini і rutheni відбувались у семинарії, а вигода викладів studii latini все йшла перед вигодою studii rutheni. Вже й тим на зверх проявлялось трактованнє того інституту як чогось меншевартного в порівнанню зі studium latinum.

Подібно, як у latinum studium, так само і в ruthenum важною прачиною лихого стану науки була женитьба питомців підчас студій, або заручини. До дієц. семинарій ходили переважно жонаті питомці, але там наука тривала спершу 1 рік, а згодом лиш 2 роки. Отже немислимо було в р. 1787/8 приймати на studium ruthenum до ґенер. семинарії жонатих питомців, коли на studium latinum мала наука тривати 9, а на ruthenum 8 літ. Придвірна комісія йдучи за думкою Щавницького, заборонила прий-

мати жонатих взагалі до ґенер. семинарії [1]), хотяй часом робила сама виїмок, коли вже висвячений кандидат хотів доповнити студії. Користаючи з ферій, женилися питомці ще перед укінченнєм студій. Якщо поведеннє їх було поправне і в науці поступи добрі, ані ректорат, ані ґубернія не мішались до того, так що питомці, не видячи в практиці майже ніякої заборони в тім згляді, їздили підчас ферій по ярмарках і празниках, заручувались і женились. Ґубернія сама дозволяла питомцям послідного року ще перед кінцем шк. року на подружя, як тільки поздавали іспити (пр. пит. Прокоповичеви в р. 1788 [2]). Так само дозволила в р. 1791 на женитьбу М. Токарському [3]). Коли одначе котрийсь із питомців без дозволу ґубернії оженився, мусів дуже тихо сидіти і не давати про себе знати чи то лихим поведеннєм, чи недбайливостию в науці, бо такого вспіла ґубернія безпощадно виганяти. В р. 1787 поручила ґубернія видалити негайно В. Горшинського, підозрілого о дрібні крадіжи, бо з донесення ректора виходило, що згаданого питомця поведеннє є неморальне і що він подавався за холостяка, а є жонатий [4]). В р. 1796 видала львівська консисторія на жаданнє ґубернії парохам приказ, „щоби жадному питомцеви ґенер. семинарії не давали вінчання, бо вони оженившися, спізняються з приписаною наукою“ [5]). Але женитьби питомців мимо того відбувались. І ґубернії знову було сего за богато і тому в р. 1799 писала до консисторії і ректора: „А що Федір Ленькавський, як подає ректорат, підчас минулих ферій оженився, що противиться уставови семинарії, поручаєть
ся обом консисторіям, щоби заборонили духовенству під грозою кари уділяти вінчання неукінченим питомцям“ [6]). Два питомці втратили стипендію, бо зараз по вінчанню справляли й хрестини. Хоть як Терлецький відпекувався, що він тому не винен, консисторія і ґубернія були невмолимі. Тільки Ієроновича виправдано, бо не найдено в його поступку неправильности. „Дуже неприємно се для консисторії, — писав ґенер. вікарій М. Гарасевич, „що питомці підчас студій заключують супружя і ще в додатку попадають у перепони неправильности (impedimenta irregularitatis), а що ординаріят зовсім не думає потурати таким прогріхам питомців, котрі дають лихий

[1]) Арх. дух. сем. 1787. Ґуб. з д. 2/5 1787 ч. 9.229.
[2]) Ibid. 1788. Ґуб. з д. 15/1 1788 ч. 1431.
[3]) Ibid. 1791. Ґуб. з д. 12/1 1790 ч. 15.808.
[4]) Ibid. 1787. Ґуб. з д. 4/10 1787.
[5]) Ставроп. Муз. Прих. акти XXIII.
[6]) Арх. дух. сем. дух. 1799. Ґуб. з д. 3/5 1799 ч. 6.688.

примір і сіють згіршеннє, має ректор їх негайно вичеркнути споміж стипендистів. Рівночасно під тяжкою карою забороняється клирови вінчати неукінчених питомців“ [1]. І справді д. 28/8 1802 ч. 1349 пригадала консисторія свою заборону, „о скількиби декан або парох, відважився вінчати, або виголошувати заповіди питомцеви, котрий ще перебуває в семинарії, або стипендію побирає, перед укінченнєм приписаних студій, підпаде дуже суворій відвічальности і карі“ [2]. Не зважаючи на заборони, женитьби питомців лучалися дальше і навіть, як з р. 1809 остаточно перейшла семинарія під управу митрополита і устала інґеренція ґубернії, те лихо удержувалося без упину. Вкінци причиною лихих поступів у науці була також тверда, книжна мова викладів. Більше сумлінні, чи національно освідомлені професори послугувалися в разі потреби для пояснювання незрозумілих партій, чи понять живою, народною, українською мовою, а ті, що не знали належно своєї мови, чи були байдужні під національним оглядом, послугувалися польською мовою. Годі одначе робити професорам докір за те, що уживали макаронічної мови замість живої, бо вони як діти свойого часу користувалися в научних викладах мовою, котра „була власне літературною мовою освічених галицьких Українців в тім часі“ [3]. Гірше було в тому згляді в studium latinum. Книжна мова studii rutheni була близшою питомцям того заведення, чим латинська studii latini слухачам, що училися всіх майже предметів у тій мові. В тім самім часі, як пішов внесок на скасованнє І року фільософії studii rutheni, пояснював Шимонович, на запит ґубернії, чому так много лихих поступів у питомців studii latini, що головною причиною є та, („quod linguam latinam non callent) „що не знають лат. мови“; як професор пояснює, то розуміють, а прийдеться до іспиту, вони не в силі в тій мові висловитися. Як лік проти незнання лат. мови, подавав Шимонович раду, щоби ґубернія візвала дирекції ґімназії, аби дбали про поступи в лат. мові, а директори фільос. студій повинні слухачів, які не володіють латинською мовою, завертати до ґімназій [4]. Так само нарікав у р. 1803 директор богослов. студій у Відні Антін Spendou д. 22/6 1803 на „недостачу знання латинської мови у всіх слухачів“. Була се

---

[1]) Ibid. 1802 Консист. з д. 28/8 1802: Просьба Терлєцького з д. 21/7 1802; Ставр. Арх.: Прих. акти XXIII.

[2]) Ставроп. Арх. Прих. акти XXIII.

[3]) Ів. Кревецький: Неоправдані докори ст. 120 Зап. Н. Т. ім. Шевч. т. 102.

[4]) Арх. льв унів. Перз. акти 713 до ч. 52 директ. богосл.

спільна хиба у всіх австр. університетах з викладною лат. мовою [1]. Ті нарікання професорів і директора богосл. студій, а також слухачів, що через незнаннє лат. мови молодіж не може користати належно з науки, повторюються без упину. Я навів слова Шимоновича нарочно, бо деякі дослідники, пр. д. Кревецький порівнуючи ровень умову, яку давало studium ruthenum з ровению умовою, яку набували слухачі studii latini, так каже: „А прецінь освіта, яку давав „Руський Інститут“ не могла чейже рівнатися з освітою, яку давали гр. к. духовникам повна ґімназія й університет“ [2]. А між тим вислід з обох інститутів був однаковий! У слухачів studii ruth. брак укінченої ґімназії робив їх слабше підготовленими до перетравлювання богосл. знання, подаваного їм ще в додатку в книжній мові, а слухачі studii latini не знаючи лат. мови, так само не в силі були присвоїти собі богословського знання.

[1] Zschokke Op. cit. ст. 68. [2] Кревецький: Op. cit. ст. 196.

Авторство азбучної статті з 1834 р.

Подав ***Михайло Возняк.***

В 1834 р. вирвався радохонецький парох Осип Лозинський із нерозважним і в тодішніх обставинах українського життя дуже небезпечним проєктом ввести польське абецадло в українське письменство. Свою статтю п. н. „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego“ надрукував Лозинський в 29 ч. львівських „Rozmaitości“. На початку своєї статті він признається до того, що піддало йому реформаторську думку. Він мав у себе кілька українських книжок побожного змісту з віддертим початком і кінцем, друкованих латинськими буквами. Читаючи ті книги, що на його мильну думку походили з дуже давніх часів, він переконався, що букви польського абецадла дуже здатні віддати всі українські звуки. Таке саме переконання витворили в нього також українські пісні, друковані польськими буквами в „Rozmaitościach“, „Gazecie Lwowskiej“, „Pielgrzymie Lwowskim“ на 1822 р. і в збірці пісень Вацлава з Олеська (Залєського) з 1833 р. п. н. „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“. До того останній заявив у своїй вступній розвідці, що кириличні букви стоять головно на перешкоді тому, щоби влучити славянську літературу в загальну масу европейського письменства. Незабаром після того прочитав Лозинський в часописі „Oesterreichischer Beobachter“ із 8 грудня 1833 р. бажання (Вартоломея Копітара), щоби дві заповіджені граматики української мови (Осипа Левицького й Осипа Лозинського) взяли собі також і під граматичним оглядом за зразок правдиві слова Вацлава з Олеська. Те все спонукало Лозинського призадуматися, чи не булоб добре ввести польське абецадло до українського письменства. Роздумуючи над тим, що

сливе до його часу не було граматики української мови та що давніші письменники держалися правил церковнославянської мови й уживали в писаннях звичайно кирилиці, Лозинський прийшов до думки, що українська мова має свободу вибрати собі таку азбуку, яка булаб найбільше здатна віддати її звуки й найкорисніша для її розвитку. Здатним до такої ролі уважав саме Лозинський польське абецадло, не латинську азбуку, й порівнявши кириличну азбуку з польським абецадлом, аби виказати більшу придатність останнього для українщини від першої,[1]) він указував іще на инші користи з польського абецадла для української мови: польське абецадло зробилоб українську книгу доступною для Поляків і инших Славян, улекшилоб науку української мови чужим народам, нарешті „в способі писання живих мов ожилаб і виробилабся найшвидче також українська мова, а в скелеті мертвої мови, кирилиці, як що не замре, то бодай не так легко й не так швидко здужає виробитися“.

В усій арґументації Лозинського дивно вражає одна річ, котру тяжко йому вибачити. В його виводах займала важне місце та обставина, що в його часах друкували різні польські видання українські пісні польським абецадлом, між иншим і Вацлав Залеський у своїй збірці, з приводу котрої й появилася Копітарова замітка в австрійськім часописі. Тимчасом у своїй вступній статті перед збіркою Вацлав Залеський виразно відкрив ціль польського абецадла в українськім письменстві. Мотивуючи, чому він надрукував усуміш польські й українські пісні, він писав таке: „З огляду на вищі речі це вилучування Українців від нашої літератури видається мені дуже шкідливим для загальної славянської літератури, до котрої ми повинні вічно й завсіди простувати. Словаки, Славяне на Шлеську, Моряване прилучилися до Чех; до когож мають прилучитися Українці? Або чи маємо бажати, щоб Українці мали свою власну літературу? Щож булоб сталося з німецькою літературою, колиб поодинокі ґерманські племена старалися були мати власну літературу? Хто не зрозумів мене в цім пункті, тому не можу помогти, бо неможливо мені висловитися ясніше“.[2])

Для українського громадянства в Галичині навіть не потрібно було ясніше висловлюватися. Вже й ті слова говорили виразно про вовчий апетит. „Всі передові люде — оповідає в своїх

[1]) Порівняння, що його перевів Лозинський, навів Іван Франко в своїй праці: Азбучна війна в Галичині 1859 р. (Записки, CXIV. стор. 100—2). [2]) Wacław z Oleska. Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Львів, 1833 Стор. XLIII.

споминах Яків Головацький — виступили проти затії Залеського й обурилися на Лозинського. Зубрицький написав відповідь, але вона зосталася в рукописі; тодішній капелян перемиського епископа Снігурського Осип Левицький (автор галицько-української[1]) граматики) написав польською мовою різку статтю проти проєкту Лозинського в обороні кирилиці. Епископ Іван Снігурський нагородив автора та звелів надрукувати його статтю в епископській друкарні[2]), а редактор офіційної львівської газети й надзвичайний професор польської мови й літератури Михалевич (Українець), із прихильности до своїх одновірців, додав відбитки до всіх висиланих чисел газети. В тім часі такий поступок уважався дуже ризиковним і ледви чи не цей крок був головною причиною усунення Михалевича з редакції й назначення на його місце справжнього Поляка Яна Камінського... Не менше обурення на Лозинського висловлював гурток молодих Українців, котре відбилося й в листі Вагилевича до Поґодіна. А студент Маркіян Шашкевич написав статтю „Азбука і Abecadło“; цензура дозволила друкувати ту статтю, студенти й семинаристи зробили грошеву складку, післали мене до Перемишля й протягом двох тижнів стаття Шашкевича в обороні азбуки була надрукована й розіслана на всі сторони Галичини в 3.000 примірниках. Вагилевич у своїм листі до Поґодіна врочисто заявляє, що „тепер ніхто (очевидно, з Українців) не сумнівається в пекучій потребі славянської азбуки для української мови й кождий признає її вищість над недостаточностю чужого алфавиту“.[3])

Таким робом проєкт Лозинського діждався трьох відповідей: рукописної Дениса Зубрицького й друкованих Осипа Левицького й Маркіяна Шашкевича. Відповідь Левицького дісталася в руки читачів „Rozmaitości“, що серед них було й деяке число українських світських і головно духовних інтеліґентів, і принагідно в руки тих, котрі не читали „Rozmaitości“. Здається, потребою освідомити про справу загал українського освіченого громадянства

---

[1]) Сьогоднішньому термінові „Українець“ відповідає у Якова Головацького термін „Русин“.

[2]) В звязку з цим може незайвим буде тут пригадати, що Лозинський оповів у своїй автобіографії, а саме, що він зі своєю статтею був в епископа Снігурського й питав його, чи може надрукувати її в „Rozmaitościach“. Епископ перечитав статтю й велів надрувати її, щоби довідатися, чи хто на це що відповість. (Автобіографическіи записки Іосифа Лозинского. Литературный Сборникъ. Львів, 1885. Стор. 117).

[3]) Воспоминаніе о Маркіанѣ Шашкевичѣ и Иванѣ Вагилевичѣ. (Изъ записокъ Якова Ѳ. Головацкого). (Литературный Сборникъ, 1885, стор. 20—1).

треба пояснити видання відповіди Маркіяна Шашкевича, хоча значно пізніше, бо аж 1836 р.

Пошукати за відповіддю Дениса Зубрицького на проєкт Лозинського це мета цієї статтейки. На мою думку початок статті Зубрицького надрукував др. В. Щурат у LXXXI т. „Записок" п. н. „Азбучна стаття Миколи Кмицикевича з 1834 р." Вона має наголовок „O zaprowadzeniu Abecadła polskiego zamiast kirylicy do ruskiej pisowni" й написана по польськи. Чотirolистkова копія її, котру знайшов др. В. Щурат, має дату й підпис копіста: „Въ Перемишлѣ 9/12 834. Миколай зъ Ветлина", себто літературний чи конспіративний псевдонім Миколи Кмицикевича. Вже ця українська записка на польській копії впадає відразу в очі дослідника, бо вона стоїть у деякій негармонійности з текстом відповіди: записка українська, текст польський.

Щоб улекшити хід дальших думок, треба сказати бодай коротко, що відомо в науці про Миколу Кмицикевича, котрому приписане авторство азбучної статті з 1834 р. Його імя звязане з „Сенатом" або „Товариством учених" серед перемиської гімназійної й богословської молоді. Гаслом цієї таємної організації був вислів: добру волю благословить Бог, з волі випливає діло, а діло веде до слави. Назву „Сенат" треба брати в розумінню вищої палати парляментарного тіла, бо й була тут і нижча палата, що до неї належали молодші браття Миколи Кмицикевича Теофіл[1]) і Лев, коли старший брат Юліян належав до „Сенату". В останнім був головою Казимир Туровський, бо всі члени відчували, що він перевищає їх хистом і знаттям. Микола Кмицикевич, що дуже пильно збирав книги й цікавився письменством, був бібліотекарем або міністром освіти. Антін Лужецький, відомий зо своїх віршів без поетичного хисту, дістав титул міністра внутрішніх справ. Уже самі титули президента й міністрів указують на юнацьку забаву з благородною метою морального удосконалення й самоосвіти, від чого пішла й друга назва організації „Товариство учених".

А в тім, уся таємна організація була по всякій правдоподібности одною з початкових незамітних сітей втягнути її членів у конспіративні організації, про що були освідомлені тільки головні діячі. Про одного такого конспіратора, члена організації „Приятелів народу", згадав і Микола Кмицикевич у своїм листі до Казимира Туровського з 10 грудня 1832 р. „Опанував мене

[1]) Під псевдонімом „Bogumił z Wetlina" написав він 1847 р. Слезу над гробом епископа Івана Снігурського, що її переклав Антін Лужецький.

якийсь великий дух свободи, — писав тут Кмицикевич — привід до цього дивний: наперед Суліковський зо своїм ультралібералізмом, а потому сон, що після нього я відкрив у собі велику зміну; — снилося мені, що я визволив Українців і дав їм незалежність, — через те попав я в таку манію, що я про ніщо инше не думаю; — в приступі захоплення я написав до Лужецького, але він запримітив мені, щоб я думав про літературу, щоб Мінерва не прибрала подоби богині війни. На мою думку булоб найкраще, колиб повстала Польща. Я маю великі пляни: Поляки хай думають собі про себе, а я думаю про своїх, — цього ніхто не може за зле мені взяти". [1]). Це рідкий зразок повноти національної свідомости в тодішніх часах. Про пізнішу долю Кмицикевича відомо стільки, що в серпні 1834 р. зажадала президія ґубернії від митрополита Михайла Левицького не допустити до свячень богослова четвертого року Миколи Кмицикевича, котрий скінчив теологічні студії в Перемишлі, з огляду на його неприхильність до австрійського уряду, бо він належав до таємних товариств, ширив обидливий вірш против архикнязя ґубернатора та поважився виступити проти перемиського старости й цісарського війська. [2])

Стільки відомо про Миколу Кмицикевича. Тому, що відомо про нього, противиться вже початок приписаної йому азбучної статті, де стоїть: „Вік, що в нім живемо, відзначається особливишим простуванням, над котрим треба, на жаль, глибоко жаліти. Під заслоною критичного наукового розбору або нових винаходів силкуються недоуки руйнувати все, що тільки має на собі тавро старовини. Нічого нема для них шановного, вівтарь і трон, віками освячені обичаї предків, їх усі винаходи й помисли, навіть величне ґотицьке будівництво, словом — усе вже не модне, стає предметом нападів або глузування для цих сучасних Вандалів. Можнаб їх де в чім порівняти з Дон Кішотом, колиб не мали переконання, що спонукує їх до цього не легкодушність або божевілля, але злість і охота руйнувати.

„Ці новочасні псевдофілософи назвали це ганебне своє простування духом часу, а ми назвемо його духом спустошення. Він саме під різними подобами потряс усіма святощами, напав на від-

---

[1]) М. Тершаковець. Матеріяли й замітки до історії національного відродження Галицької Руси в 1830 та 1840 рр. (Українсько-руський Архив, III. Львів, 1907 стор. 22—3).

[2]) Др. К. Студинський. Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46. (Записки, т. LXXX, стор. 59). Відб. Львів, 1908, стор. 7.

вічні трони, кинув насіння ворохобні й злочинних розрухів на спокійні ниви, ведучи засліплені народи до боротьби за мрії, що їх ніколи, не здійснити, розвязав святі звязки пошани дітей до батьків, підданих до правових володарів і начальств, руйнував памятки старовинного будівництва й він саме натхнув своєю отрутою Лямене, Шатель, Сан Симоністів, Темпляріїв французьких і Філалетів та мужицтво німецьке, він сплодив Карбонарія, Нову Італію, Промінистих і инші цим подібні релігійні, політичні й літературні дивотвори“.[1])

З цього початку азбучної статті бачимо, що ті погляди не тільки не мають нічого спільного з тим, що відпокутував Кмицикевич здержанням від священичих свячень, але й що це погляди крайнього реакціонера, безоглядного ворога всякого поступу. За те такі думки стрічаються часто в листах Дениса Зубрицького, напр. у листуванні до Поґодіна. Ось кілька виривків. „Ви додали під моєю адресою записочки до Головацького й Вагилевича, — писав Зубрицький, — котрі зостаються у мене, бо обидва ці кандидати богословя підозрілі урядові в звязку з якимсь забороненим таємним товариством і навіть виключені зо священичого стану. Ви переконані, що з цієї причини мені не випадає з ними зноситися. Дуже жаль мені Головацького: він добра людина, не знаючи своєї долі, оженився, а тепер жде його біда, жаль, що божевільна молодь бодай в наших сторонах заплутується в небезпечні сіти, жертвуючи своєю долею“.[2]) Пригадатиб далі слова Зубрицького з приводу мазурської різні в 1846 р. про польських революціонерів по 1831 р., „коли без усякої обережности впустили до краю нам польських бунтівників“. Тоді „почала невгомонна польська шляхта, підцьковувана висланцями з Парижа, що таємне вешталися по краю й підцьковували її, займатися революцією й довела до тієї крайности, що в теперішнім році сливе вся заплутана в змову. Лагідний уряд цілком не сподівався жадної ворохобні, його королівська високість наш архикнязь запрошував, сордешно гостив і скільки можливо помагав лиходіям, думаючи, що ласкавостю зєднає серця їх, покладаючися на аксіому Монтеске, що шляхта це опора трону, — на думку, котрої не можна прикладати до польської шляхти. Він гладив гадюку, що заклялася нанести йому смертну рану“.[3]) Про августа Бельовського

[1]) Др. В. Щурат. Азбучна статя Миколи Кмицикевича з 1834 р. (Записки, т. LXXXI, стор. 136—7).

[2]) Н. Поповъ. Письма къ М. П. Погодину изъ славянскихъ земель (1835—1861). Москва, 1879. Стор. 563—4.

[3]) Тамже, стор. 579.

написав Зубрицький в листі з 1858 р. таке: „Я знав, що він перед 1848 р. як фанатичний польський патріот бунтував, був ворогом і Австрії й Росії, але коли він оголив бороду й вуса та почав жити тихо й гарно поводитися, то я думав, що він прийшов до розуму“.[1] Нарешті довший виривок із останнього листу Зубрицького з 1861 р.: „Словом — наша держава хитається в своїх підставах, виходить із своїх торів і хилиться до руїни. Теперішній час ледви чи не гірший від 1848 й 1849 років. Якась шкідлива дурійка запанувала головами мешканців усіх провінцій, всі хвилюються, домагаються сміливо якоїсь народности, автономії, соймів, виключного вживання свого наріччя в урядах і школах, сходяться на зібрання, галасують, розправляють, гудять Німців, ганять уряд.... До всіх непорядків підбурюють таємні революціонери й помічна їм свобода писання й друкування... Як це скінчиться, не можна відгадати, очевидно божа кара... Прошу Бога, щоб він урятував святу Русь від цього роду испиту, котрий досвідчує на собі Австрія, яко наслідок необдуманої сквапної реформи“.[2])

Зубрицький відзначався великою побожностю. В однім листі з 1844 р. писав він до Поґодіна, що з огірченням читав нарікання в „Москвитянинѣ“ за попередній рік, що освіта й театр нищать „Русскую набожность“.[3] І автор азбучної статті з 1834 р. уважав за дуже гарні прикмети своїх земляків „непохитну вірність для тронів, котрим їх Всесильний піддав, і побожність, сердешне привязання до св. віри й рідної землі, пошану для батьків і начальників, дитинну любов до обичаїв і мови своїх предків“.[4] Аж тут „той нещасний дух часу, себто новинок, закрався й у наші спокійні сторони“. Це мова про проєкт Лозинського замінити кирилицю польським абецадлом, хоч їй „досі всі справжні вчені знавці славянського й ґерманського племени признають першенство перед иншими алфавитами, вживаними в Европі“.[5]

Автор азбучної статті постановив подати перед суд громадянства свої уваги про проєкт Лозинського. Наперед дав кілька уваг, що він розуміє під „narodem ruskim“. У нього це вся східня Славянщина, сильно розгалужене племя від Білого моря аж до Криму, від окраїн Курляндії до меж казанського царства й волзьких гір, від Печори, границь північної Азії аж до джерел Тиси. Авторів „руський нарід“ мав відповідно до свого поселення різні

---

[1] Тамже, стор. 607. [2] Тамже, стор. 619—20. [3] Тамже, стор. 571. [4] Др. В. Щурат. Азбучна статя... (Записки, т. LXXXI, стор. 137). [5] Тамже, стор. 137—8.

назви: Велика Русь, Мала Русь, Біла Русь, Чорна Русь, Карпато-Русь, Україна, Поділля, Волинь, Червона Русь. „Всі ті Русини говорять одною й тою самою мовою, що ділиться на різні наріччя, котрих ніхто з учених досі не старався описати й повести межі між ними“. Такому філологічному знаттю автора відповідає і глибінь дальшого його знання. Назвавши мову богослужебних книг „староруською“, питає він, „чиж можна зі здоровим розумом думати, щоб апостоли Руси, навернувши кільканадцять або кілька міліонів до віри св., накидали їм чужу мову або й діялект, мало що або й цілком незрозумілий, і щоб Володимир Великий велів своїм підданим відправляти молитви в чужій мові, котрої вони не розуміли“. Автор думав, „що в 988 р. всі Русини говорили таким діялектом, який знаходиться в св. книгах“. Через змішання з иншими племенами виробилася та мова на таку, яка тепер є в уживанні. Авторів „руський язик має добру прикмету, що її не відважиться заперечити йому жаден инший язик, себто має два до літератури приспосіблені, вироблені й багатьома клясичними творами задокументовані наріччя, себто староруське або славянське й великоруське. В першім маємо церковні книги, святе письмо, велику силу давніших і пізніших творів“. „В другім великоруськім маємо безчисленну скількість творів у всіх ґалузях наук, літератури, знаття, мистецтв і винаходів. До того є він мовою уряду, законодавства, адміністрації й університетів“. Закидові, „що деякі наріччя народньої маси різняться тут і там від тих двох літературних діялектів“, протиставив автор свою думку, що „німецький нарід має коло 90 так дуже далеких від себе наріччій, що одні других не розуміють, а все таки є тільки одна німецька літературна мова у Відні, Ціріху, Штрасбурґу, Франкфурті, Липську, Берні, Королевці й Буді. Ніде не говорить чисто нею простий сільський народ, але менше й більше вчені всюди розуміють її, в ній пишуть і читають твори й публичні акти, і в ній мають по найбільшій части священики свої науки до народу“. Автор не виводить із своїх слів думки, що доганна це річ культивувати поодинокі діялекти або писати для них правила, бо й Німці мають граматики, ідіотики та слівнички деяких наріччій, але звідсіль не випливає, що Німці хочуть через це розчепити й розбити на дрібні кавалки свою цвітучу літературу. Це є гідне похвали старання лишити письменну памятку своєї роботящости, принести данину рідній околиці, а часто тільки літературна забавка“.[1])

[1]) Тамже, стор. 138—40.

Ідентичні погляди з поглядами автора азбучної статті з 1834 р. стрічаємо в писаннях і листуванні Дениса Зубрицького. Подавши текст договору Ігоря з Греками з 945 р. в своїй Історії давнього Галицького Князівства, Зубрицький врізав зараз після того таку примітку: „Ось тобі, галицький читачу, зразок давньої руської письменної мови десятого століття. Ти переконався, що це не базікання (болтовня) якою простолюдина пасішника Грицька ні пастуха Панька, але ти заразом переконався, що як у німецькій мові неможливо вже наслідувати мову „Ніблюнґенліду“, так само неможливо наслідувати й давню руську книжню мову. Всяка жива мова зміняється з часом, книжня мова різниться завсіди та всюди від мови черні. — Мова наших німецьких кольоністів не є мовою ні Шіллєра, ні Ґете, ні навіть Гаммера-Пурґшталя“.[1]) А в другій частині назвав Зубрицький шаленцями й низькими невіжами тих, котрі бажали, щоб автор писав свою Історію „на областномъ нарѣчіи Галичской черни“.[2]) Коли ще перша частина Історії була в рукописі, висловлював Зубрицький в листі до Поґодіна побоювання, що його приневолять „переодягнути його твір із руського в хохлацько-польське убрання“, а він „старався по змозі вилинати й хохлацизми й полонізми“.[3]) Після надрукування двох перших частин писав Зубрицький про мову свого твору до Ганки таке: „Я писав по руськи, бо як німецька, так і руська одна тільки є літературна мова. Як Німці в Штрасбурґу, в Дорпаті, в Ціріху й Гамбурґу на однім тільки пишуть нарічії й розуміють один одного, так і „Русскіє“ повинні писати на однім тільки твердо основанім і гарно виробленім діялекті. Не моя вина, що мої земляки по більшій части не розуміють його ще тепер“.[4]) А в 1858 р. писав він до Поґодіна: „В одній Руси дві руські граматики, послідовно дві мови, дві літератури, два народи й запевне дві держави. Міхель у розвідці про німецькі племена нараховує 70 німецьких нарічій, а все таки, які не ласі Німці на новинки й каляння, не прийшло їм до голови писати граматики тих нарічій. Хай базікає простолюдин, як його мати навчила, а мова словесности повинна бути одна в цілім народі. Добрий патріот повинен збирати, зєдиняти та зливати в одну цілість усі

---

[1]) Д. Зубрицький. Исторія древняго Галицко-русскаго княжества. Часть первая. Львів, 1852 Стор. 141.

[2]) Тамже. Часть вторая. Львів, 1852. Стор. 47.

[3]) Поповъ. Письма, стор, 586. Лист із 13 червня 1851 р.

[4]) Др. К. Студинський. З кореспонденції Дениса Зубрицького (Рр. 1840—1853). [Записки, т. XLIII, Львів, 1901, стор. 50—1].

*

народні течії, а не розколювати, розділювати".[1]) Колиж хто запримітивби, що ті всі виписки на кільканадцять і двадцять кілька літ пізніші від часу написання азбучної статті, то на це можна відповісти, що в 1834 р. Зубрицький мав 57 років, отже був у віці з виробленими поглядами. До того маємо свідоцтво з 1839 р. про його ідентичні думки, а саме в листі до Михайла Максимовича, де Зубрицький писав між иншим: „На мою думку „народъ русскій" від берегів Тиси в Панонії до берегів Волги, від берегів Висли до руського моря, стільки суворо переслідуваний і винищуваний і, не зважаючи на це, досіль найчисленніший і наймогутніший в Европі, є тубильним народом цього краю, а не заходцем, і я старався по моїй силі виложити це у вступі до Історії Червоної Руси. Що торкається до нарічій руської мови, їх є безмірне число; уважливий спостерігач, мандруючи по руській землі, знайде сливе в кождій окрузі, навіть у кождім селі хоча незамітну різницю у вимові, вислові, прозодії, навіть в уживанні слів. І цілком природно! По обрахунку п-на Шмідоль в „Litterarischer Anzeuger" 1822 р. є 114 німецьких нарічій, таких далеких від себе, що Німець один одного ніяк не розуміє, але мова є завсіди німецька, а не зважаючи на це, вчені Німці в Ризі, Берліні, Відні й навіть у Штрасбурґу вживають у книгах і товариськім житті кращих станів одного письменного наріччя. Я бажав би, щоб і „Русскіе" пішли за цим прикладом".[2])

По вступних увагах перейшов автор азбучної статті з 1834 р. до подрібного розгляду проєкту Лозинського. На жаль відпис Миколи Кмицикевича кінчиться відповіддю на другий пункт Лозинського й не має кінця.

Що торкається українських книг, друкованих польськими черенками, їх відніс Зубрицький до часу між 1760 і 1800 р. „Люблинська друкарня Тринітарів і Ґолембйовського в Перемишлі, а може й инші їм подібні, не маючи дорогих руських друків, а хотячи дати товар крамарям, що вешталися по відпустах, робили ті наклади. За їх прикладом пішла почаївська й супрасльська друкарня. Й осягнули свою мету, товар поплачував, побожна народня маса, не знаючи руського письменства, ласо купувала руські набожні пісні й молитви".[3]) На доказ, що Українці мали грама-

---

[1]) Поповъ, Письма, стор. 614.

[2]) М. Возняк. Епізоди культурних зносин галицької і російської України в 1-шій полов. XIX в. (Фільольоґічний Збірник памяти К. Михальчука. Київ, 1915. Стор. 94).

[3]) Др. В. Щурат. Азбучна статя... (Записки, т. LXXXI, стор. 139).

тики, навів Зубрицький старі граматики грецької й церковнославянської мови. А припускаючи навіть за правдиву думку Лозинського, не робив із цього висновку, „що руська мова не здатна до літератури з причини браку граматики, ані також, що треба позбавляти Русина правої власности, себто кириличного алфавиту". Також Поляки мали перше красномовців, поетів і істориків у своїй мові ніж граматиків. Перед граматикою Копчинського були Ґурніцький, Скарґа, Вуєк, Кохановський, Бєльський і велика сила инших письменників так званого золотого віку польської літератури. Це й природне, бо зразкові письменники мусять випереджувати граматиків, бо їх твори подають приклади та правила мови. Зубрицький бажав реформаторові стати „руським Скарґою", а беручи за зразок його будучі твори, знайдеться пізніше й „руський Копчинський".[1])

Знання стародруків в автора азбучної статті з 1834 р. вказує також на Дениса Зубрицького як автора, бо такими справами він цікавився для своєї праці „Historyczne badania o drukarniach rusko-słowiańskich w Galicji", виданої у Львові 1836 р. Також відсилки на наукову літературу виключають авторство Миколи Кмицикевича: зокрема відсилка до бібліотеки графа Тита Дзялинського, з котрим саме листувався Зубрицький, до правничих творів, улюбленого предмету зайнять Зубрицького, та рукописної Хроніки Ставропигійського Інституту, нарешті вказівка, що „в ставропигійськім архиві можна читати оригінали листування князів. Острозьких, Вишневецьких, Ружинських, Сапігів, Соломирецьких, графів Ходкевичів, Тишкевичів, а також митрополитів і епископів в язиці й письмом руським"[2]), одно й друге доступне й відоме Зубрицькому, як архивареві й дослідникові Ставропигійського Інституту в тім часі.

Кінцева дата 13 грудня 1834, що її видавець азбучної статті з 1834 р. уважає датою закінчення, є тільки датою скінчення переписання статті. Таким робом инакше маєтьcя справа з відношенням азбучної статті з 1834 р. до відповіди Осипа Левицького. Видавець цієї статті думав, що „залежність Кмицикевичевої статті від статті Левицького очевидна — в змісті і в тоні".[3]) Справа маєтьcя саме на відворіт. Із ширшої відповіди Зубрицького робив Осип Левицький просто витяг у своїй відповіди Лозинському.[4])

---

[1]) Тамже, стор. 140. [2]) Тамже, стор. 142. [3]) Тамже, стор. 144. [4]) В перекладі на українську мову подав відповідь Осипа Левицького Іван Франко в розвідці: Азбучна війна в Галичині 1859 р. (Записки. т. CXIV, стор. 103—9).

Таке поступування Левицького не було новинкою в його діяльности. Вистарчить пригадати його користування працею Могильницького в граматиці з 1834 р., хоч він ніде не признався до цього в своїй праці. Про близькі зносини Зубрицького з Осипом Левицьким свідчить лист Зубрицького до Якова Головацького з 1842 р., де він написав (по польськи): „От. Левицький Йосип видрукував із Шіллєра „Порука“ й „Борьба со смокомъ“. За смока натер я йому уха, бо ми не маємо смока, тільки: „змия“.[1])

А в тім, Зубрицький любив навіть відступати дещо з того, що сам призбирав або написав, молодшим робітникам пера, щоб їх заохотити. Пишучи до Поґодіна про „географично-історичний опис руського народу під австрійським скиптром“ Якова Головацького, додавав Зубрицький: „Я написав був опис цього роду для д. Максимовича до „Кіевлянина“, але він із вини Гартенштайна (пересилача) затратився в дорозі, а може попав у кігті поліції. У мене був поганий бруліоновий примірник і д. Головацький зобовязався його зробити“.[2]) Повідомляючи Поґодіна про друкування Литургії св. Івана кишеневого формату з польським і німецьким перекладом укупі з Яковом Головацьким, писав Зубрицький: „Слава видання буде на імя Головацького. Він молодий, потребує слави й гідний її за свою ревність“.[3]) Заразом сердечні відносини між Зубрицьким і Головацьким виясняють обставину, звідки знав Головацький про рукописну відповідь Зубрицького на проєкт Лозинського.

Одначе рукописна відповідь Зубрицького пішла по руках, в першій мірі поміж українських богословів у Львові й Перемишлі. З огляду на тяжкі умови друку ширення статтей при помочи переписування тоді практикувалося часто, згадатиб хочби короткий нарис праці Михайла Гарасевича. З огляду на те, що проєкт Лозинського появився друком 17 липня, а відповідь Левицького, в котрій використана рукописна стаття Зубрицького, 1 жовтня 1834 р., на липень, найдалі на серпень 1834 р. припадає час написання азбучної статті Дениса Зубрицького з 1834 р.

Ствердження цього здіймає з Миколи Кмицикевича, речника державної незалежности України, тавро батька пізнішого національного москвофільства.[4]) Воно лишиться за Денисом Зубрицьким.

---

[1]) Др. К Студинський. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49. Львів, 1909. Стор. 73.

[2]) Н. Поповъ Письма... Стор. 552. [3]) Тамже, стор. 603.

[4]) Др. В. Щурат. Азбучна статя... (Записки, т. LXXXI, стор. 144).

З царини української музичної етноґрафії.

Написав *Д-р Філярет Колесса.*

При великому богатстві літератури з обсягу української етноґрафії взагалі вражає се, що розмірно за мало уваги присвячувано й досі присвячується українській музичній етноґрафії з окрема; видання з сеї царини не стоять у пропорції до великого обширу української етноґрафічної території й богатства сирого матеріялу, що дожидається своєї черги. Міжтим списуваннє мельодій, що традиційно переховуються в памяти народніх мас чи то в сполуці з пісенними текстами, чи без тексту в інструментальній музиці, описи народніх музичних інструментів, описи народніх обрядів, забав, свят і обставин, серед яких водяться музикальні продукції, відомости про народніх співців і музик, — усе те має велике значіннє не лиш для самого музикознавства, але й для инших галузий науки, для етнольоґії, психольоґії, історії словесности. Музична етноґрафія приносить дуже цінний матеріял в першу чергу для історії музики й музичної археольоґії, для досліджування початків музики, розвитку ритму й мельодії та поодиноких системів тональних і ріжних типів музичної культури.

Епохальне значіннє для розвитку музичної етноґрафії мало пристосованнє до її послуг ф о н о ґ р а ф у (— початок зроблено в Америці перед 30 літами) — що дає спромогу списувати з найбільшою докладностю мельодії із свобідним ритмом, дрібними мелізмами, змінчивими варіяціями, ба навіть музичні рецитації, поліфонні хорові співи й капризні інструментальні мельодії, виконувані в швидкому темпі. Без фоноґрафу не булоб можливе вірне записуваннє таких мельодій, тим більше не булоб можливе списуваннє ексотичних мельодій, построєних на системах тональних відмінних від нашого, як н. пр. на сіямській ґамі. Як звісно, мешканці Сіяму не розріжняють інтервалів цілих і пів-тонів, але ділять

ґаму в границях октави на сім зовсім рівних відступів, так що крім октави ані один із наших інтервалів не знайдеться в такій ґамі. Фоноґраф дає змогу з математичною докладністю означити інтервали таких мельодій при помочи окремого приладу (Tonmesser). Фоноґрафічні знимки дають зовсім певний матеріял також для фізикальних і фізіольоґічних експериментів та особливож для лінґвістичних дослідів

Значіннє фоноґрафу для музичної етноґрафії й инших наук швидко оцінено належно в наукових кругах, — і при університетах та академіях повстають архіви фоноґрамів, яких завданнє — збирати зі всіх усюдів фоноґрафічні знимки, висилати пляново обдумані експедиції для збирання нових матеріялів з обсягу музичної етноґрафії, утревалювати цінніші фоноґрами через металеві відливи, уліпшувати апарати й способи списування — одним словом: архіви фоноґрамів стають центрами для досліджування давних, тепер уже завмираючих музичних культур і для розвитку порівняного музикознавства.

Віденський архів для фоноґрамів, заснований 1900 р. при фізіольоґічному інституті університету за почином тамошніх професорів, між іншими й В. Яґіча, головну увагу присвячує лінґвістичним студіям[1]); з музично етноґрафічних праць на особливу увагу заслугують отсі: Е. Фельбер: „Die indische Musik der wedischen und der klassischen Zeit. Studie zur Geschichte der Rezitation" (XXIII. Mitteilung des Phonogrammarchivs-Komission 1912), та звіти проф. М. Мурка про фоноґрафічні знимки епічних пісень в Боснії й Герцеґовині з 1912 і 1913 р. (XXX, XXXVII Mitteilung) і проф. Р. Ляха про фоноґр. знимки із співу російських полонених (XLVI Mitteilung).

В основанім 1902 р. архіві фоноґрамів при Психольоґічному інституті Берлінського університету визначився своїми працями особливо проф. Карло Штумпф (що 1911 р. видав студію „Die Anfänge der Musik"), та його співробітники, О. Абрагам і Еріх Горнбостель, знаменитий дослідник позаевропейських системів музичних. Про напрямок студій згаданих дослідників орієнтують нас уже й самі заголовки їх важнійших праць: Штумпф-Горнбостель: „Über die Bedeutung ethnologischer Untersuchungen für die Psychologie und Ästhetik der Tonkunst". (Bericht über den IV. Kongress für experi-

[1]) Віденський архів користується фоноґрафом окремої конструкції, при якій вживається плит замість валиків.

mentelle Psychologie in Innsbruck 1910): Горнбостель: „Über vergleichende akustische und musikologische Untersuchungen". Leipz. 1910; „Die Probleme der vergleichenden Musikwissenschaft" (Zeitschrift der Internationalen Musikgesellschaft. 1909. VII); Абрагам-Горнбостель: „Vorschläge für Transkription exotischer Melodien" (Sammelbände der I. MG. XI.)

Перед війною осередком студій на полі порівняного музикознавства було Інтернаціональне Музичне Товариство „Internationale Musikgesellschaft" в Берліні із своїм орґаном „Zeitschrift der I. M. G." і збірниками наукових праць, — згадуваними вже в горі „Sammelbände der I. M. G." Се товариство улаштовувало що кілька літ наукові конґреси з окремою секцією для музичної етноґрафії; і так на конґресі I. M. T. у Відні 1909. відчитано реферати також про народні пісні й музику ріжних словянських народів, між тим і українського (про думи[1]), — друковані опісля в обширному звідомленню (III. Kongress der I. M. G. Wien 1909. ст. 224—303).

На жаль, війна привела Інтерн. Муз. Товариство до упадку. Та від 1922. р. підняли згадані вгорі дослідники Карло Штумпф та Еріх М. Горнбостель знова видаваннє наукових збірників „Sammelbände für vergleichende Musikwissenschaft" в Монахові.

Два перші томи призначені на праці, розкинені по ріжних виданнях від 1885. по 1917. р; III. т. містить записані проф. Шюнеманном пісні Німців кольоністів з над Волги а по части й з України. „Велика студія Шюнеманна над сими піснями — як висловлюється д. Кл. Квітка у своїй рецензії („Музика" 1924) — „дивує всесторонністю і детальністю досліду, звязаною з широкістю порівняного і еволюційно-історичного трактування. Ці якості праці роблять запізнання з нею конче потрібним не тільки для тих, хто інтересується німецькою піснею, але й для всякого, хто хоче виробити собі еволюційно-історичне розуміння музики взагалі, а також і для немузикантів, що студіюють народню поетичну творчість порівняною дорогою". Студію Шюнеманна треба вважати „за взір до того, як треба опрацьовувати матеріяли до людової музики будь якого народу". Четвертий том згаданого видавництва містить пісні Румунів із Семигороду, зібрані мадярським музикольоґом Белею Бартоком.

---

[1]) F. Kolessa: Über den melodischen und rhythmischen Aufbau der ukrainischen rezitierenden Gesänge, der sog. Kosakenlieder.

Важним центром для студій над фінською й ляпонською народньою музикою стає Гельзінґфорс, від коли заходом Фінського Літературного Товариства 1893 р. починає там виходити монументальний збірник фінських народніх мельодій („Suomen kansan sävelmiä“ в трех серіях) під редакцією Ільмарі Крона, що визначився також сінтетичними працями ширшого значіння, як н. пр. „Über das lexikalische Ordnen von Volksmelodien“ (Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft IV). Другу серію згаданого збірника він дійсно впорядкував на основі каденційних окінчень в чотироколінній строфі мельодичній. В Гельзінґфорсі видають свої праці й инші дослідники людової музики надбалтийських народів, а саме: Армас Ляуніс- „Lappische Juoigos-Melodien“ — впорядковані на основі ґруповання ритмічних мотивів (Mémoires de la Société Finno-ougrienne XXVI. 1908); „Über Art und Entstehung der estnisch-finnischen Runenmelodien“ 1910); Отто Андерссон: „Über schwedische Volkslieder und Volkstänze in Finnland“. 1909.

Не оставав позаду згаданих осередків і Петроград, де Рус. Ґеоґрафічне Товариство, Археольоґічний Інститут та Академія Наук перед війною живо займалися нагромаджуваннєм з усього величезного простору давної російської імперії етноґрафічно-музичних матеріялів, списуваних при допомозі фоноґрафу, та утревалюваннєм ціннійших валків металевими відливами. При Р. Ґеоґр. Товаристві засновано окрему пісенну комісію, що м. і. видала збірник Ляпунова — 38 в. руських народніх пісень з мельодіями.

Академія Наук видала дуже цінний збірник А. Григорєва „Архангельскія былины и историческія пѣсни“ (I—III, 1904—1910) з мельодіями, записаними по фоноґрафу І. Тезавровським. Щойно сі фоноґрафічні записи дають зовсім певну основу до прослідження віршової будови билин; в суперечности до давнійших поглядів показується, що билини при речітативнім характері всеж таки виявляють ясно означену постійну форму мельодії й тенденцію до складочислення[1]).

Та найширше поставлено справу збирання й досліджування музично-етноґрафічних матеріялів у Москві, де „Этноґрафич. Отдѣлъ Общества Любителей Естествознанія, Антропологіи и Этнографіи“ здавна проявив живе заінтересо-

[1]) Ф. Колесса: „Варіянти мельодій укр. народ. дум, їх характеристика й ґрупованнє“ (Записки Н. Т. і. Шевченка CXVI ст. 163—4). „Ґенеза укр. народ. дум“ ст. 125—130.

ваннє для народньої музики. В 1901 р. основано при Етноґр. Відділі спеціяльну „Музикально-етноґрафічну комісію", що негайно уложила програму для збирання народніх пісень і инших музично-етноґрафічних матеріялів, зайнялася орґанізованнєм для тої цїли етноґрафічних екскурсій, та притягнувши до редакційного комітету найвизначнійших музиків-етноґрафів (Н. Янчука, А. Маслова, Е. Лїневу, Аракчієва) почала видавати „Матеріялы и изслѣдованія по изученію народной пѣсни и музыки" (І. 1906; ІІ. 1911; ІІІ. 1.1907).

Тут увійшли не лиш дуже цінні збірки народніх мельодій, записаних найновійшим методом дещо й при допомозі фоноґрафу на московській етноґрафічній території (збірки Маркова, Маслова, Листопадова, Попова, Тезавровського), на Україні (Е. Лїневої, Листопадова), Кавказі (Аракчієва), Сибірі (Анучина), — але також наукові студії над зібраним матеріялом, та взірцево ведений відділ критики й бібліоґрафії. — В Москві розвинула свою діяльність знаменита дослідниця народньої музики Евгенія Лінева, що перша взялася за списуваннє при допомозі фоноґрафу московських народніх пісень, виконуваних поліфонічно (з підголосками) і видала многоважні збірники „The peasant songs of Great Russia as they are in the folks harmonisation" Петрогр. 1905 і „Великорусскія пѣсни въ народной гармонизаціи", Петрогр. 1909.

Та широко задумана й розведена праця „Музикально етноґрафічної комісії", здається перервана з вибухом війни, тепер ледви чи скоро дасться оживити, бож на превеликий жаль в часі війни померли головні її сподвижники А. Маслов Н. Янчук і Е. Лінева, а їх смерть принесла невіджалувану втрату для науки.

Про відновленнє студій над в. руськими народніми піснями після війни засвідчують недавно видані праці: А. Кастальського „Особенности народно-русской музыкальной системы", Моск. Пб. 1923 (К. старається звести до означених норм знаменні прикмети поліфонічного співу в піснях виконуваних з підголосками) і А. Фінаґіна „Русская песня" Пб. 1923 (студія, обговорена д. Кл. Квіткою в київськім місячнику „Музика" 1924) та збірник Ф. Лаговського (200 мельодій в. рус. нар. пісень) — з 1923 р.

[1]) У сьому огляді годиться ще згадати цінну працю проф А. Хибінського „Instrumenty muzyczne ludu polskiego na Podhalu" (Краків 1924) із дуже докладним бібліоґрафічним покажчиком — що нагадує нам про пекучу потребу подібної праці про українські народні інструменти.

В дуже ґрунтовній праці проф. Яна Лося „Wiersze polskie w ich dziejowym rozwoju" (не подано року видання — мабуть 1920) міститься

Ми нарочно згадали в отсьому короткому огляді про стан музично етноґрафічних праць у близших нам европейських центрах, щоб можна було в такому зіставленню належно оцінити се, що зроблено на сьому полі українськими науковими інституціями, та щоб супроти недоцінювання й занедбування сеї роботи підчеркнути її вагу не лиш для музикознавства, але й для инших галузий науки [1]).

Збирання музично-етноґрафічних матеріялів на галицькій Україні було здавна підготоване такими виданнями, як К. Ліпінського „Muzyka do pieśni polskich i ruskich ludu galicyjskiego, zebranych i wydanych przez Wacława z Oleska“ 1833; Оскара Кольберґа „Pokucie“ I, 1882; II, 1883; III, 1888, — де попри пісенних занотовано також чимало інструментальних мельодій. Також Краківська Академія в своїм виданні „Zbiór wiadomości do antropologji krajowej“ (від 1877 р.) дає місце й українським народнім пісням з мельодіями.

Одначе щойно Етноґрафічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові береться до систематичного збирання й досліджування етноґрафічно-музичних матеріялів, висилаючи в тій цїли плянові екскурсії, та послугуючись найновійшими методами при списуванню народніх мельодій, які почи-

---

значний уступ, присвячений віршовій будові польських народніх пісень: „Okres przedhistoryczny, wiersz ludowy“ (ст. 23—57), у якому автор, признаючи пізнійші впливи латинської реліґійної поезії на віршову будову слов'янських народніх пісень, віднаходить значне число типів і форм спільних народнім пісням східних і західних Словян — які уважає за своєрідні (rodzime); по думці проф. Л. витворення сих форм а разом із тим і системи ритмічної, яку вони виявляють треба посунути в глибину віків — до словянської спільности. Такий погляд виявив ще в 1870-тих рр. проф. Потебня, а в найновійших часах потвердив та розвинув його (незалежно від праці Я. Лося) проф. Мих. Грушевський у своїй „Історії української літератури“ т. І. 1923. („Старші верстви української устної традиції“ — ст. 85—137.)

В дослідах над чеською народньою піснею студія проф. О. Гостінського „Česká světská píseň lidová“ (Прага 1906) мабуть на довгі ще часи стане вихідною точкою.

[1]) Дослідами над ритмічною й мельодичною формою укр. народ. пісень зумів дуже вдатно покористуватися проф. М. Грушевський у своїй Історії української літератури (1923. І, ч. 1. ст. 86) до того, щоб уперве пролити світло на стан укр. словесної творчости в добі розселення і в чорноморсько-дунайській добі, зазначуючи з притиском, що до розяснення сеї найдавнійшої сторінки нашого словесного мистецтва потрібне співробітництво фолькльористів істориків літератури, етнольоґів, соціольоґів — і музиків, „котрих участь незвичайно важна при тіснім звязку тексту, ритму і мельодії в старій пісенности“.

нають являтися окремими томами „Етноґрафічного Збірника“ й „Матеріялів до української етнольоґії“. І так в 1902 р. виходить спорий збірник д-ра Івана Колесси „Галицько-руські народні пісні з мельодіями“ (Етн. Зб. XI). Рівночасно починає проф. Осип Роздольський при допомозі фоноґрафу збирати мельодії народніх пісень, двотомовий збірник яких виходить під редакцією Ст. Людкевича з йогож науковим вступом (Етноґр. Збірник XXI—XXII з 1906—1908).

В томі „Гаївок“, впорядкованім В. Гнатюком, виходять „Мельодії гаївок“ по фоноґрафічним знимкам Ос. Роздольського, списані й зредаґовані Філ. Колессою з йогож вступною розвідкою про мельодичну й ритмічну будову гаївок. Відтак появляються у двох томах „Мельодії українських народніх дум“, списані по фоноґрафу й зредаґовані Філ. Колессою й попереджені йогож студією „Про музичну форму дум“ (Матеріяли до української етнол. XIII—XIV з 1910-1913).

В III ч. „Гуцульщини“ В. Шухевича входить спора збірка гуцульських інструментальних мельодій списаних Філ. Колессою (Матеріяли до укр. етнол. V ст. 81—110).

Рівнобіжно з висще згаданими виданнями появляються окремо студії Філ. Колесси „Ритміка українських народніх пісень“ (Записки Н. Т. ім. Шевченка з 1906—1907), „Варіянти укр. народ. дум, їх характеристика й ґрупованнє (ibid. т. CXVI), „Наверствованнє і характеристичні признаки укр. народніх мельодій“. (ibid. т. CXXVI).

Ще в часі війни — 1916 р. виходять зібрані Л. Ілосайкевичом і Я. Сєнчиком, а зредаґовані Ст. Людкевичом „Мельодії українських народніх пісень з Поділя і Холмщини“ із вступною студійкою Ф. Колесси (Матеріяли до укр. етнол. XVI). На сьому томі, приготованому ще перед війною, переривається серія публікацій Н. Т. ім. Шевченка з обсягу укр. музичної етноґрафії [1]), а призбирані ще здавна матеріяли задля дорожні паперу й друку не можуть діждатися видання [2]).

---

[1]) Наукове Тов. ім. Шевченка взяло діяльну участь у І конґресі словянських ґеоґрафів і етноґрафів, що відбувся у Празі в червні 1924, де між иншим відчитано реферат Ф. Колесси „Про речітативні форми укр. народ. поезії“ (в голосіннях, просьбуваннях, обрядових промовах весільних і думах).

[2]) Збірники Ф. Колесси: понад 600 мельодій з Лемківщини, коло 400 мельодій з Бойківщини, Самбірщини й инших сторін Галичини та спора

На Великій Україні досліди над укр. народньою музикою ще в 1870-тих рр. поставлені в програму наукової діяльности Південного Відділу Рус. Ґеоґрафічного Товариства мали знаменитого представника в особі Миколи Лисенка, що перший у нас глянув на укр. народ. музику, як предмет научних студій; списавши музичний репертоар кобзаря Ост. Вересая, він дав його научну аналізу [1]; пізнійше написав Лисенко ще й цінну розвідку „Народні музичні струменти на Вкраїні“ („Зоря“ Льв. 1894.). В „Трудах этногр.-статистической экспедиціи въ западно-русскій край“ (т. IV. 1877 р.) появляється значна збірка Лисенка — 138 весільних мельодій списаних з найбільшою вірностю й докладним відмічуваннєм варіянтів, так що може бути взірцем для подібних праць. Та після насильного припинення діяльности Південного Відділу Ґеоґрафічного Товариства, справа збирання народніх мельодій продовжується лиш приватними заходами любителів і знатоків, між котрими перше місце займає М. Лисенко своїми виданнями укр. народ. пісень з фортепяновим достроєм („Збірник укр. народ. пісень“ I—VI.) або в хоровому укладі („Десятки“, „Обрадові пісні“). Збірники М. Лисенка і А. Рубця [2]) послужили основою для знаменитої студії Петра Сокальського „Русская народня музыка, великорусская и малорусская въ ея мелодическомъ и ритмическомъ строеніи“ 1888 р. та були спонукою до музично етноґрафічних праць у Галичині.

Новий імпульс до збирання укр. народ. мельодій виходить від Ол. Бородая, горячого прихильника укр. народ. музики, за почином котрого спроваджено в тій цили кілька фоноґрафів до Києва; тоді то вже в першому десятку нашого віка починається схоплювання кобзарської музики на фоноґрафічні валки звісним артистом-малярем Опанасом Сластьоном та дещо пізнійше д. Клим. Квіткою і Лесею Українкою. Сі знимки увійшли опісля до згаданого галицького видання „Мельодії у. н. дум“.

збірка інструментальних мельодій; Ос. Роздольського фоноґрафічні знимки народ. мельодій з Великої України.

В „Науковому Збірнику“ ужгородської „Просвіти“ за 1923 р. появилася збірка Ф. Колесси „Народні пісні з південного Підкарпаття — тексти й мельодії із вступною розвідкою“. (Рецензія проф. І. Огієнка в Л. Н. Вістнику 1924 V).

[1]) „Характеристика музыкальныхъ особенностей думъ и пѣсень исполняемыхъ кобзаремъ Вересаемъ“ (Записки Ю. З. Отд. Р. Геогр. Общ. I. 1873.

[2]) „Двѣсти шестнадцать народ. укр. напѣвовъ“, 1872. „Сборникъ укр. нар.пѣсенъ“, 1870.

Та се були приватні заходи. Щойно основана 1912 р. Етноґрафічна Комісія Наукового Товариства в Києві, навязуючи до світлої традиції 1870-тих років, починає знов плянову видавничу працю на занедбаному полі музичної етноґрафії та випускає в 1914 р перший том „Етноґрафічного Збірника“, що разом із описом українського весілля В Верховинця (Костева) містить також спору збірку пісенних мельодій, переважно весільних; поминувши хибне подекуди тактованнє, збірка цінна тим, що приносить чимало нового матеріялу.

Відтак уже в часі війни в 1917 р. видав Клим. Квітка в Києві спорий збірник — „Народні мельодії“, списані з голосу йогож пок. дружини, незабутної Лесі Українки; два випуски містять 225 пісень (тексти й мельодії дуже близькі до галицьких) з Волині. Вартість сього цінного збірника підносить зазначуваннє паралєль з инших звісних збірників не лиш до текстів, але й до мельодій.

В 1922 р. видала Етноґрафічна Секція накладом видавництва „Слово“ II. т. Етноґрафічного збірника, виповнений обємистим збірником Климентія Квітки „Українські народні мельодії“.

Се замітне видання містить 743 мельодії українських народніх пісень, зібраних Кл. Квіткою на протязі 25 літ (в рр. 1896—1921), отже скількістю пісень переважає всі збірники, досі опубліковані на Великій Україні і дає богато нового матеріялу для пізнання укр. народ. музики.

Увійшли тут мельодії з ріжних сторін укр. етноґрафічної території: з Київської ґ. 198 пісень, з Полтавської ґ. 172, з Чернигівської ґ. 78, з Волинської ґ. 65, з Галичини 62, з Подільської ґ. 59, з Городельської ґ. 29; з инших сторін лиш по кілька чи кільканацять пісень. Хоч се матеріял зібраний власним коштом і заходом д. Квітки, не в результаті плянових екскурсій, всеж таки мельодії в значній части підібрані доцільно з крайніх північних і західніх земель української території, — консервативніших з етноґрафічної сторони.

Богатство мельодичного матеріялу, яке повелось стягнути Квітці, показує, що й тепер ще не за пізно братися за збираннє укр. народ. мельодій, одначе таку роботу не можна лишати принагідним збіркам охочих одиниць, а слід би її повести дорогою плянових, добре субвенціонованих екскурсій, що систематично просліджувалиб ріжні досі не використані для музичної етноґрафії сторони укр. території, яких богато ще не лиш на Великій Україні, але і в нас у Галичині, на Волині, Підляшу, Холмщині, та на Буковині й Закарпаттю. Інакше незаписані досі мельодії, захоплені процесом

швидкого завмирання народньої творчости, на віки пропадуть для науки.

Особливу цінність надав Квітка свойому збірникови тим, що звернув увагу на пісенні прімітиви, занедбані в дотеперішних збірниках укр. народ. пісень, а дуже важні для музичної археольоґії; тут належать такі мельодії, як: „лічилка“ (ч. 600), т. є. формула відлічування в грі; формули перекликування звірят (ч. 581); наслідування дзвона (ч. 580); замовлюваннє дощу (ч. 335, 367, 395, 568); прикликуваннє сонця (ч. 555), заворожуваннє урожаю (ч. 191) — усе те останки старинних маґічних формул зачаровування сил природи. До пісенних прімітивів треба зачислити також мельодії співані при т. зв. „чукиканню“ або „гуцанню“, т. є. підкидуванню малих дітий на руках (ч. 491), діточі співи-рецитації, як „мишечка“ (ч. 730), сорока-ворона (ч. 743) й інші, як ч. 370, 309. Прімітивізмом визначуються здебільшого й мельодії віршованих вставок до казок про Телесика, Калинову дутку, Козу-Дерезу і пр. (ч. 313, 393, 396, 397, 465, 582).

Д. Кл. Квітці повелося знайти мельодії деяких рідко подибуваних пісень, н. пр. до „колодки“ (ч. 587), „кози“ (ч. 143, 192) і волочебної пісні (ч. 701).

З мельодичного боку на особливу увагу заслугує ч. 34, що виявляє мінорний звукоряд в обсягу зменшеної квінти a h ć d eś і ч. 56 та 63 (веснянки), що построєні на старинному церковно-лідийському ладі F G A H c d, врешті ч. 580, 581, що дають рідко подибуваний примір трихорду в межах кварти. Шкода лиш, що в цінній праці д. Квітки не звернено уваги на рецитаційні форми народньої поезії — похоронні голосіння й просьбування („жебранки“). Виходячи з того, що „народня пісня не є виключно пісня селянська, але всяка пісня масово поширена хоч в одній якій верстві народу без нот і без постійної контролі фіксованого друком словесного і музичного тексту“, — д. Квітка помістив у свойому збірнику два варіянти мельодії до вірша В. Забіли (ч. 475 і 738) й одну мельодію до слів Шевченка (ч. 400), щоб дати матеріял для ознайомлення з процесом трансформації анонімного музичного твору, який переходить в устну традицію.

В прінціпі не маємо нічого проти ширшого розуміння народньої пісні, всеж таки не можемо погодитися з тим, щоб межи колядками й щедрівками уміщувати звісні з Богогласника й инших книжних жерел коляди, як „Види Бог, види Творець“ (ч. 186) „Весь мир погибає“ (ч. 133), „Ой дивнеє нарожденє Божого Сина“ (ч. 174), „Предвічний на землі вродився“ (ч. 175), „Цвіт зми-

слений нині розцвівсь" (ч. 176), тим більше, що сі коляди живуть в устній традиції власне „під контролею" друкованих видань з текстом і нотами. Такі коляди, як також пісні „про дячка" (ч. 198), про Лазаря (ч. 202) і висше згадані штучні складання до віршів звісних поетів належалоб звести в окремий розділ, як се зроблено н. пр. у збірнику Ст. Людкевича.

Мельодії сього обємистого збірника записані переважно самим д. Квіткою (за виїмкою 58 номерів) з очивидним змаганнєм передати як найвірнійше всі відміни й нюанси народнього співу. В тій ціли для доповнення звичайної нотації уводить Квітка ще й додаткові значки, уживані в новійших музично етноґрафічних виданнях.

Заводячи до свойого збірника варіянти нарівні з мельодіями, що виявляють своєрідні типи, Квітка при основній мельодії зазначує старанно також варіяції, т. є. відміни, які робить той самий співець в ріжних строфах тої самої пісні. Подекуди замітне велике богатство варіяцій н. пр. в ч. 214 або 541, де кожда строфа мельодії виявляє якусь особливу відміну. Під оглядом скрупулятного зазначування варіяцій збірник д. Квітки безперечно перевисшує всі знані досі збірники українських народніх пісень.

Квітка подає в свойому збірнику також досить богато пісень, виконуваних хором поліфонічно, так що попри головній мельодії виступають т. зв. підголоски, які в дотеперішних збірниках укр. народ. пісень, не виймаючи й Лисенкових, зазначувано лиш дуже рідко.

До тогож часто подибуємо в збірнику Квітки навіть при одноголосних мельодіях поділ на сольові й хорові партії, що в давнійших збірниках дуже рідко зазначувано. Коли такий поділ постійно переводиться селянами при співанні народніх пісень, (се требаб звести до новійших впливів, — шкільних, церковних і військових хорів), — то в хоровому співі виявлялабся дуже значна ріжниця межи подніпрянською Україною й Галичиною, де таких проявів досі не заобсервовано.

Не розуміємо, длячого в декотрих мельодіях не зазначено при ключі постійних тональних пересунень, хоч вони консеквентно визначуються в мельодії (н. пр. в ч. 61, 62, 99, 128).

Найбільші трудности при записуванні народніх пісень спричинює не їх тональна, а ритмічна сторона. Уже з записів Лисенка показується, що українські народні мельодії виявляють часто дуже капризну будову ритмічну. Накидуваннє з гори тактового

шабльону шкодить вірности запису і може змінити пісню до невпізнання. Розуміє се добре д. Квітка, коли нераз здержується від визначування такту, розмежовуючи прямовісною крискою лиш довші рядки ритмічні.

Дуже влучно завважено в передмові (ст. XVI): „перетинок в виді тактової риси не завжди визначає, що за ним іде сильна частина такту; бо записування народніх пісень вимагає широкого уживання синкоп, а в мельодіях стариннійшого характеру — поділу не на такти в модернім розумінні, а на ритмічні відділи, що дають зображенню мельодії впорядкований вигляд тільки більш або менш уреґульованою послідовністю протяглости тонів при музичній акцентуації вільній, не гостро визначеній і змінливій, почасти залежній від зміни словесних акцентів в різних строфах тої самої пісні“.

В сумнівних випадках тактового поділу найкрасше тактові крисочки визначувати у згоді з цезурами в тексті, що відмежовують силябічні ґрупи віршів, н. пр. в ч. 118, 119:

Сухий терен | та нетесаний
У світлоньку | тай унесений[1]).

Слабшою стороною збірки є впорядкованнє пісенного матеріялу. Кермуючись міркуваннями, виложеними д ром Ст. Людкевичом у передмові до „Галицько-руських народніх мельодій“ (Етн. Збірник XXI Льв. 1906 ст. X—XII) — д. Квітка виділює в окремі ґрупи пісні, що по змістови й віршовій та музичній формі виявляють окремі типи, а саме: I. Веснянки (ч. 1—75 і 601—641), II. Купало-Петрівка (ч. 76—88 і 642—647), III. Жнива, поління, гребовиця (ч. 89—94 і 648), IV. Весілля (ч. 95—125 і 649—667). V. Колядки й щедрівки (ч. 126—195 і 668—699),

---

[1]) В кількох місцях визначуваннє такту у збірці д. Квітки насуває деякі сумніви: так н. пр. в ч. 78. красше булоб пересунути тактові криски о одну чвертку взад: тоді природна акцентуація слів у тексті буде згоджуватися з тактовими наголосами:

Ой хто не вийде нá Купáйло,
Щóб воно лягло дáй не встáло.

В ч. 95· замість такту $^3/_4$ мабуть ліпше $^3/_8$, що дасться зовсім правильно перевести.

В ч. 101: замість $^2/_4$ і $^3/_4$ — правильно $^4/_4$ і $^6/_4$.

В ч. 109: замість $^5/_2$ — правильнійше $^3/_2 + ^4/_4$.

В ч. 112, 113 і 121 — не означено такту, хоча в мельодії виступає виразно $^3/_4$, подекуди $^6/_8$.

В ч. 288 і 293 замість C ліпше $^2/_4$.

В ч. 470 замість $^2/_4$ ліпше $^4/_4$ і т. д.

VI. Пісні набожні (ч. 196—202 і 700—703). Всі останні пісні зводить Квітка в одну непропорціонально велику ґрупу VII. без ніяких підрозділів під назвою прийнятою й Ст. Людкевичом: Пісні звичайні; тут заведено без розбору пісні історичні, баляди, любовні, колискові, танкові, жартливі, побутові. В межах кождого розділу розміщено пісні на основі ґеоґрафічного уґруповання.

Як бачимо — у визначуванню пісенних ґруп д. Квітка обмежується до обрядових і набожних пісень — у їх протиставленню до „звичайних" пісень; міжтим в останньому розділі слід би ще зібрати в окремі ґрупи колискові, танкові й діточі ігрові пісні, що так по змістови як і по формі виявляють свої характеристичні типові признаки.

Покликуючись на збірник Ст. Людкевича д. Квітка не зважає на се, що в сьому збірнику виявляється змаганнє впорядчика — в рамцях кождого розділу перевести поділ на основі ритмічних схем (що правда не завсіди консеквентно і прозоро переведений), а се в збірці Квітки зовсім занехано. Через те варіянти одноїж пісні й одної мельодії бувають розкидані по ріжних місцях збірки. Так н. пр.: „Ой сів Христос та вечеряти" під ч. 131 і 144; „да немає гірш нікому" — під ч. 226, 227 і 283; про Сербина — під ч. 232 і 298; про Лемериху — під ч. 372, 404 і 438 ітд. Доходить до того, що варіянти одноїж пісні — про грішну діву — розміщені в двох ріжних розділах: раз межи колядками ч. 132, другий раз межи набожними піснями ч. 196, 197, 201.

Колиб пісні порядковано по ритмічним схемам, такі варіянти знайшлибся зовсім певно разом[1]). Та д. Квітка виходить з того принципіяльного заложення, що взагалі клясифікація пісенного матеріялу „не має великого значіння і найти бездоганні принципи систематизації в такім зовнішнім практичнім розумінню є річ недосяжча", а „в пристосованні до народніх мельодій не так потрібна, щоб варт було миритися з неминучими хибами кождого принципу, що буде положений в її основу" (ст. V).

---

[1]) Друкуючи свій збірник народніх пісень д. Квітка був певний, що в ньому появляться також його студії над зібраними мельодіями і їх ритмікою; до тогож був намір, додати до збірника ще й окрему табелю, де пісні булиб зґруповані по ритмічним схемам. На жаль на все те не стало вже місця в обмеженому обємі збірника. Також незвичайні технічні трудности при друкованні збірника спричинили деякі недостачі в системізації пісень; все те легко можнаб справити виданнєм згаданої табелі з поміченнями впорядчика про ритмічну будову українських народніх пісень, що малиб своє значіннє навіть незалежно від самого збірника.

*

Правда — клясифікація й порядкованнє мельодій у збірниках — справа незвичайно складна й тяжка, та притім вона варта найпильнійшої уваги збирачів, як показують (впрочім відомі Квітці) праці Ільмарі Крона, Оскара Коллєра („Die beste Methode Volks- und volksmässige Lieder nach ihrer melodischen Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen“)[1], Армаса Ляуніса, Хибінського („O metodach zbierania i porządkowania melodyi ludowych“)[2].

Хоч знаємо з гори, що для творів людського духа так само як і для творів орґанічного світа неможливо придумати такий поділ, що з математичною докладностю відповідавби даному матеріялови, — то з того не виходить, що ми повинні занехати всяку систематизацію. Навпаки: систематизація пісенного матеріялу, оперта на його докладному простудіюванню, дуже підносить вартість збірника через те, що

1) улекшує користуваннє зібраним матеріялом, швидку орієнтацію й вишукуваннє пісень;

2) визначує й підчеркує типові признаки пісень, заводить їх ґрупованнє та дає підставу до наукового порівняного досліду. Для таких користий дійсно варто миритися з деякими недокладностями поділу, коли він у своїх основах добре подуманий і сповняє своє перше і друге завданнє.

Природна річ, що в збірці мельодій головна увага звернена не на текст, але на мельодику й ритміку пісень; отже тут треба шукати крітеріїв до порядкования. Поки укр. народ. пісні з мельодичного боку так мало розсліджені, найвідповіднійшим являється порядкованнє пісенних мельодій на основі ритмічних схем, що найліпше відповідає складочисловій (силябічній) версифікації слов'янських народніх пісень. Теоретично обосновано таку клясифікацію автором отсих рядків у його ж студії „Ритміка укр. народ. пісень“ надрукованій в „Записках Н. Т. ім. Шевченка“ з 1906—1907 р., практично переведено її вперве у згаданім збірнику Ст. Людкевича з 1906—1908 р. Ритм — найзамітнійша признака пісенної форми, спільна словесному й мельодичному елєментови, дає основу до найзагальнійшої клясифікації мельодій; в межах більших ритмічних ґруп можливий є дальший поділ на основі чисто мельодичних признаків. Поділ мельодій на основі ритмічних схем зводить разом не лиш варіянти тексту, але також варіянти мельодій, і спорідненнє мельодичних

[1]) Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft IV.

[2]) Lud. XIII.

типів виступає зовсім ясно на ритмічній основі. Правда, буває неураз і так, що мельодії з неоднаковою або й зовсім відмінною ритмічною структурою виказують спорідненнє по мельодичним мотивам. Та виказуваннє ґенеальоґії пісень належить до окремих студій, натомість метою доброї систематизації пісень повинно бути означеннє пісенних типів, щоби ми раз могли прийти до їх перегляду й бодай поверховної орієнтації серед неперебраного богатства українських народніх мельодій. Таке визначеннє мельодичних і ритмічних типів конечне також для зясовання чужих впливів і мандрівних мотивів, про які поки що в обсягу української народньої музики не можна нічого певного сказати: се й повинно стати найблизшим завданнєм українського музикознавства. Оттим то конечним домаганнєм (що на жаль зовсім занедбане в дотеперішних виданнях мельодій), повинно бути подаваннє при кождій мельодії варіянтів і паралель із знаних уже збірників мельодій, щоб можна було відразу бачити, котра з мельодій і в якій стороні укр. етноґрафічної території більше або менше поширена. Дуже корисне для порівняного досліду булоб також подаваннє паралель із инших словянських і несловянських збірників народніх мельодій. — Та коли ми вказали на деякі недостачі обговорюваного збірника, то підносимо їх не в формі притиків на адресу д. Кл. Квітки, а радше як поступляти на будуче до збирачів і видавців укр. народ. мельодій, для яких збірник Квітки під деяким оглядом, н. пр. що до докладности запису й відмічування варіяцій можнаб поставити навіть взірцем. Оцінюючи високо працю Квітки, виконану з небуденним знаннєм, старанностю й любовю до вибраного предмету мусимо признати, що обговорений збірник укр. народ. мельодій — се від часу збірників Лисенка найзамітнійше виданнє з обсягу укр. музичної етноґрафії на Великій Україні.

Вартість збірника підносить ще й коротка передмова (на 8 стор.), що в дуже скондензованій формі порушує ріжні важні питання з обсягу укр. музичної етноґрафії та подає цінні вказівки, причім виявляється. яким обширним апаратом науковим орудує д. Квітка у своїх музикольоґічних працях.

Та коли скрутні видавничі відносини не позволили впорядчикови обговореного тому разом із мельодіями пісень помістити там ширші коментарії й студії над зібраним матеріялом, (як се було його наміром), він переносить їх до місячника „Музика“, виданого від квітня 1923 р. „Музичним Товариством ім. Леонто-

вича“ в Києві, починаючи цілий ряд статей п. з. „Ритмічні паралелі в піснях словянських народів“.

В першій розвідці із сього циклю п. з. „**Ритмічна форма А В В А в будуванні строфи**“ д. Квітки розглядає будову пісень з такоюж схемою ритмічною, як звісна в Галичині пісня

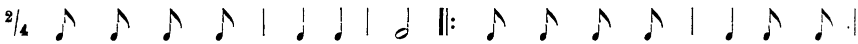

(1) Ста- ла нам ся но- ви- на, (2) Ста- ла нам ся но- ви- на,
(3) Па- ні па- на за- би- ла,
(4) Па- ні па- на за- би- ла.

На примірах укр. народніх пісень з наведеннєм паралєль польської, чеської, хорватської й німецької, пісні такого самого складу Квітка вказує на се, що трискладові ґрупи „новина“ „забила“ підходять раз під анапестичний, другий раз під дактилічний мотив мельодичного ритму; автор підносить **значіннє такої музичної антиметаболі, як конструктивного принципу в пісенній ритміці**. На тій основі приходить він до важного висновку, що „незгідність словесного наголосу і ритмічного мотиву не завжди в народній пісні вказує на капітуляцію перед конечністю, (т. є. нівелюваннє словесного наголосу музичним) — иноді це свідомий задирливий виступ проти принципу погоджування — з заміром, утворити контрастовий ефект“. Та наведена пісня польського походження й її паралєлі західно- й південно-словянські вказують виразно, звідки прийшла до нас ся штудерна форма. В поетичній стилістиці форма А В В А, звана „хіязмом“, часто приходить у лемківських піснях:

Треба би нам, треба стільця широкого
Бо наша Марися роду великого.
Роду великого, батька богатого,
Треба би нам, треба стільця широкого.

В гаю зелененькім вода тече —
Штож мені дівчатко на то рече?
Ой чи рече, чи не рече
В гаю зелененькім вода тече.

В другій розвідці „**Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами**“ („Музика“ ч. 2—5). Квітка поставив собі за мету — обняти вияви звісного принципу **ритмічного подвоювання** (Verdoppelung) мотивів, як конструктивного елєменту в будуванні періоду і строфи у всіх словянських народів. Притягаючи до порівнання богато паралєль із збірників словянських народ. пісень, Квітка доходить до висновку, що „най-

більшу винахідливість у витворюванню пісенних форм семискладовим віршом з подвоюваннєм стопових ритмічних схем виявили Словяне моравської землі"; „Українцям належить друге місце після Мораван", а Москалі „перейняли принципи подвоювання від Українців". Одначе автор признає, що деякі види форми подвоювання могли зовсім незалежно зародитися й на українськім ґрунті. Як бачимо, у згаданих студіях Квітка вглублюється в детальний розслід ритмічних форм укр. народ. пісень, і для вияснення їх ґенези переходить до порівняних студій[1]).

В результаті обговорені збірники й розвідки д. Квітки дають дуже цінний вклад у сю досі легковажену й подекуди занедбувану в нас область науки, що обіймає давню музичну культуру українського народу. В дослідах над українськими народніми піснями праці д. Квітки треба вважати значним кроком уперед тим більше, що користуючись вдатно порівняним методом д. Квітка звязує українську етноґрафію музичну із найновійшими досягненнями порівняного музикознавства. Зуміла се оцінити Українська Академія Наук. поручаючи д. Квітці управу Музично-етноґрафічного Кабінету, утвореного в осени 1922 р. по взірцям подібних інституцій по европейських осередках, як згадані вгорі архіви фоноґрамів.

Діяльність Музично-етноґрафічного кабінету зазначується друкованими звідомленнями, у першому з яких появився реферат д Квітки „М. Лисенко як збірач народніх пісень" 1923, де подано оцінку наукової вартости етноґрафічних записів Лисенка; д. Квітка очистивши Лисенкову спадщину від тенден-

---

[1]) Крім згаданих публікацій має д. Квітка в рукописі новий збірник — понад 600 народніх мельодій та кілька здавна виготовлених праць. а саме:

1) Студія про пентатоніку в словянських народніх піснях, що богато в дечім доповнює й справляє дотичні уступи в студії П. Сокальського „Русская народ. музыка".

2) Розвідка про музику волжських народів (Мордви Чувашів і т. и.).

3) Огляд пісенних форм з приспівками і повтореннями (в межах семискладового вірша).

4) Зближення українських колядок з болгарськими й хорватськими мельодіями.

Як бачимо, д. Квітка порушує питання дуже інтересні й важні не лиш для досліду української народньої музики. але й для порівняного музикознавства; маємо надію, що бодай дещо з того появиться небавом у виданнях В. У. Академії Наук.

ційних закидів та розглянувши важні питання звязані з записуваннєм народніх пісень у свойому основному й з наукового боку добре обґрунтованому рефераті дає результат дуже важний для дальших дослідів на полі укр. музичної етноґрафії[1].

Заходом Муз.-етн. кабінету й під редакцією д. Квітки видано 1924 р. обширний і дуже докладно оброблений квестіонар для збирання відомостий про укр. народніх співців і музик та готовиться вже й другий квестіонар про музичні інструменти.

Та найважнійшим проявом діяльности Муз.-етн. кабінету треба вважати улаштовуваннє етноґрафічних екскурсій для систематичного збирання матеріялів з мало прослíджених районів. Сі екскурсії принесли вже дуже цінні нахідки; і так д. Квітці пощастило в осени 1923 р. записати в Чернигівщині не лиш 120 пісенних мельодій, але й схопити на валики фоноґрафу кілька лірницьких псальм та два варіянти думи про втечу трьох братів з Озова й уривки думи про Ганджу Андибера і то в томуж Сосницькому окрузі, де колись записав сю думу Куліш (Зб. Метлинського ст. 377—385).

Ще важнійшим треба вважати найденнє думи про Коновченка на Правобережі, а саме в Житомирському повіті, де записано її в літі 1924.

Також пороблено записи молдаванських колядок, що в зіставленні з українськими моглиб пролити нове світло на питання порушені колись А. Н. Веселовським.

Побажатиб лише, щоби й у Львові — найвідповіднійше при Науковому Товаристві ім. Шевченка — утворено подібну інституцію (архів фоноґрамів), що сталаб огнищем музикольоґічних дослідів та оживилаб заєдбану у нас від вибуху війни працю на полі музичної етноґрафії.

Вкінці годиться згадати ще про одно дуже важне придбаннє київських музичних кругів, — а саме першу „Історію української музики“ Мик. Грінченка з 1922 р., що містить значний уступ присвячений укр. народній музиці (ст. 41—93). Автор признає, що за недостачею підготовних студій і моноґрафій, які розяснювалиб спеціяльні питання, міг він дати лиш „короткі схематичні нариси для означення найважнійших моментів історії укр. музики“. Всеж таки зібраннє в одну цілість висновків із дотеперішних розкинених праць[2], уґрупованнє історичного матері-

---

[1]) Рецензія Ф. К. в Літ. Наук. Вістнику 1924. I. 89—94.

[2]) Притім не шкодилоб докладнійше подавати жерела.

ялу, його освітленнє й розміщеннє у хронольоґічній схемі треба назвати дуже корисною й цінною працею, недостачу якої відчувалось від давна.

Три доби в історичному розвитку укр. народньої музики виступають у загальних обрисах досить виразно. Та коли хочемо витворити собі докладнійший образ історичного розвитку укр. традиційної, т. зв. народньої музики, стає перед нами цілий ряд нерозяснених питань, до яких розвязки провадить ще дуже далека дорога, а саме:

Докладнійше означеннє характеристичних типів серед неперегляної многоти укр. народніх мельодій та їх порівнане зіставленнє із такимиж типами серед мельодій инчих Словян і на сій дорозі можнаб дійти до основ прадавної спільности, яка виявляється і в ритміці словянських народніх пісень. Зовсім не розясненне відношеннє укр. народньої музики до візантийських а радше греко-римських впливів, яким підлягали й південні Словяни; Українці почали підлягати сим впливам мабуть на цілі століття перед приняттєм християнства, ще в чорноморсько-дунайській добі, (як се показується н. пр. в укр. різдвяних і весільних обрядах), а пізнійше через посередництво південних Словян. Не дармо то вже п. Сокальський вказував на деяку схожість новогрецьких мельодій із українськими й південнословянськими; се можнаб завважити й що до народньої музики Румунів та їх музичних інструментів, між якими є й струновий інструмент кобза.

З окрема церковний богослужебний спів поширений на Україні із заведеннєм християнства не міг не лишити слідів свойого впливу в пісенній творчости укр. народу: та історія укр. церковної музики дожидає ще свого дослідника.

Дуже важний розділ в історії укр. народньої музики повиннôб заняти прослідженнє довговікового впливу музики східніх азійських народів, у першу чергу Татаріві Турків, Кавказців та Вірмен, посередно також Арабів і Персів. Та справедливо зазначує д. Квітка, що не можна вже вдоволитись покликуваннєм на впливи „орієнтальної музики“, як чогось суцільного, а треба конечно перевести діференціяцію й детальний розслід кождої ґрупи з окрема.

Українські народні мельодії виявляють подекуди схожість із мельодіями скандинавських та особливо угро-фінських народів і то не лиш у тональній сфері (залюбованнє в уживанню церковно-дорійської скалі, надмірних інтервалів, мелізмів,синкоп, „мадярський тетрахорд“), але й у ритміці (н. пр. коломийкова схема в фінських танкових мельодіях).

Порівняне зіставленнє укр. мельодій із литовськими, моглоб дати також інтересні результати.

Західно европейські впливи почались у нас доволі вчасно, мабуть уже в часі мандрівних скоморохів, як показує старий засіб мандрівних пісенних мотивів, особливож балядових тем; може і в царині народньої мельодики вдалобся виловити такі мандрівні мотиви[1]) Треба би також більшу увагу присвятити рукописним архівальним матеріялам, між якими знаходяться й давні записи укр. народніх мельодій; можна їх знайти також у старих нотах, призначених до гри на лютні.

Врешті й досліди над укр. музичними інструментами (на зразок висше згаданої праці проф. Хибінського „Instrumenty ludu polsk. na Podhalu“) причинилибся до розяснення не одної темної сторінки в історії укр. музики. Годилобся бодай перевірити й доповнити новими даними капітальну працю Фамінцина: „Домра и сродные ей музыкалн. инструм. русс. нар. Пб. 1891.

Отсе булйб лиш важнійші підготовні праці, які требаби перевести у звязку з історією укр. народньої музики. Такі досліди належать не так уже до музичної етноґрафії, як радше до порівняного музикознавства, — а се наука нова, царина досі мало ще оброблена; оттим то із анальоґічною недостачею підготовних праць, на яку вказано висше, стрінеться дослідник традиційної, т. зв. народньої музики не одного словянського й несловянського народу. Очивидно розяснення висше намічених проблем не можна було ожидати в короткім і до того першім у нас нарисі історії української музики; всякому ясно, що до того треба зорґанізованої на академічний лад праці цілого гурта дослідників, щоб можна було вкінці щось певнійшого сказати про історію укр. народньої музики, та щоб можна було сяк так орієнтуватися в тій амальґамі ріжних впливів, у тій сумішці ріжних наверствовань, яку виявляють собою вокальні й інструментальні мельодії, що переховуються ще й досі в традиції укр. народніх мас.

---

[1]) Перейманнє й поширюваннє чужих мотивів мабуть лекше довершується в музичній сфері ніж у словесній як можнаб догадуватися по швидкім поширюванню чужих танкових мельодій (вальс, полька, марш) по укр. селах.

З життя і творчости Сковороди.

Написав ***Петро Пелех.***

1. Причинки до життєпису Сковороди.

1. Час народження Сковороди. Недавно святкувала Україна двістілітній ювилей з дня народження великого українського фільософа Григорія Савича Сковороди. Найповажнійше наше джерело відомостий про Сковороду, його біоґраф Михайло Ковалінський, дав нам тільки рік народження Сковороди: 1722. День і місяць його народження не були нам відомі. Готовлячи ювилейну моноґрафію про Сковороду, я шукав пильно даних про день і місяць його народження і переглядаючи з тією метою його листи, ненадійно найшов зовсім певні дані про день і місяць народження Сковороди в одному з його листів до М. Ковалінського, писаних латинською мовою[1]). Лист датований: „Novembr. 22. 1763. noctu". В ньому Сковорода писав на початку (елеґійним дистихом):

„In lucem me nocte parens hac edidit olim,
Hac coepi vitae prima elementa puer".

Ці слова і дальший текст листа, що в ньому Сковорода описує, як провів день (вл ніч) свого народження, не залишають найменшого сумніву, що Сковорода родився 22. XI по ст. ст.

Та коли день і місяць народження Сковороди нам тепер зовсім певно відомі, то рік народження, який вказує Ковалінський, підлягає деяким сумнівам. Не звернено доси уваги, що у своїй біоґрафії Ковалінський що до року народження Сковороди сам собі

---

[1]) Див. „Сочиненія Григорія Саввича Сковороды собр. и редакт. проф. Д. И. Багалѣемъ, 7 й томъ Сборн. Харьк. Истор. Фил. Общ." Харків 1894. II стор. 85, письмо 50-е.

суперечить. І так на початку своєї біоґрафії він вказав на р. 1722, як на рік народження Сковороди, а під кінець свого твору де описав приїзд Сковороди до себе до Хотетова в серпні 1794 р. завважував, що Сковорода був тоді „семидесятитрехлѣтній“ [1]). Тут явна суперечність. Коли Сковорода родився 1722 р., то не міг він мати в 1794 р. 73 літ. І коли, навпаки, правда, що Сковороді в серпні 1794 р. було 73 роки, то не міґ він родитися 1722 р., а тільки 1721; коли ж ми візьмемо під увагу, що Сковорода родився 22. листопада (ст. ст.), то навіть 1720 р., бо тільки тоді могло йому бути в серпні 1794 р. 73 роки.

Як зясувати цю суперечність у біоґрафії Коваліньского? Її можнаби вияснити в такий спосіб: „Під словом „семидесятитрехлѣтній“ треба розуміти не те, що Сковороді минуло в серпні 1794 р. 73 роки, а тільки, що йому тоді ішов сімдесять третий рік. Звідкіля міг узяти цю дату Коваліньский? Думаю, що попросту запитав свого дорогого гостя-старика, як це звичайно водиться, скільки йому років, і дістав відповідь, що йому 73-ий рік. Але принявши і це, одержимо, як річ народження Сковороди не рік 1722, а рік 1721. Звідкіляж узяв Коваліньский дату 1722 р.? Мені здається, що це дата гіпотетична, викомбінована Коваліньским на таких основах: Коли після смерти Сковороди, Коваліньский почав писати житттєпис Сковороди, то йому треба було знати, коли Сковорода родився. Складаючи життєпис в с. Хотетові, він не мав змоги довідатися про час народження Сковороди, і пригадавши собі, що в 1794 р. Сковороді, коли він гостював у нього, ішов 73-ий рік, вирахував, що Сковорода, маючи в 1794 р. 72 роки, мусів родитися 1722 р. Ось яким чином, мабуть, появилася у Коваліньского дата 1722 р. Рахунок Коваліньского був би правильний, якби Сковорода родився в один із місяців від січня до липня. Але що він родився, як це ми знаємо тепер зовсім певно, 22. листопада, то не міг він, коли приймемо, що в серпні 1794 р. йому ішов 73-ий рік, родитися 1722 р. а тільки 1721 р. Таким чином, коли б наша гіпотеза була правильна, то вона не тільки розвязувалаби суперечність у біоґрафії Коваліньского, але і давалаб нам певний час народження Сковороди: це 22. листопада ст. ст. 1721 р. Треба зазначити, що безіменний автор коротенького вступу до Лисенкового Петербурського видання творів Сковороди з 1861 р., мабуть редактор самого видання, теж указує на 1721 р.

---

[1]) Сочиненія Григорія Саввича Сковороды собр. и редакт. проф. Д. И. Багалѣемъ, Харьковъ 1894. стор. 39.

як на рік народження Сковороди. Таким чином наша гіпотетична дата одержала би ненадійно підтримку. Але проти неї промовляють три поважні арґументи. Перший і найважнійший: непевність заложення, що під словом „семидесятитрехлѣтный“ треба розуміти, що Сковороді було не 73 роки, а тільки ішов 73 ий рік; 2. непевність безіменного і пізного джерела, що в Лисенковому виданні 1861 р. вказує на 1721 р., як на рік народження Сковороди; 3. авторитетність такого джерела, як Ковалінський, що вказує на 1722 р. як на рік народження Сковороди.

Остаточний вислід наших помічань такий: маємо зовсім певний тільки день і місяць народження Сковороди: 22. листопада ст. ст.; рік 1722., як рік народження Сковороди треба уважати таким певним, яким його доси уважали. Можна надіятися, що дальші досліди в цьому напрямку, дадуть згодом і що до року народження Сковороди — позитивний певний вислід.

2. Деякі дати з останнього періоду життя і творчости Сковороди.

Петров у своїх статтях[1]) дав результати своїх дослідів про важнійші дати з життя Сковороди до 1769 р. Від 1769 р. до 1794 р. ц. т. до року смерти Сковороди маємо дуже мало даних; у Ковалінського і взагалі в літературі цей період майже необроблений. Це період мандрівок Сковороди. На основі його творів і листів можна встановити такі дати з життя Сковороди: Кинувши місце вчителя етики в Харківській Колегії 1769 р. (Петров), Сковорода поселився в земборських лісах коло Харкова, де написав твори: „Наркіс“ і „Асхань“. Дня 29. VII. 1769 р. був Сковорода в Ніжині, звідки писав листа до Г. Кониського: місяці червень, липень і серпень 1770 р. Сковорода провів у Китаївській пустині коло Київа; керуючись своїм внутрішним голосом, виїхав він на початку вересня, проти волі своїх приятелів, із Київа і обминув таким чином страшну чуму, що вибухла в Київі зараз після його виїзду (4. вересня[2]). Після двох тижнів ц. т. в другій половині вересня 1770 р. бачимо його в Ахтирці, де він пережи-

[1]) „Первый малороссійскій періодъ жизни и научно-философскаго развитія Григорія Савича Сковороды“ Тр. Кіев. Дух. Акад. 1902, № 12 і „Къ біографіи украинскаго философа Григорія Савича Сковороды“ Кіев. Стар. 1903, апр.

[2]) Див. хроніку Києво-Видубицького монастиря, опубліковану Аскоченським в „Кіев. Губ. Вѣдом. 1857 р. № 32.

вав незвичайно цікаве і важливе для свого фільософського розвитку психічне явище, описане дуже докладно Коваліньским у його біографії [1]) Де перебував Сковорода від 1770—1774 р., певно встановити годі; на основі деяких даних можна здогадуватись, що він мандрував по Слобожанщині, зупиняючись довше в Гуси́нці (коло Купянська) у Сошальських і в Острогожську у Тевяшових. За цей час він написав такі твори: 1771 р. симфонію „Рѣх, сохраню пути моя“; 1772 р. діяльоґ „О древнем мірѣ“ і мабуть в рр. 1772—1774 три найціннійші свої діяльоґи: „Разговор дружескій о душевном мирѣ“, „Кольцо“ і „Алфавит мира“. Весною 1774 р. (квітень-червень) перебував у Бабаях коло Харкова (мабуть у Щербиніна), де написав другу половину своїх „Харківських байок“ (від 15—30-ої). — 1775 р. був Сковорода в Липцях, звідки 1. січня післав листа і свій твір „Алфавит мира“ до В. С. Тевяшова. Мабуть того ж 1775 р. Сковорода написав свій діяльоґ: „Двое“; 1776 р. твір: „Израильскій змій“ з листом-посвятою до С. І. Тевяшова, датованим 28. III. (без зазначення місця). Де перебував і що робив Сковорода в рр. 1776—1778 не маємо даних; 1779 р. провів Ск у Гуси́нці, звідки писав 19. II. листа до Арт. Дорофієвича в Харкові, 21. II. до В. М. Зембровського у Харкові; 10. V. до його-ж. Осінь 1780 р. Ск. провів у Сінняньському монастирі, де написав „Жену Лотову“ (1-ша редакція) і пісню 30-ту із „Сада бож. пѣс.“: „Наслаждайся дней твоих“ (дата: день відкриття Харківського намісництва ц. т. 29. IX.). Крім того у цьому ж 1780 р. Ск. зложив у другій редакції: „Начальную дверь“ і „Израильского змія“. З 1781 р. маємо листа Сковороди до Осипа Юрієвича (Сошальського) без зазначення місця. Кінець 1781 р. або початок 1782 р. був Сковорода у Таганрозі (мабуть у брата Коваліньского — Григорія) (пор лист М. Коваліньского до Сковороди з 15. II. 1782 р.). 1783 р. написав Ск. твір: „Брань арх. Михаила“ (1-ша редакція); почав її, як сам писав, в Бурлуках, кінчив у Бабаях. У тому ж самому році, мабуть, написав і свій твір: „Пря бѣсу со Варсавою“. 1784 р. бачимо Сковороду в Ізюмі (лист до Степ. Никитича з 5. I.), 1785 р. в Маначинівці (недалеко Гуси́нки — що належала теж до Сошальських), звідки писав листи до незвісного 6. III. і до Як. Правіцького 3. X.,

[1]) („Сочин. Сков.“ вид. Багалія стор. 28). На це явище, що було переломовим у життю Сковороди, і являється, на мою думку ключем для розуміння його фільософії, дослідники Сковороди не звернули належної уваги. Про значіння цього явища для фільософії Сковороди, поговорю докладніще в своїй монографії про Сковороду, що готовиться до друку.

і в Великому Бурлуці, де 17. IX. зложив пісню „Човнок мой бури вихр шатает“ (п. 29 а „Сад бож. пѣс.“). 1786 р. Ск. був знов у Маначинівці (пор. листи до Правіцького 30. III. і 25. IV.) де писав у другій редакції „Жену Лотову“. Мабуть, увесь 1787 р. Ск. провів у Гусинці, звідки писав 18. I. листа до Правіцького, 23. I. до Ів. Василевича, 6. III. до Правіцького, 1. V. до I. Гілевського, 7. X. до Правіцького, 7. XII. до Я. М. Донця-Захаржевського. В цьому ж році написав два свої твори: „Благодарный Еродій“ і „Убогій жайворонок“; крім того листа до С. Н. Дятлова без ближчого означення часу. В році 1788 був Сковорода теж у Гусинці (лист до Правіцького з 4. VIII.). У цьому ж році він присвятив Ковалінському „Діялог о древнем мырѣ“ і „Брань арх. Михаила“ у нових редакціях. В році 1789 р. був Сковорода в Великому Бурлуці, звідки вислав 5. V. Г. Кониському свою автобіографію п. н. „Помни послѣдняя, помню и исповѣдуюся Тебѣ Господи“. В році 1790 Сковорода бавив теж у В. Бурлуці, звідки писав два письма до Харківського купця Г. Г. Урюпина: 10. IV. і 2. VII. Крім того 13. IV. 1790 р. післав він свій переклад із Плютарха: „О тишинѣ сердца“ Як. Мих. Донцю-Захаржевському з листом-посвятою. В осени цьогож року переїхав Сковорода до Іванівки (Ольшанської — Харк. пов.) до А. Ковалевського (пор. лист Сковороди до Ковалінського 26. IX. 1790 р). З останних чотирох років життя Сковороди, крім останних місяців 1794 р., про які докладнійше оповідає Ковалінський, не маємо майже ніяких звісток, крім двох дат: 16. VIII. 1791 р. Сковорода вислав Ковалінському свій „Потоп Змиин“ (це друга редакція діяльоґу: „Душа и нетлѣнный дух“, написаного перед 1790 р.) і 5. I. 1792 р. з Гусинки лист до Як. Правіцького. В серпні 1794 р., як оповідає Ковалінський, Ск. відбув далеку подорож до с. Хотетова (коло Орлова), щоб одвідати свого дорогого учня М. Ковалінського, побув у його три тижні і 26. VIII. 1794. виїхав з поворотом на Україну. По дорозі затримався через непогоду деякий час у Курську і прибув до Іванівки до Ковалевського. Поживши тут більше як місяць, помер 29. X. 1794 на зорі.

Не всі твори, головним чином листи Сковороди, видруковані. Коли вийдуть друком, можна буде доповнити ще скупі наші дані про життя Сковороди. Треба щиро пожаліти, що сучасні обставини не дали змоги видати в ювилейний рік усі твори Сковороди. В своїй докладній записці до Української Академії Наук у Київі в справі вшанування 200 літніх роковин народження Сковороди, я між иншим зазначив теж потребу повного видання тво-

рів Сковороди, але брак відповідних коштів стоїть цьому на перешкоді.

3. Явище т. зв. „космічної свідомости“ в життю Сковороди, як джерело і ключ для зрозуміння його фільософії.

У цій коротенькій статті я не маю наміру обговорювати докладно порушене мною питання, а тільки хочу дати коротеньке звідомлення із вислідів своїх студій у цьому напрямку[1]). Власне кажучи, я хотів би тільки звернути увагу на одно дуже цікаве, незвичайне психічне явище в життю Сковороди, що, на мою думку, являється джерелом його фільософії, ключем для зрозуміння його фільософського світогляду.

Фільософія Сковороди з одного боку дуже проста, з другого темна і незрозуміла. Проста вона по своїй будові, темна і незрозуміла по свойому змістові. Ось її схема в найголовнійших рисах: Все, що істнує, має свій бік видимий і невидимий (видима і невидима природа)[2]). Це немовби схема вертикального[3]) розрізу його світогляду; а ось і горизонтального: Все, що істнує, ділиться на три світи: великий (макрокосм), малий (мікрокосм, людина) і світ символів (біблічний).

Головним чином інтересує Сковороду мікрокосм, людина, і то не так із статичного, як більше з динамічного боку. В людині, як у всьому, теж дві природи: зовнішня, видима, і внутрішня, невидима. Справжню реальну вартість має тільки внутрішня, невидима людина, тому Сковорода називає її Людиною (з великої букви: „Человѣк“), Справжньою Людиною („Истинный Человѣк“), Вічною Людиною (бо вона безсмертна), Духовною Людиною“, Сином Божим і Христом, а навіть Богом (бо внутрішня природа всього, що істнує, отже і людини це — Бог). Зовнішню природу людини називає Сковорода просто людиною (з малої букви), або тілесною людиною.

Це статичний момент у погляді Сковороди на людину. А тепер динамічний. Динамічний процес еволюції людини йде в на-

---

[1]) Докладнійше обговорював я це питання в спеціяльному курсі п. з. „Фільософія Сковороди“, читаному в літньому триместрі шк. р. 1920/1 на фільософсько педаґоґічному циклю Вищого Інституту Народньої Освіти ім. Драгоманова в Київі і у своїй ювилейній монографії про Сковороду, яку готовлю до друку.

[2]) Невидиму природу називав теж Сковорода Богом.

[3]) „Вертикального“ в переносному розумінню, бо невидима природа проникає наскрізь видиму.

прямку від природи менше цінної і реальної — видимої до більше цінної і реальної — невидимої. Звичайна людина у свому життю живе життям видимої своєї природи і тільки її знає. Невидима природа таїться в ньому до певного часу. Але при певних умовах і способі її життя наступає по певному часі, момент перевороту, психічної революції: в людині проявляється затаєна дотепер у ній невидима природа, родиться Людина. Справжня Людина, яку Сковорода називає ще теж Новою Людиною, у протилежність попередній „старій людині". Процес цей називає Сковорода багатьма символами, але переважно „другим народженням" (сугубое, второе рожденіе), „преображенням", „воскресенням", „сошествієм святого Духа на людину". „Пасхою" [1]) і найчастійше „пізнанням самого себе", „пізнанням свого справжнього Я", „самопізнанням". А що внутрішня природа людини ідентична з внутрішньою природою світа і Богом, то це є рівночасно пізнання Бога і світа.

Головним мотором цього динамічного процесу еволюції в людині являється бажання повного щастя, вроджене всім людям Звичайна людина шукає з початку задовольнення цього свого бажання у видимій природі своїй і світа: багацтві, здоровлю і т. п. Але це її не задовольняє. Вона звертається внутр себе і тоді наступає описаний вище процес самопізнання, якому товаришить переживання повного щастя, спокою і тишини серця, мира, блаженства, що Сковорода називає „Царством Божим" („Царствіе Божіе внутри вас"). Проблєма щастя, як головна мета життя людини і ідея самопізнання, як одинокого засобу до здійснення цієї мети — це головна проблєма і головна ідея фільософії Сковороди, що більше — в них уся фільософія, на його думку. „Философія или любомудріе — сказав раз Сковорода — устремляетъ весь кругъ дѣлъ своихъ на тотъ конецъ, чтобъ дать жизнь духу нашему, благородство сердцу, свѣтлость мыслямъ, яко главѣ всего. Когда духъ въ человѣкѣ веселъ, мысли спокойны, серце мирно, — то все свѣтло, счастливо, блаженно, Сіе есть философія" [2]).

Докладнійше про те, як осягнути повне щастя шляхом самопізнання, вчить біблія, тому Сковорода відноситься до неї з ве-

[1]) „Пасха" означає по еврейськи „перехід"; у Сковороди: перехід від природи видимої до невидимої в людині.

[2]) М. Ковалінський, „Жизнь Григорія Сковороды". „Собр. сочин. Г. С. Сковороды" вид. Бонч. Бруєвича. СП. 1912. стор. 32.

ликою любовю і пошаною. У ній міститься третий світ — світ символічний (біблічний), світ символів; їх зясуванню посвячує Сковорода багато місця у своїх творах.

Головна умова осягнення щастя — це життя згідне з природою (внутрішньою) або Богом; і чим воно згіднійше з нею. тим повнійше щастя

Що до часу, коли в людині відбувається цей процес відродження, народження Нової Людини — то при сповненню відповідних умов, починається він у трицятих роках життя людини, а до повного завершення доходить у роках пятьдесятих [1].

Людей нових, двічи роджених, що йдуть правим шляхом, не багато, бо не всі знають, як жити, щоб відродитись, а коли й знають, то не має в них на стільки сили волі, щоб так жити, як слід для цього. До них належать Енох, Ілія, Аввакум, Филип, Авраам, Мойсей, Давид, Маріам, апостоли [2]), особливо ап. Павло [3]), до них між иншими зачисляє Сковорода і себе (Варсава [4]). Всі ці нові люде творять нову расу (рід) людей [5]), нову „горнюю республику" [6]), в якій усе нове: нове небо, нова земля, нова мова. Нова, духовна людина набуває і нових прикмет: „Бренный кумир ограничен, заключаем тѣснотою Духовний же Человѣк, есть свобод. В высоту, в глубину, в ширину лѣтает безпредѣльно. Не мѣшают ему ни горы, ни рѣки, ни моря, ни пустыни. Провидит отдаленное, прозирает сокровенное, заглядает в преждебывшее, проникает в будущее, шествует по лицу океана, входит дверем заключенным" [7]). До цієї нової раси людей відносить Сковорода слова пророка Іоила: „Что се за новый род по горам твоим... Якоже утро розліются по горам людіе многи и крѣпци... Якоже борцы потекут, и якоже мужи храбри, взыйдут на ограды... И кійждо от брата своего не одступит. Града имутся и на забрала востекут и на храмины взлѣзут и оконцами внійдут, якоже татіе .." [8]).

Ще два моменти цього процесу душевного перевороту слід за-

---

[1]) Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды вид. Бонч.-Бруєвича СП. 1912. ст. 342 і 346 (Алфавит мира).

[2]) ibid. ст. 426 (Брань). [3]) ib. ст. 346 (Алфавит).

[4]) ib. ст. 425 (Брань): Варсава ц. т. син Сави — так називав себе часто і підписувався Сковорода.

[5]) ib. ст. 529 і 512 (Потоп). [6]) ib. ст. 401 (Жена Лотова).

[7]) ibid. стор. 401. Цитую без твердих знаків, бо так писав Сковорода. Бруєвич у своєму виданню самовільно подавав тверді знаки.

[8]) ibid. стор. 529 (Потоп).

значити: він наступає ненадійно[1]) і відбувається моментально[2]); крім того йому товаришить світло, що його Сковорода називає „світом невечерним“ [3]), „світом незаходимим[4]), „сонцем“ [5]) і „сіяніем славы Отчей“ [6]).

Опис цього процесу в творах Сковороди, повний символів, узятих переважно з біблії, відзначається, особливо в деяких місцях [7]), таким непідробленим патосом і поетичним натхненням, що насовується думка, чи не переживав Сковорода сам того процесу? В самих творах Сковороди находимо лише натяки, які підтверджують нашу думку [8]). Зате в біоґрафії Сковороди Коваліньского находимо два місця, які недвозначно свідчать про правдивість цього здогаду. Їх авторитетність збільшується ще тим, що Ковалінський написав їх з оповідань самого Сковороди, а в одному місци веде оповідання навіть словами самого Сковороди і від його особи. Находиться в них опис переживань Сковороди незвичайно подібних до вище описаного процесу душевного відродження Людини. Товаришило їм теж світло і вогонь і трапились вони теж Сковороді: перше переживання приблизно років трицять (злишком), коли він перебував у Кавраях, друге приблизно в років 50 (р. 1770) — отже навіть час годиться з зазначеним вище для цього процесу часом. Дозволимо собі навести ці місця з біоґрафії Ковалінського:

„Когда человѣкъ исходитъ изъ круга самомнѣнія, самопроизволенія, самолюбія своего, почитая все то землею пустою, непроходною и безводною, тогда Духъ святый занимаетъ всѣ чувствія его и возстановляетъ Царствіе Божіе, то есть возжигаетъ въ немъ способности жизненныя огнем любви своея. Тогда высокое познаніе и разумѣніе, по мѣрѣ расположенія внутренняго и внѣшняго, возныкаетъ изъ средоточія всѣхъ вещей, аки тончайшій, про-

---

1) „Царствіе Божіе вдруг как молнія озаряет душу...“ „Собр. сочин...“ вид. Бруєвича ст. 248. 2) ibid.

3) ibid. стор. 410, 496, 514 et pass 4) ibid. ст. 78 et pass.

5) ibid. et pass. 6) ibid.

7) ibid. стор. 344 і слід. (Алфавит); особливо гл. 6 і 7. „Потопу змііного“: о „Преображеніи“ и „Воскресеніи“; ст. 209 і слід. ст. 437 і слід. („Обновленіе мыра“) passim.

8) ibid. стор. 440, 426 et pass. Крім того, на мою думку, до того процесу, а не до крещення, як думає Нетушин, відносяться слова елеґійного дистиху в листі Сковороди до Ковалінського з 22. XI. 1763, в якому він говорить про народження в собі духа Христового. Д. „Сочиненія Григорія Саввича Сковороды“ вид. Багалія в Харкові 1894, I. ст. 85 і 86 письмо 50-е. Пор. теж ibid. ст. 350 думку Нетушина.

ницательнѣйшій огнь, съ неизъясняемымъ удовольствіемъ, поглощаясь бездною свѣта. В такомъ состояніи чувствіе человѣка взираетъ на Духъ Вседержителя съ радостію и поклоненіемъ и симъ-то образомъ смиренное самоотверженіе человѣческое можетъ созерцать то, что есть въ вѣчности и во времени, ибо все близъ его, все окрестъ его, все въ немъ есть. — Григорій наполняясь живыми чувствіями истиннѣ, изображалъ то перомъ въ сочиненіяхъ простыхъ, но сильныхъ" [1]).

Тільки що наведений опис переживання відноситься до першого переживання, коли Сковорода був у Кавраї (1754—1759 р.). Друге далеко сильнійше переживання, що його зараз наведемо, пережив Сковорода в Ахтирці, приблизно в другій половині вересня 1770 р. Попередили його такі події: Сковорода провів місяці червень, липень і серпень 1770 р. в Китаївській пустині коло Київа у свого родича Юстина в монастирі. Нараз почув у собі — як оповідає Коваліньский „внутреннее движеніе духа непонятное, побуждающее его ѣхать изъ Кіева; слѣдуя сему, по своему обыкновенію, проситъ онъ Іустина, чтобъ отпустилъ его въ Харковъ. Сей уговариваетъ его остаться, Григорій непреклонно настоитъ, чтобъ отправить его. Іустинъ заклинаетъ всею святинею не оставлять его. Сей, видя не расположеніе Іустина къ отпуску его, пошолъ въ Кіевъ къ пріятелямъ попросить, чтобъ отправыли его въ Украину. Тѣ удерживаютъ его, онъ отговаривается, что ему духъ настоятельно велитъ удалиться изъ Кіева. Между симъ пошелъ онъ на Подолъ, нижній городъ въ Кіевѣ. Пришедъ на гору, откуда сходятъ на Подолъ, вдругъ остановясь, почувствовалъ онъ обоняніемъ такой сильный запахъ мертвыхъ труповъ, что перенесть не могъ и тотчасъ поворотился домой. Духъ убѣдительнѣе погналъ его изъ города, и онъ съ неудовольствіемъ отца Іустина, но съ благоволеніемъ духа отправился въ путь на другой же день".

„Пріѣхавъ черезъ двѣ недѣли въ Ахтырку городъ, остановился онъ въ монастырѣ у приятеля своего архимандрига Венедикта. Прекрасное мѣстоположеніе и приязнь добродушнаго монаха сего успокоили его. Тутъ вдругъ получили извѣстіе, что в Кіевѣ оказалась моровая язва, о которой в бытность его и не слышно было, и что городъ запертъ уже" [2]).

---

[1]) „Жизнь Грнгорія Сковороды" Коваліньского. Собр. сочин... вид. Бруєвича ст. 10 і 11. Підкреслення мої.

[2]) Мова ту про страшну чуму, що в 1770 р. пронеслась по Сх. Европі і особливо лютувала в Київі. Вибухла вона ту на початку вересня

„Сердце его дотолѣ почитало Бога, аки рабъ; оттолѣ возлюбило его аки другъ. И о семъ онъ разсказывалъ другу своему [1]) тако:

„Имѣя разженныя мысли и чувствія души моей благоговѣніемъ и благодарностію къ Богу, вставъ рано, пошелъ я въ садъ прогуляться. Первое ощущеніе, которое осязалъ я сердцемъ моимъ, была нѣкая развязанность, свобода, бодрость, надежда съ исполненіемъ. Введя въ сіе расположеніе духа всю волю и всѣ желанія мои, почувстворалъ я внутрь себя чрезвычайное движеніе, которое преисполняло меня силы непонятной. Мгновенно изліяніе нѣкое сладчайшее наполнило душу мою, отъ котораго вся внутренняя моя возгорѣлась огнемъ, и, казалось, что въ жилахъ моихъ пламенное теченіе кругообращалось. Я началъ не ходить, но бѣгать, аки бы носимъ нѣкіимъ восхищеніемъ, не чувствуя въ себѣ ни рукъ ни ногъ, но будто-бы весь я состоялъ изъ огненнаго состава, носимаго въ пространствѣ кругобытія. Весь міръ исчезъ предо мною; одно чувствіе любви, благонадежности, спокойствія, вѣчности оживляло существованіе мое. Слезы полились изъ очей моихъ ручеями и разлили нѣкую умиленную гармонію во весь составъ мой. Я проникъ въ себя, ощутилъ аки сыновнее любви увѣреніе, и съ того часа посвятилъ себя на сыновнее повинованіе духу Божію" [2]).

Як сильно вразило Сковороду це незвичайне явище, свідчать слова Коваліньского: „По прошествіи двадцати четырехъ лѣтъ пересказывалъ онъ сіе другу своему съ особеннымъ чувствованіемъ .. [3]).

Що уявляє собою це явище? Очивидно, це явище незвичайне, sui generis. Коли я шукав у літературі його пояснення, то випадково, у звязку з иншими моіми студіями, впала мені в руки надзвичайно цікава книжка канадійського психіятра д-ра Бека п. з. „Космічна свідомість" [4]). Д-р Бек пережив анальоґічне явище, як

(3. або 4. вересня), а місто зачинено і оточено військом, щоб ніхто не виїздив і не ширив зарази, в половині вересня. Опис чуми в Київі залишив нам очивидець лікар Лерхе (Johann Lerche. Lebens- u. Reisegeschichte). Halle 1791 ст. 439—453. Пор. Николай Закревскій, Описаніе Кіева. Москва 1868 т. I. ст. 83 і далі.

[1]) Мих. Коваліньскому, свому учневи, приятелеви, а опісля біоґрафови.

[2]) „Жизнь Григорія Сковороды" М. Коваліньского в „Собр. сочи..." вид. Бруєвичом стор. 29 і 30. Підкреслення мої. [3]) ibid. стор. 31.

[4]) K. M. Bucke. Cosmic consciousness. Перше видання у Філядельфії 1901 р. Я користувався російським перекладом із другого видання: „Дръ Р. М. Бёккъ. Космическое сознаніе, Петроград. Кн-о „Новый Чело-

Сковорода; він описав його, дав його теорію і найшов історичні анальоґічні випадки. Праця його тимціннійша, що автор спеціяліст і сам на собі досвідчив те незвичайне явище, про яке пише. Опис д-ра Бека далеко точнійший, як Коваліньского і тому дає нам докладнійше поняття про дане явище, як останнього Явище пережите д-ром Беком, більш подібне до першого явища, пережитого Сковородою в Кавраї. Ось як оповідає про це в своїй книзі д-р Бек у третій особі (цитую із російського перекладу):

„Это было ранней весной, въ началѣ тридцать шестого года его жизни. Онъ и его два друга провели вечеръ за чтеніемъ поэтовъ Уордсуорта, Китса, Броунинга и главнымъ образомъ Уитмана. Они разстались въ полночь, и автору предстоялъ далекій путь домой въ экипажѣ (дѣло происходило въ англійскомъ городѣ). Умъ его, находившійся подъ глубокимъ впечатлѣніемъ идей, образовъ и эмоцій, вызванныхъ чтеніемъ и розговорами, былъ настроенъ тихо и мирно. Онъ находился въ состояніи спокойной, почти пассивной радости. Какъ вдругъ, безъ всякаго предупрежденія, онъ увидѣлъ себя какъ бы окутаннымъ облакомъ огненнаго цвѣта. На мгновеніе онъ подумалъ, что это пожаръ, внезапно вспыхнувшій въ большомъ городѣ; но въ слѣдующее же мгновеніе онъ уже зналъ, что свѣтъ разгорался въ немъ самомъ. Непосредственно вслѣдъ за этимъ въ немъ появилось чувство восторга, огромной радости, за которой тотчасъ же послѣдовало интеллектуальное просвѣтленіе, не поддающееся никакому описанію. Его мозгъ осѣнила мгновенная молнія Брамическаго сіянія, на всегда осьѣтившая его жизнь; въ его сердце упала капля Брамическаго Блаженства, оставившая тамъ навсегда ощущеніе неба. Среди другихъ вещей, которыя онъ не могъ принять на вѣру, но которыя онъ увидѣлъ и узналъ, было ясное сознаніе того, что космосъ не есть мертвая матерія, но живое присутствіе, что духъ человѣка безсмертенъ и вселенная построена и создана такъ, что, безъ всякаго сомнѣнія, все дѣйствуетъ совмѣстно для блага каждаго и всѣхъ вмѣстѣ, что основнымъ принципомъ міра является то, что мы называемъ любовью, и что счастье каждаго изъ насъ, въ конечномъ результатѣ, абсолютно несомнѣнно. Авторъ утверждаетъ, что въ теченіе нѣсколькихъ се-

---

вѣкъ“ — року не зазначено. На жаль, у книзі-перекладі пропущена література, що нею користувався Бек. Я повинен ту з правдивою приємністю зазначити, що головним чином тій книзі д-ра Бека, я завдячую глибше розуміння фільософії і творів Сковороди. Ідеї д-ра Бека пролили мені в один мент світло на постать і фільософію нашого великого фільософа.

кундъ, пока длилось просвѣтленіе, онъ увидѣлъ и узналъ больше, чѣмъ за всѣ предшествовавшіе мѣсяцы и даже годы исканій, и при томъ многое, чего не можетъ дать никакое изученіе“ [1]).

Цікава теж і теорія, в якій д-р Бек зясовує своє переживання. Він називає його „космічною свідомістю“ або інтуіцією (рідко). Космічна свідомість, згідно з теорією д-ра Бека — це форма свідомости вища від тієї, що її має звичайна людина [2]). Істнують три форми, або ступені в еволюції свідомости: 1) проста свідомість вищих тварин і людей; завдяки ній напр. собака або кінь освідомлюють собі оточення, як і людина; 2) самосвідомість людини; завдяки ній людина не тільки свідома свого оточення, але і самої себе, як єства, окремого від оточення; з нею звязана тісно мова людини, а на них обох збудована уся культура і цивілізація; 3) космічна свідомість — це нова, вища форма свідомости, що зявляється тільки у деяких людей на вищому ступені їх розвитку; треба завважити, що вкупі з нею істнують у людині і дві попередні форми свідомости [3]). Головна риса космічної свідомости — це свідомість космоса ц. т. життя і порядку всего всесвіту. Инші характерні признаки космічного почуття такі: а) субективне світло; б) моральна екзальтація; в) інтеллектуальне просвітлення; г) почуття безсмертности; д) зникнення почуття страху смерти; е) зникнення почуття гріху; є) несподіваність і моментальність пробудження; ж) попередний характер людини — інтелектуальний, моральний і фізичний; з) вік, коли наступає просвітлення (в 30-их роках життя); і) здібність притягати до себе і захоплювати собою инших людей; и) замітна для всіх змін зовнішнього вигляду [4]). В сучасний мент це вища космічна свідомість, як вища форма еволюції свідомости, проявляється тільки в деяких людей, що стоять на відповідному ступені розвитку. Вони складають як би відмінну від инших сімю людей. „Члени этой семьи разсѣяны среди передовыхъ человѣческихъ расъ на протяженіи послѣднихъ сорока вѣковъ міровой исторіи. Отличительная черта такихъ людей отъ обыкновенныхъ смертныхъ заключается въ томъ, что духовные глаза ихъ открыты, и они видѣли ими. Найболѣе извѣстные представители этой группы, еслибы ихъ собрать вмѣстѣ, могли бы смѣло помѣститься въ какой нибудь современной гостинной; однако, они создали всѣ совершенные религіи, начиная съ Таоизма и Буддизма, и, говоря вообще, черезъ религію и литера-

[1]) Д-р. Р. М. Бёккъ. Космическое сознаніе стор. 12. Підкреслення мої.
[2]) ibid. стор. 1. [3]) ibid. стор. 1—3. [4]) ibid. стор. 92.

туру, создали всю современную цивилизацію. Количество написанныхъ ими книгъ не такъ велико, но оставленные ими труды вдохновили авторовъ большей части тѣхъ книгъ, которые были изданы въ новейшее время. Эти люди властвуютъ послѣдними двадцатью пятью вѣками, въ особенности послѣдними пятью, какъ звѣзды первой величины властвуютъ надъ полуночнымъ небомъ. — Человѣка пріобщаетъ къ семьѣ такихъ людей фактъ его духовного перерожденія въ извѣстномъ возрастѣ и переходя въ болѣе высокую область духовной жизни. Реальность такого новаго рожденія проявляется внутреннимъ субъективнымъ свѣтомъ и другими явленіями" [1]. До сімї тих людей визначних належать, на думку Бека: Мойсей, Гедсон, Ісайя, Лі Р., Гаутама, Сократ, ап. Павло, Плотин, Магомет, Роджер Бекон, Данте, Френзіс Бекон, Бемен, Паскаль, Спіноза, Сведенборг, Бальзак, Карпентер, Уітман і и. [2]. Почуття космічної свідомости має багато назв. Гаутама назвав його „Нірваною", Ісус — „Царством Божим", ап. Павло „Христом", „Духом" і „Духом Божим" і т. п. [3]. При цьому треба памятати, каже Бек, що не всі випадки космічної свідомости відносяться до тої самої площі. Тут ріжні ступені, як і в формах самосвідомости [4]. Таксамо і пореживання космічної свідомости можуть бути в подробицях ріжні, зберігаючи тільки основні риси спільні. Всі люде, на думку Бека, раньше, чи пізніше дійдуть у своїй еволюції до стану космічної свідомости. До теперішня невелика скількість людей космічної свідомости являється тільки передовою сторожею нової раси людей, що появиться колись. В майбутньому ожидають людство ще три великі революції, поки воно перейде в стан космічної свідомости. Це 1) матеріяльна економічна і соціяльна революція, як результат аеронавтики; 2) економічна і соціяльна революція, що знищить індивідуальну власність, багацтво і бідність; 3) психічна революція, про яку зараз говориться. Одначе не треба думати, що люде космічної свідомости, інтелектуально непогрішимі і всезнайки, або морально — всі гарні. Вони тільки підносяться на вищий уровінь, але і ту своя відносна мудрість і нерозум, можливі моральні упадки і досягнення — одним словом можлива дальша еволюція у безконечність... [5].

На кінець ставить і розважує д-р. Бек ще два питання: 1) чи не є явище космічної свідомости ознакою психічної хвороби? і 2) чи реальне те, що люде пізнають у космічній свідомости?

[1]) ibid. стор. 13 і 14. Підкреслення мої. [2]) ibid. стор. 94.
[3]) ibid. стор. 71 і 72. [4]) ibid. стор. 76. [5]) ibid. стор. 93.

На перше питання д-р. Бек відповідає неґативно [1]: психічна хворова і космічна свідомість явища протилежні. Психічна хвороба явище неґативне в життю людини, космічна свідомість позитивне. Здібність панування над собою у психічних хворобах понижується, в космічній свідомости збільшується. Що до другого питання: Для визнання реальности явищ, звязаних із космічною свідомістю, ми можемо користуватися тим самим методом, що і для визнання реальности явищ, які ми пізнаємо звичайними нашими орґанами почування а саме: методом перевірки наших почувань, почуваннями инших людей. Що дерево, яке я бачив і доторкувався не галюцинація, про це нас переконують заяви инших людей, які теж його бачили і доторкувалися. Коли попрохати трьох людей нарисувати, або описати те саме дерево пів години після того, як вони його бачили, то всі три рисунки, або описи, не накриваючись у подробицях, будуть анальоґічні в загальних рисах. Подібно і оповідання людей про переживання космічної свідомости, розходячись у подробицях, сходяться в загальних рисах [2]. Треба тут ще зазначити, що дані нового досвіду видаються людям космічної свідомости більш реальними, як дані свідомости, або самосвідомости [3].

З багатьох випадків переживань „космічної свідомости“, що засвідчені в літературі, які розглядає Бек у другій частині своєї книги, особливо цікаве і подібне до переживання Сковороди явище космічної свідомости, що його пережив Паскаль 23. XI. 1654 (т. зв. „амулет Паскаля“) [4].

Я повів свою статтю трохи ширше, як би цього вимагало просте звідомлення про висновки моїх дослідів у цьому напрямку, але вважав це необхідним з огляду на новину предмету. Тепер постараюсь бути звязким і подам свої думки в коротких питаннях і відповідях. Насовуються нам у звязку з нашою статтею такі питання: чи можливі взагалі такі переживання як Сковороди і Бека, чи є инші приклади, чи однозгодні переживання Сковороди і Бека, врешті чи дійсно явище космічної свідомости в життю Сковороди являється джерелом і ключем для розуміння його фільософії.

---

[1]) Думка д-ра Бека тим цінніша і авторитетніша, що він сам психіятр і сам переживав дане явище.

[2]) ibid стор. 80—83.

[3]) Сковорода так сильно відчував реальність невидимої природи, пізнаної ним у стані космічної свідомости, в порівнанню з реальністю видимої природи (простої свідомости), що тільки першій приписує справжню реальність, а другу називає тінню першої.

[4]) ibid. стор. 281.

Що до першого питання, то треба сказати, що нічого неможливого ту немає: це явища зовсім природні, тільки нові, рідкі і незвичайні. Колиб нішо нового не могло появитися в природі, то й сама еволюція булаб неможлива. Треба думати, що в людині лежить у скритому стані багато завдатків, що ждуть черги свого проявлення у процесі еволюції.

Що до другого питання, чи бували крім тих двох випадків в історії ще инші випадки таких переживань, треба відповісти, що такі випадки були; вони зібрані в другій частині книги д-ра Бека і скількість їх можнаби значно побільшити, а багато було, певно таких випадків, що про них не знаємо [1]). Звичайно їх скидають у „Rumpelkammer“ явищ „містичних“ ц. т. таємничих і на цьому заспокоюються. До недавна був, ба ще й тепер є, науковий пересуд (бо й наука має свої пересуди і забобони), що ці явища „табу“, що це не „comme il faut“ ними займатися. Велика заслуга д-ра Бека, що він сміливо порвав із цим пересудом і взявся за наукове дослідження цього „містичного“ явища [2]).

Чи можна назвати явище пережите Сковородою явищем „космічної свідомости“, ц. т. чи однородні явища пережиті Сковородою і д-ром Беком?

Що до самої назви „космічна свідомість“ то, на мою думку, вона не передає суті згаданого явища [3]), але справа це маловажна:

---

[1]) Явище „космічної свідомости“ має багато ступінів. На нижчих ступінях трапляється воно відносно часто в життю навіть людей, що хоч трохи своїм розвитком (це не мусить бути розвиток інтелектуальний а загальний) підносяться над нормальний урівень. Один мій знайомий оповідав мені про анальоґічне переживання тільки слабшої інтензивности, яке він називав „почуванням єдности природи й людини“ або „всесвітним почуванням“.

[2]) Торкалися цього явища укупі з явищами „містичними“ і инші дослідники, як відомий фільософ і психольог Джемс (в рос. нар. „Многообразіе religіознаго опыта і и.), дю Прель, Делакроа, Бутру і и. але д-р. Бек має над ними цю перевагу. що він сам пережив і досвідчив на собі явище, що про нього пише. З багатьома думками д-р Бека можна сперечатися, але треба сказати, що головна думка його теорії про „космічну свідомість“ як вищу форму еволюції свідомости взагалі — правильна.

[3]) Ця назва характеризує дане явище тільки з боку інтуіції. Краща назва „інтуіція“, що її иноді вживає і д-р. Бек, але вона надто вузька, бо охоплює тільки інтелектуальний елемент цього вищого стану свідомости. Слово „надсвідомість“, що його дехто вживає, надто широке і неозначене.

можна цим терміном користуватись умовно. Що до питання, чи однородні явища пережиті д-ром Беком і Сковородою, то можна відповісти позитивно відносного першого переживання Сковороди в Каврai (ок. 1757 р.). Головнійші спільні риси обох переживань такі: 1) незвичайність, 2) однаковість віку (в половині четвертого десятку свого життя), 3) субєктивне світло, 4) інтелєктуальне просвітлення („высокое познаніе и разумѣніе“ [1]) у Сковороди), 5) космічне почуття („все близъ его, все окрестъ его, все въ немъ есть“ у Сковороди), 6) надзвичайна емоціональна екзальтація (почуття щастя, блаженства), 7) несподіваність і короткотревалість усього явища і и.

Слід зазначити, що інтелєктуальний елємент сильнійший у д-ра Бека, емоціональний у Сковороди. Особливо сильний емоціональний елємент в другому переживанню Сковороди з р. 1770. Він майже зовсім витискає елємент інтелєктуальний і з цього боку друге переживання Сковороди, являючись далеко інтензивнійшим [2]), як перше, має багато рис нових у порівнанню з його першим та з переживанням д-ра Бека. — Про однородність переживань Сковороди і Бека свідчить теж подібність багатьох думок у теорії д-ра Бека про „космічну свідомість“ і в фільософії Сковороди про самопізнання. Наприклад Сковорода і д-р. Бек дивляться на стан „космічної свідомости“, як на висший ступінь в еволюції людини, оба є того погляду, що цей стан доступний усім людям залежно від їх розвитку, оба говорять про трицяті роки, як про вік, в якому він звичайно в людині проявляється, оба толкують про нову расу людей, яку творитимуть люде „космічної свідомости“, оба вважають ап. Павла і пророків за людей „космічної свідомости“ і т. п.

Залишається ще нам відповісти на два останні поставлені нами питання.

Чи дійсно переживання „космічної свідомости“ являється джерелом фільософії Сковороди?

На це питаннє треба відповісти позитивно. Біоґраф Сковороди Ковалінський, описавши перше переживання Сковороди, виразно зазначує: „Григорій, наполняясь живыми чувствіями истиннѣ, изображалъ то перомъ въ сочиненіяхъ простыхъ

---

1) Див. цитат вище.

2) Воно о стільки було інтензивнійше, що Сковорода вважає перше переживання тільки початком своєї еволюції, світанням перед сходом сонця.

но сильныхъ“ [1]). Та краще всього про це свідчить той факт, що писати почав Сковорода свої твори тільки після першого переживання ним явища космічної свідомости в Кавраях [2]). Сам Коваліньский згадує про пісню: „Оставь, о духъ мой вскорѣ..“ як про пісню, написану між иншими, під впливом пережитого ним почування [3]). Та найкраще замітний звязок між другим пореживанням Сковородою „космічної свідомости“ в р. 1770 і його фільософічною творчістю в найближчі роки після цього. Це роки 1771—1776, в котрих творчість Сковороди дійшла до апоґея, як ніколи перед тим і ніколи по тім. В цей період появляються найкращі твори Сковороди: 1771 р. [4]) „Симфонія: Рѣх; сохраню пути“; 1772 р. „Разглагол о древнем мірѣ“; в роках 1773—1775. „Разговор о душевном мирѣ“, „Кольцо“, „Алфавит мира“, „Харковскія басни“, „Бесѣди: Двое“; 1776 р. „Израильскій змій“.

О скільки явище „космічної свідомости“ в життю Сковороди являється кличем для розуміння його фізьософії?

Явище „космічної свідомости“, як джерело фільософії Сковороди, являється рівночасно і ключем для зрозуміння його фільософії, бо дає нам спромогу зрозуміти ґенезу його фільософії. Не побільшуючи, можна сказати, що фільософія Сковороди являється, коли брати цей термін умовно, як це ми вже вище зазначили, фільософією „космічної свідомости“. У світлі цього явища особливо зрозумілий нам стає той бік фільософського світогляду Сковороди, що його ми вище назвали динамічним, а до якого дослідники дотепер або мало, або і зовсім не доторкувалися, як до

[1]) М. Коваліньский: „Жизнь Григорія Сковороды“ в „Собр. сочин. Г. С. Сковороды“ вид. Бонч-Бруєвича стор. 11.

[2]) Ц. т. в р. 1755—1759. Перша пісня (із збірки: „Сад божественных пѣсень“), на котрій помітний вплив переживання „космічної свідомости“ Сковородою, це пісня 1-ша: „Не хощеть народъ...“, позначена роком 1757. Значить у цьому році десь приблизно пережив Сковорода у перше явище „космічної свідомости“. Було йому тоді 35 років. До того написав Сковорода ще в 1753 р. пісню „Поспѣшай гостю...“ на привітання епіскопови Козловичеви, що візмив до Переяславя і підручник „піітики“, але творчістю у тісному розумінні цього слова, цих творів назвати не можна, бо були вони написані по служебному обовязкови (Сковорода був тоді учителем „піітики“ в Переяславській семинарії).

[3]) op. cit. стор. 11

[4]) Про хронольоґію творів Сковороди думаю скоро написати окрему статтю.

чогось мало, а то й зовсім незрозумілого. Тепер ми знаємо, що розумів Сковорода під такими символами, як: воскресення, друге родження, преображення, Нова Людина і т. п. Очивидно, щоб уповні зрозуміти його фільософію, треба самому пережити анальоґічне явище, але все таки і без того ми можемо мати тепер хочби приблизне загальне поняття про неї.

Можна було би поставити ще багато инших цікавих питань що до явища „космічної свідомости", але я обмежився тільки до тих питань, що торкаються явища „космічної свідомости", як джерела і ключа для розуміння фільософії Сковороди.

Київ, 29. IX. 1922 р.

Павло Леонтович

(Павло зі Щуткова)

Написав ***Кирило Студинський.***

(Докінчення *).

VII.

Хоча галицька, українська суспільність станула була в р. 1848 непохитно по стороні австрійського уряду і у нім шукала оборони та обезпечення своїх національних прав, — дійсними панами положення у східній Галичині ставали постепенно Поляки, що могли похвалитись достатками та численною інтеліґенцією. Вони не таїлися зі своїми революційними прямованнями і отверто говорили про відбудову Польщі в історичних границях [1]). Річ ясна, що намічена польська держава мала обняти також область української части східної Галичини.

Бачили се сучасні, галицькі діячі, з тревогою гляділи в будучину, ділилися між собою враженнями та старалися перебити польські наміри.

Великий, політичний діяч, крилошанин Мих. Куземський писав про наміри Поляків і про настрої серед руського табору під днем 17. IX. 1848 р. до посла віденського сойму, Евстахія Прокопчица [2]) між иншим:

„У насъ Поляки чимъ разъ смѣльше выступаютъ и єсли рядъ завчасу не помыслить о оборонѣ, то здає ся незадовго наше отечество сплине кровію, а намъ Русинамъ першимъ ся щось достане. Рядъ, чи не може, чи не хоче показати и розвинути силу, а Ляхи через тоє смѣлости наберають що разъ больше. Богъ вѣсть, що ся стане въ короткой пришлости.

---

*) Гляди „Записки" Т. CXXXII.

[1]) Порівнай хочби тільки „Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego" Część druga, Rok 1848. стр. 12 і дальше.

[2]) Про него гляди брошуру В. Котловича „Воспоминаніе о Евстафіи Прокопчицѣ, совѣтницѣ школьномъ и директорѣ гимназіи Тернопольской, упокоившемся 1856 г. Львів 1860. Як ми вже висше завважали, під анонімом В. Котловича писав о. Володислав Бачинський.

О школахъ народныхъ, о каѳедрахъ при ґімназіяхъ и при тутейшой академіи поприходили для насъ дуже добри рѣшенія мінѣстеріяльни — кобъ то можна ихъ заразъ въ житья ввести. Але я предвиджую великія трудности съ усѣхъ сторонъ — бо маємо ся бориkати и зъ Ляхамы и отщепными Русинами, а покровительства сильного не маємъ жадного. Тымы днями занялисьмо ся урядженьемъ Стражи народнои, але не знаемъ, якъ оно піде, бо нашъ народъ о томъ понятія не мае и для того ся противитъ а Ляхи му будутъ помагати, а намъ перешкаджати. О згодѣ зъ Поляками у насъ, а именно у народа нашего нема и мысли — найлѣпша была бы згода, кобы ся зъ нашого краю на своє отечество вынесли. Вѣнковскій [1]) совершенно Ляхъ, на него не можети рахувати; шкода, що такъ красно зачавъ, кобъ ся бувъ справи свого народа трымавъ — бувбы великимъ человѣкомъ, а такъ меже Ляхами ся згубивъ" [2]).

До иньшого, визначного посла і діяча, о. Григорія Шашкевича писав в кілька днів пізнійше Куземський:

„Знаете, що Ляхи неустанно и въ томъ едномъ смыслѣ дѣлаютъ, щобъ умершу Польщу воскресити; сами ся съ тимъ не таютъ Въ правдывой Польщи, котора теперь подъ Россіею, не могутъ ся жаднымъ правомъ рушити, бо рядъ сильный й чуйный и всѣ ихъ слѣды наблюдае. — Пробували щастя въ По-

[1]) Д-р. Кирило Вінковський, радн. віденської фінансової прокураторії умер дня 2. II. 1865 р. в 56 році житя. В марті 1848 р. перестерігав він питомців львівської дух. семинарії, щоби не підписували польської адреси до цісаря, доки у ній не буде окремої точки, що обезпечує самостійність руського народу, його народність і мову. (Ф. И. Свистунъ „Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи 1772—1850. I. стр. 259). Колиж Поляки основали против „Головної Ради руської" „Ruśkyj Sobor" і почали видавати „Dnewnyk ruskij". Вінковський помістив в нім (ч. 4.) у вересни 1848 р. „oświdczenie", у якім виступив за згодою і злукою з Поляками. На заяву Вінковського відповів Йосиф Левицький прекрасною статиєю в „Зор-і Галицк-ій" за р. 1848. ч. 22—4. „Освідчене" Вінковського викликало негодованне австрійського уряду, а управа Ставропигії виключила його з поміж своїх членів. З часом принято його поновно до Ставропигії а навіть вибрано віцесеніором. (Гляди мою статтю: „З історії русофільства в 50-тих роках XIX віку", поміщену в календари „Просвіти" на 1918 р. стр. 143—51). Більше про Вінковського сказав я в „Українсько-руськім Архив-і" Т. XIII. і XIV стр. LIII - IV).

[2]) Сборникъ актовъ (рукописна збірка, що містить в собі бруліони листів Мих. Куземського і відповіди ріжних галицьких діячів). Лист ч. 13.

знаньскимъ, а потомъ въ Краковскимъ, але имъ ся не повело, анѣ въ одномъ, анѣ въ другомъ мѣсци. Остало имъ еще наше отечество и хотѣли бы ту, поки ще верхъ маютъ, досвѣдчити, чи не будутъ щастливши, якъ въ Познаньскимъ и въ Краковѣ. До того часу добре имъ ся тутъ вело, и имъ меньше находили перешкоды, тымъ сильнѣйше зачали ся розвывати, а часъ и обстоятельства спрыяютъ имъ до всего. Конституція дозваляе заводити стражъ народову. Того ся они хопили, и мѣсто стражи народной формуютъ совершенно войско польске. Въ нашомъ поданю о стражъ народну руску описалисьмо обширнѣйше, що то за дѣло тая тутъ у насъ такъ звана ґвардія. Просилисьмо, щобъ ю зреорганѣзовати, — але доси не маемо отповѣди; а если такъ дальше ся потягне, то пусткою стане наше отечество, бо кровъ плисти муситъ. Не только у Львовѣ, але всюда по селахъ чужостранныхъ повно, формуются и реґулюются неустанно, и чимъ разъ ще больше ся ихъ стягае. Чого хочутъ, о томъ весь свѣтъ знае. Пысьма, которыи тутъ отъ Ляховъ выходятъ, приготовуютъ явно до повстаня. Зъѣздятся тутъ давныи ихъ ґенерали, якъ ихъ у Львовѣ принимаютъ, вычитаете зъ залучевого Куріера ч. 21. а духъ цѣлого движенія увыдите зъ залученыхъ чч. 111, 112 і 117. Ґазеты Народовои, а щобъ жадне не зостало усумнѣваніе, прилучаю письмо ґенерала Бема, въ которомъ явно говоритъ, що треба взяти ся до оружія и врагамъ Польщи смертельный бой выдати. Все тое непокоитъ насъ и всѣхъ добре мысьлящихъ дуже, бо видимо, якій всего конецъ буде — отожъ рады бысьмо одвирнути ґрозящую опасность отъ отечества нашего. Отожъ васъ прошу, сойдѣтся всѣ добре мыслящіи депутовани наши, й урадьти ся, щобъ на посадѣ прилученыхъ письмъ заинтерпелювати на сеймѣ явно мінѣстра справъ внутренныхъ на слѣдующи пункты:

1. Чи мѣнѣстеріумъ мае вѣдомость, що до Галиціи постягала ся и ще ся стягае еміґрація польска; що

2. ґвардія у Львовѣ не на правахъ конституційныхъ зложена, бо мѣститъ въ себѣ не токмо тыхъ мѣсцевихъ жителей, що до неи належати не повинне, але и много чужихъ, а именно заграничныхъ; що

3. до Галиціи зъѣздятся ґенерали Польськіи, которыи въ повстаню р. 1830 доводили, а именно: Двернѣцкій, Бемъ вже сутъ — а ґенераловъ Скринецкого и Хлаповского ся надѣютъ; що

4. ґвардія тимъ іенераламъ парады великіи, муйштры, фестины выправляе, якбы они вже ихъ комендантами были; що

5. ґвардій лвовска носить ознаки польскіи, яко: орла, кольоры — якъ бы ту вже рядъ бувъ польскій; що

6. по селахъ, по зборахъ повно людей чужихъ, заграничныхъ; що

7. въ Галиціи явно ся приготовляютъ до повстаня, якъ тіи прилучини ихъ письма посвѣдчаютъ.

Если мѣнѣстеріумъ о всемъ мае вѣдомость, запитати ся, чи и яки средства предприняти, щобъ спокой въ Галиціи утримати и житя спокойныхъ жителей забеспечити, тымъ хутше, бо партія противна не только що по улицяхъ Русиновъ непокоитъ, але вже й по краю явно зачипае, якъ то ся стало въ Трускавци, въ Подгайцяхъ а найновше въ Бродахъ, где на Г. Іжака [1]) тлуща напала. Такіи поединчи выпадки могутъ выкликати нещастіе страшнѣйше, якъ було въ р. 1846 а вына того паде на тихъ, що о всемъ знали, а не перешкодили" [2]).

Нема сумніву, що люди, до котрих крил. Куземський звертався, робили заходи у міродайних, урядових, віденських кругах, щоби запобігти лиху. З окрема почали наші визначнійші діячі містити статті по німецьких, та чеських часописях, а в них вияснювали галицькі події, що „намъ всѣмъ правдывымъ Русинамъ, як писав Куземський дня 27. IX. 1848 р. до Юл. Величковського [3]), дуже мило и преемно, що инныи народы а именно Нѣмцѣ и Чехи насъ яко народъ узнали и славно въ своихъ письмахъ и газетахъ о насъ пишутъ. Кажде добре слово, котре ся о насъ, яко о народѣ въ чужихъ письмахъ знаходитъ, стаєся тяжкимъ ударомъ для нашихъ вороговъ Ляховъ; стекаються отъ злости теперь вже на Чеховъ, бо ся вже и тіи на ныхъ познали и по ихъ вартости ихъ цѣнятъ".

[1]) о. Никита Іжак, парох Бродів а опісля крилошанин-пралат львівської капітули і цензор руських книжок умер 19. І. 1869 р. в 70 році житя. Близші дані про него подав я в „Укр. руськ. Архиві" Т. XIII і XIV стр. XLII.

[2]) Сборникъ актовъ. Лист. ч. 14.

[3]) о. Юліян Величковський, заслужений в р. 1848 діяч, канцлер капітули, а в кінци парох в Зарічи, надвірнянського деканату умер в поч. 1872 р. (Слово 1872. ч. 11). В р. 1849 видав він у Львові „Стихи... священика. На привитаніе высланниковъ руского народа, котри именемъ єго сложили Єго Величеству цѣсарю и царю Францѣшку Іосифу І. желанія, произнесены на вечернôй забавѣ рускôй 18. лютого 1849". В „Сборник-у актовъ" находяться два його листи з Відня з дня 30. VII. і 9. XII. до крил. Куземського. Їх зміст дуже важний та інтересний.

Та хоча як радів Куземський ізза згаданих статий, не таївся з тим, що Поляки в Галичині росли в силу: „У насъ Ляхи грозьно выступаютъ, роздаютъ уряды, професуры, якбы то отъ ихъ номѣнованя завысло — а ни гадаютъ, чи рядъ ихъ номѣнаціи прыйме. Щось дуже говорятъ, що тыми днями хочутъ попробовати щастя. Емѣгрантивъ повно у Львовѣ и по селахъ — а вчера донесено ми въ секретѣ, що Мѣрославскій такожъ у Львовѣ мае быти“ [1]).

Побоювання крил. Куземського здійснилися в місяць пізнійше. Революційні затії Поляків здавлено бомбардованнем Львова і Кракова, та всеж таки руське населенне на впливі не зискало. Просьби і представлення, висилані „Головною Радою руською“ до міністерств у Відни, оставали з часта без відповіди. Не дармо жалувався дня 17. XII. 1848 р. крил. Куземський в листі до Прокопчица: „Особливи мя обходятъ поданя на руки мѣнѣстровъ зложени — о тихъ жадной не маемъ вѣдомости — а народъ дуже прагнущий, якъ ся рядъ дальше отягати буде и не зробитъ справедливости, не наша буде вына, сли ся дасть увести подшептамъ зломыслящихъ. Въ нашомъ поданю о школахъ ясносьмо выложили, чого хочемо и чого для насъ коньче потреба; незнаю, чи и що мѣнѣстеріумъ на тое поданье зробило — а ту тымъ часомъ ґубернаторъ (Вацлав Залеский) и его поуфникъ (Строньскій) ґосподаруютъ и польщину укореняютъ добре. Нашому консисторови наветъ и не удѣляютъ ничого“ [2]).

В два місяці пізнійше доносив крил. Куземський Гр. Шашкевичеви: „Такъ якъ у Васъ, такъ и тутъ у насъ рожніи, ложніи вѣсти розносятъ, одна лучша, якъ друга — часомъ появятся рогачки — на другій день знову пощезаютъ. До сего часу тримае ся народъ, як принележитъ; але если ся мѣнѣстеріумъ не поспѣшитъ съ орґанѣзаціовъ, и мандатарамъ дасть поле дальше гуляти, а такихъ урядниковъ якъ Пѣвоцкій, которого ино що зробили заступцемъ старости въ Тарнополи, противо волѣ народа, не ухилятъ — то не ручу, чи Галиція не пѣде за прикладомъ Угорщини“ [3]).

Розвязанне сойму в Кромерижи (7. III. 1849 р.) повитали сучасні, галицькі діячі з вдоволеннем, хоча спосіб, в який се

[1]) Тамже. Лист ч. 15. [2]) Тамже. Лист ч. 22. [3]) Тамже. Лист ч. 29.

зроблено, не припав їм до вподоби [1]). Ще меньше раді були вони з конституційного патенту, який вскорі опісля видав уряд, Про обі сі справи писав крил. Куземський до Григ. Шашкевича дня 30. III. 1849 р.: „Розвязанье сойму припало намъ дуже до смаку. Знаети, яки елемента репрезентували нашу Галиччину. Тіи саміи, що насъ заступати були повинни, важили ся въ самомъ сеймѣ твердити, що насъ нема. Щожъ ся по нихъ можна було для насъ доброго сподѣвати. Противне: наши вороги рили въ немъ; для того вѣсть о его розвязаню трафила ихъ якъ перунъ зъ ясного неба; и еще ся не могутъ опамятати. Якъ нашихъ противниковъ застрашило розвязанье сейму, такъ насъ умиртвило тое, що въ конституційномъ патентѣ не моглисьмо ся дочитати о подѣлѣ нашой Галиціи на двѣ провѣнціи. Буковина щасливша — не просячи, зостала краемъ короннымъ, а насъ нещасныхъ, мимо нашихъ просьбъ, мимо прирѣканій силуютъ въ сполцѣ съ Ляхами зоставати и наши силы въ неостанной борбѣ теряти. Менѣ выдаеся тое якъ супружество, въ котромъ честна жена, лихого маючи мужа, не можего ся позбути ажъ до смерти. Если засада конституційна: воля народу становитъ право, — правдива, для чегожъ п. п. мѣнѣстри не хотѣли уважати на голосъ цѣлого народа руского? Выдно, що мѣнѣстеріумъ съ нами нечестно, якъ мовитъ Нѣмецъ nicht redlich собѣ поступило. Якъ потреба була, щобъ ворогамъ заимпонувати, то намъ свѣтили баки, а po bidzie, bądź zdrów Żydzie! Не надѣйте ся на князи людскія, отъ нихъ же нѣсть спасенія. Наша журба потѣшила Ляховъ; заразъ зачали промишляти, якъ би зъ нашого смутку користати? На нашой радѣ було сказано: що намъ дуже жалосьно, що по тихъ посвященіяхъ ся для добра отечества, для цѣлости монархіи австрійскои, для дому царствующого; по тыхъ и стократно данихъ доводахъ нашой прихильности — мѣнѣстеріумъ на наши желанія не зважало и подѣлу намъ выречи не хотѣло. Мовлено, що то есть вопросомъ для насъ животнымъ, и що ми не перестанемъ на дорозѣ правной такій о подѣлъ конечно ся добувати. Кромѣ нашой теперъ у Львовѣ нема иной ради. Чи то для цѣкавости, щобъ почути, що ми на октроирку скажемо, чи може зъ умови, сойшли ся були Ляхи многочисленно дуже на нашу раду, а почувши тую нашу жалость, почали на цѣле горло

---

[1]) Украинско-руський Архив. Т. XIII—XIV. моя студія стр. LVIII.

верещати: слава! — и на нашомъ смутку надѣи польски въ старихъ границяхъ будовати. Радость въ мѣстѣ, якои давно не було. Мовили, якъ то насъ Нѣмцѣ ошукали, якъ ся намъ за нашу вѣрность отплатили. Зачали ся до насъ зближати, давніи слова офѣри отнавляти, а ревнѣйши зъ нихъ — якъ мовятъ — мали до Бема, до Дембѣньского, до Храновського и навѣтъ до Парижа и до Брукселѣ порозписувати листи, що Русины вже ся съ ними годятъ, що Галиччина имъ дуже певна; що ворохобники угорскіи могутъ ся беспечно до Галиччини всунути и подобныя небелици. Тымъ поякли ся наши Нѣмцѣ и урядники дуже, бо и они дуже добре знаютъ, що якъ би ся Русины съ Поляками злучили, имъ не довго въ Галичинѣ попасати. Едни съ страхомъ и трепетомъ, други съ цѣлою надіовъ чекали найблизшои ради, щобы почути, що Русины далѣй будутъ гадати. Аж прийшовъ часъ ради. Треба було бути и вѣдѣти, якъ Ляшня ся тиснула; едни на колисницахъ, други пѣшкомъ цѣлу улицю залягли — и такъ въ сали було повно, якъ ще николи — а больша половина, не могше ся перепхати, вернула до дому. Жени съ букетами, щобъ Русинамъ вже препинати — а Петра Василевского выбрали зъ мовою, щобъ промовилъ на згоду съ Русинами. — Сиротята ще не знаютъ Русиновъ. Русинъ все знесе, а зъ Ляхомъ не буде ся братавъ. Мы ясно выложили наши желанія и сказали, що мимо заводу нашой надѣи, Нашому Монарсѣ вѣрными хочемо зостати. Почувши тое, опустила ихъ надѣя, а давше всему покой, повыносили ся якъ непишни. — Я ся тѣшу, що ся такъ стало — бо Нѣмцѣ достали науку, що съ Русинами такожъ не годится грати, якъ котка съ мишею. Не знаю, що на тое скажутъ гг. мѣнѣстри; запевне не буде имъ тое приемно, отожъ най си погадаютъ, якъ и намъ не естъ приемно, що намъ завели наши надѣи. Нынѣ подаемъ до мѣнѣстерства, щобъ намъ на наши поданя о подѣлъ хоть отповѣсти схотѣло, бо то на нѣцъ ся не здало, дати Petitionsrecht, а на петицію не отповѣдати — якъ ся дѣяло до теперь“ [1]).

Крил. Куземський не обмеживсе на наріканнях перед руськими послами, але написав дня 24. V. 1849 р. окремо представленне до тодішного міністра судівництва Баха, у якім звернув увагу, що в Галичині удержано спокій і спинено горожанську війну тільки завдяки поведенню руського народа. Польське сторонництво шукало і шукає порозуміння з Ру-

[1]) Тамже ч. 30.

синами а партія Кошута взивала Русинів при помочи проклямацій до співділаня у визвольній боротьбі. Одначе Русини не пішли за їх намовами і свою вірність для цісарського дому зберегли без плями. Сини руського народа йдуть радо за покликом монарха і проливають в Італії та Угорщині свою кров. — Was haben wir dafür? — питав крил. Куземський міністра Баха. Ми просили монарха о поділ Галичини, та не діждалися здійсненя наших бажань. Хоча ми були все вірні, пожертвовано нас „dem polnischen Übermuthe und der Aristokratie". Для нас не зроблено нічого. Руські поданя звертають нам власти з болючими примітками. Ворожі нашому народови а навіть монарсі урядники „treiben offen ihr Spiel". Мандатарі, ся непоправна каста і „Vorkämpfer der polnischen Umsturzpartei", висисають нарід і оброблюють його в дусі своїх мандантів. Наші просьби, висилані навіть до міністерств, остають без відповіди. Щож лишаєся для нас? Чи маємо ще довше зуживати наші сили у безплідній боротьбі з польською партією, котра отверто прямує до відірвання Галичини зі звязи австрійської держави? Чи уряд думає, що візваннє російської помочи вже здавило опира польських заворушень. А що станеся, коли російська армія відійде, а тисячі Поляків вернуть з Угорщини до краю? Яка доля стріне тоді мою вітчину? Горячковий настрій, що завис над краєм від р. 1830, підсичуєся безнастанно новими подіями і можна надіятися завтрішної днини нових вибухів. На кім опреся уряд, коли через своє похитне становище стратить довірє Русинів? Я був приневолений висвітлити відносини в Галичині, не тому, щоби вони були незвісні, а тому, що я, як провідник Головної ради руської, чесно працював для вітчини і монарха, але що всі мої змагання не були відповідно підперті урядом, відпадає мені охота стояти відокремленим „als Vorkämpfer der Regierung gegen die anarchischen Bestrebungen der polnischen Partei und ihres Anhanges". Звертаюсь до Вас, пане міністер просто, бо знаю, що ви „mit der ruthenischen Nation redlich meinen" і прошу о раду, чи маю на становищи видержати, „oder meine Bemühungen gegenüber den Wühlern aufgeben soll?" [1])

---

[1]) Тамже ч. 37. Барон Алекс. Бах, ур. 4. I. 1813 р. † 12. XI. 1893. Він був зразу мін. судівництва а опісля внутр. справ від р. 1849—59, потім перейшов на становище посла в Римі, по рік 1867.

Ми навели нарочно виїмки з листів крил. Куземського, щоби мати докази, як гляділи тодішні наші діячі на польсько-руські взаємини в Галичині. Крил. Куземський питав з тревогою міністра Баха, чим заплачено „Тирольцям Сходу" за їх безмежну льояльність супротив династії та автрійського уряду, а відповідь виходила над вислів сумна. Якби Русини були перехилилися тоді, пише Іван Кревецький, на сторону революції і виступили ворожо против австрійського уряду, найшлисяби були в руках Мадярів і Поляків, що поважно думали про відновленнє політичної самостійности. Тоді польське повстаннє над Вислою, де тільки вичікувано на знак з Галичини, було би, без сумніву, довершеною подією а через те оружна поміч Росії против Мадярів сталаби неможливою. Тоді сама Австрія нічого не вдіялаби і австрійський кордон виглядавби инакше [1]).

Одначе давні, національні порахунки і антаґонізми против Поляків з часів історичної Польщі віджили наново. Скріпили їх події з 1848 р., що загрожували з боку Поляків розвиткови руського населення і воно враз із своїми провідниками стануло по стороні Австрії. Щоби обезпечити Галичину перед нападом угорських повстанців, галицькі селяни приняли радо на себе з рук австрійського уряду оборону краю і почали творити, під покровом влади, три військові орґанізації, а саме: селянську оборону галицько-угорського погранича, шість відділів добровольців, т. зв. руських стрільців і мало розвинені міщанські ґвардії. За свою льояльність, за оборону Галичини ждало наше населеннє тільки національної, краєвої автономії в формі поділу Галичини а в дальшій меті прилучення до неї північної Буковини і української части Угорщини [2]). Одначе навіть ті надії не сповнилися. Польський політик, Франц Смолька писав у однім зі своїх листів, що внесено петицію Русинів в справі поділу Галичини на дві ґубернії, але „ми наміреному поділови Галичини, підписаному цісарем дня 19. червня 1848 р. brevi manu скрутили карк" [3]). Поділ Галичини на три части із соймами у Львові, Станиславові та Кракові, признаний цісарем Франц Йосифом I. конституцією з дня 29.

[1]) Іван Кревецький: „Оборонна орґанізація руських селян на галицько-угорськім пограничу в 1848—9 рр." Записки Наук. Тов. ім. Шевченка Т, 63—4 та окрема відбитка стр. 2—3.

[2]) Тамже стр. 4. і дальші.

[3]) Іван Кревецький: Справа поділу Галичини в рр. 1846—50. стр. 37 (відбитка із Записок Наук. Тов. ім. Шевченка. Т. 93—7).

вересня 1850 р. уневажнив сам монарх патентом з дня 31. грудня 1851 р.[1]).

Не краще розвивалися події в адміністрації краю. Після уступленя прихильного для руської справи ґубернатора ґрафа Стадіона[2]), перейшов сей уряд в польські руки. Наслідником Стадіона став Вацлав Залеский[3]), а коли його після бомбардовання Львова звільнено, прийшов на його місце ґр. Аґенор Ґолуховський[4]).

Про першого з них писав крил. Куземський до Ів. Борисикевича[5]) дня 15. XII. 1848 року: „Залескій намъ не спріяє

---

[1]) Тамже стр. 93.

[2]) Ґраф Франц Стадіон обняв становище ґубернатора в місяци липни 1847 р., уступив у серпни 1848 р., а дня 22. падолиста 1848 р. став міністром внутрішних справ. Умер у Відни дня 8. VI. 1853 р. у 47 році житя. Про нього гляди мою передмову до XIII і XIV т. „Українсько-руського Архива“ стр. XLIX—LII. В студії Bronisław-а Łozińskого: „Agenor hr. Gołuchowski“ зібрано рівнож багато причинків до характеристики його урядовання в Галичині.

[3]) Вацлав Залеский (Wacław z Oleska) ур. в Галичині 1800 р., умер у Відни дня 24. II. 1849 р. Був се талановитий письменник, заслужений для Українців своїм виданнєм: „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“ (1833 р.). Писав також про значінне Чехів для Славянщини. Ґубернатором був від осени 1848 р. майже по конець сего року. Більше про нього сказав я в передмові до XIII. і XIV. тому „Укр. руського Архива“ стр. 56—7 і 62—63.

[4]) Ґр. Аґенор Ґолуховський уродився у Львові 1812 р. В 1848 р. був він вже віцепрезидентом а після димісії Залеского став ґубернатором Галичини На сім становищи удержався він протягом десяти літ (1849—59). Дня 21. VIII. 1859 р. покликано його на австрійського міністра внутрішних справ, одначе в рік пізнійше (14. XII. 1860 р.) звільнено його із сего становища. Довший час проживав він у своїм родиннім маєтку, в Скалі. По уступленню Павлґартена після битви під Садовою став Ґолуховський вдруге намісником Галичини (20. IX. 1866 р.) і дав відчути свою гноблячу руку руському населенню. В р. 1867 він уступив а в вреті став намісником в р. 1871 і був ним по конець свого життя († 3. VIII. 1875 р). Його мощі перевезено до Скали. Митр. д-р. Йос. Сембратович і еп. Ів Ступницький обмежили свою участь в похоронах на відправі богослуження в костелі, а при перевезенню мощів явилися тільки два священики-холмчаки і з тих один у витертім фелоні. Бракло також на похоронах урядників, шляхти і польської інтеліґенції. Слово за рік 1875. ч. 79 (посм. вістка) а ч. 81. стаття за N. Freie Presse п. н. „De mortuis nil nisi bene“ і опис похоронів.

[5]) Іван Борисикевич ур. 1815 в Увислі, гусятинського повіта, де його отець був священиком. Був укінченим юристом, одначе задля слабого здоровля не обняв ніякого урядового становища. В р. 1848 брав

и єстъ намъ тымъ небезпечнѣйший, бо при своихъ здатностяхъ єстъ дуже хитрый. Онъ не є нашимъ, але ляцкимъ ґуберна тором ъ; єго найсильнѣйшимъ єстъ заданємъ польску мову всюда якъ найскорше ввести [1]). Залєский умів нераз покликатися на неправду, щоби тільки пошкодити руській справі і тому в листі з дня 19. XII. 1848 р. жалувався Куземський перед Гр. Шашкевичем: „Донесено менѣ, що Залєскій въ єдной реляціи до мѣнѣстеріумъ выразне донесъ, що русины, а именно Єго Преосвященство (Яхимович) і я съ Єго розпорядженями школьными совершенно ся згаджаємо. Въ томъ нема анѣ слова правды; я съ Залєскимъ ще и слова не говоривъ; такъ запевно и Єго Преосвященство“ [2]).

Про Ґолуховського дурив себе зразу Куземський в листі до еп. Яхимовича з дня 26 XII. 1848 р., що він „намъ сприяє такъ, якъ и перше сприявъ, а мѣнѣстеріумъ еслибы го намъ дало на ґубернатора, не мало бы зъ Галиціовъ такого клопоту, якъ теперъ“ [3]). Коли одначе Ґолуховський, іменований заходами галицьких, руських діячів на становище ґубернатора, почав відноситися крайно ворожо до руської справи, писав еп. Яхимович дня 19. VII. 1851 р до митр. Мих. Левицького, що при виборі галицького намісника не багато зважано на місцеві відносини, бо коли може бути в Празі Месери, на Угорщині Ґеріниґер, в Венеції Тоґґенбурґ, в Трансильванії Шварценберґ, чому ж саме у нас мусить бути намісник з ряду польських маґнатів, котрий не може бути безсторонним, а як досвід учить, тайно, а часами також явно противиться нашій справі“ [4]).

За урядованя Ґолуховського на становищи ґубернатора (1849—59 р.) йшла польонізація східної Галичини бистрим кроком. Коштом української мови двох третин населення видвигнено по школах польську мову при помочи рефератів Евзебія Черкав-

він участь в депутації до цісаря Фердинанда, що бавив тоді в Оломунци і в праськім, славянськім зїзді. Раз вибрано його послом державної ради у Відни а двічи соймовим послом. Для поширення духової звязи Галичини з Придніпрянщиною прислужився він в р. 1849 тим, що видав Основяненкову „Марусю“. Мав він невелике ґаздівство є Узислі і там зжився сердечно з місцевим населеннєм. Написав він і видав друком брошуру про звірята п. н. „Звѣрословіе“. Умер у Відни в глибокій старости дня 1. II. 1892 р. (Дѣло за рік 1892. ч. 19 і 23.).

[1]) Сборникъ актовъ, лист. ч. 21.

[2]) Тамже ч. 23. [3]) Тамже ч. 24.

[4]) Гляди мою студію в „Укр. руськім Архив-і“ Т. XIII і XIV стр. LXV. і лист ч. 121.

ського. Урядників, що признавалися до руського народу, переношено на службу до західної Галичини, щоби як найменьше освічених, свідомих, світських людий лишалося між галицьким населеннєм. На українській землі східної Галичини підготовлювано заздалегідь терен для польської державної думки. За льояльність, за жертви крови і життя на італійських та угорських побоєвищах віддав австрійський уряд українське населеннє в Галичині під власть Поляків, чим поширив серед него зневіру у державну справедливість та у власні сили, витворив слабохарактерних перевертнів в користь польського елєменту та викликав ідеольоґію про обєднанє з Московщиною, на котру опісля Ґолуховський покликувався, щоби нищити „Тирольців Сходу“. Росла польська експанзія, але й поглиблювалася пропасть між двома народами, з котрих один сильнійший і богатший в інтеліґенцію та в урядовців не тільки розживався, але ще й впевняв світ з парляментарної трибуни у Відни, чи Кромерижи, що нема руського народу, тільки один польський, розділений на два, реліґійні обряди, латинський і грецький. Бувало й таке, що польський посол. Фльоріян Земялковський. опинившись у Відни по розвязанню сойму в Кромерижи, удостоївся від мінїстра Стадіона запрошення, щоби „яко знавець руської мови“ висловив свою думку про переклади на руську мову цісарських декретів з дня 4. марта 1849 р., зладжених о. Григ. Шашкевичем. Земялковський оповідає з іронією, що се відзначеннє стрінуло його, імовірно тому, бо виступаючи кількакратно против руських священиків, „uzurpujących (?) przedstawicielstwo Rusi, windykowałem to prawo także dla siebie, jako poseł ze Lwowa, a więc poseł ruski“ [1]). Колиж така подія була можлива за часів прихильного для Русинів Стадіона, то годі дивуватися, що за иньших мінїстрів, ґр. Ґолуховський мав рішаючий голос в руських справах.

В часі, коли за урядовання Залеского і Ґолуховського почалася з гори обдумана і на широкі розміри обчислена польонізація східної, української части Галичини, Павло Леонтович був питомцем львівської, духовної семинарії. В р. 1849 зложив він свій сердечний, настроєвий вірш п. н. „Пісень сироти“, (ч. 4.) у якім виливав глибокий жаль сироти по втраті батька і матери. Можлива річ, що звязаний він з життєм поета, ко-

---

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część pierwsza. Kraków 1904. стр. 14.

трий в р. 1841 стратив батька а в р. 1849 чи не оплакував, страту матери. У віршу стільки сердечних почувань, що аж проситься він, щоби його вважати життеписним. Поет співав:

Могило, зазуле! розступися нині,
До вітця, до мами позволь сиротині,
Позволь сиротині, бо там дуже ясно,
Тутка нема сонця, а там світить красно.

Одначе політичні події, веліли поетови вже в починах його творчости від ніжної лірики перейти до їдкої сатири. Бутною була старша польська суспільність, бутною і зарозумілою ставала її молодіж. Анонімний польський студент університета зажартував собі брутально з української, синьо-жовтої краски. Леонтович не змовчав і відповів на вірш віршом, у якім висміяв не меньше брутально польську краску: біло-червену. У його рукописній збірці читаємо: „Wierszy, na jakie słuchaczy-Polacy fizyki w roku 1849 w listopadzie zdobyli się, wypisawszy je na ławce, aby tem Rusinów zgryźć, co do słowa“ (ч. 7). Вірші сі такі неестетичні, що їх годі повторяти. На всякий спосіб відповідь Леонтовича була його першим сатиричним віршом політичного змісту.

Від р. 1859 стрічаємо їх більше. Побіч пісень про перевертнів написав він цілий ряд сатиричних віршів про польсько-українські взаємини, причім не щадив також иньших народів, що йшли з Поляками рука в руку і помагали їм здобувати власть над українським населеннєм краю. Та не тільки Леонтович, але й другі галицькі письменники шістдесятих років минулого віку, послугувалися вістрєм сатири та на глузовання з польського боку відповідали болючим глузованнєм. Коли польські студенти розліпили в р. 1860 плякати на львівськім університеті, а в них стверджували, що нема Руси з виїмкою „Rutenów trzysta na wszechnicy“, Богдан Дідицький написав незвичайно удачну сатиру п. н. „Niema Rusi!“

Вірш Дідицького, що ще по нинішний день ходить у відписах серед галицьких інтеліґентів, переслано до редакції петербурської „Основи“, де його в р. 1861 напечатав Микола Костомаров з перекладом на московську мову в статті „Отвѣтъ на выходки газеты (краковской) „Czas“ и журнала „Revue Contemporaine“. Привід до сеї статті дала поважному історикови фраза „Czas-y“: „autor zapomina, że Ruś nie jest Rosyą, —

że jest Polską, i że Rosya nie jest Słowiańska, — nie wiedzą, czem są i czem jest Ruś“. (1860. ч. 256) [1]).

На докори Поляків, ширені обильно за границею Галичини, що „Русинъ, то приклонникъ рабства, темноты“ та що йому „братъ Ляхъ приноситъ въ дарѣ свѣтло съ свободою“ відповів иньший письменник Ів. Наумович віршом „Сосѣдамъ“ (1861), писаним під сильним впливом творів Пушкіна „Клеветникамъ Россіи“ і „Годовщина Бородино“. Автор застерігався против дарунку „світла і свободи“, радив не чванитися Полякам, що вони „Европу спасли“, бо в обороні Відня поплило більше крови руської, чим польської, а руський нарід завсігди шанував закон [2]).

Окрім печатаних віршів, ходили по руках серед галицьких, українських кругів в р. 1861 пародія пісні „Boże coś Polskę“ [3]), то вірш про котячу музику, виправлену Поляками лат. священикови, д-р. Жигимонтови Одельґевичеви, визначному проповідникови за те, що картав на проповідях гріхи і хиби польської суспільности, то вкінци вірш: „Czteru walecznych ulicą pomyka“, писаний з нагоди події з 4. жовтня 1861 р., коли в домі станиславівського пароха, о. Петра Шанковського вибили Поляки вікна, а за ними гонив „kozak Mohyła“ (Александер Могильницький, опісля священик хомської епархії) [4]).

Відносини між обома народами, завдяки непривітним обставинам в краю а головно у соймі, з дня на день заострювалися і коли вибухло польське повстанне в р. 1863 а Поляки в Галичині надягнули жалобу, галицькі Русини рішили відбути у Львові баль.

Тоді напечатав Плятон Костецький вірш п. н. „Wy chcecie tańczyć?“, а в нім докоряв Русинам, що вони забавляються

---

[1]) Основа 1861 февр. стр. 122—6. Згадаємо, що вірш Ділицького: „Niema Rusi“ переклав на німецьку мову еп. д-р Спірідіон Литвинович і напечатав його в часописи: „Fortschritt“. Ив. Ем. Левицькій: Библіографія II. 1861—86. ч. 138.

[2]) Н. „Сосѣдамъ“. Львовъ. Тип омъ Института Ставропигійского 1861. Сторін 7, мала 8^{0}.

[3]) Титко Ревакович здогадувався, що ся пародія вийшла з під пера Павла Леонтовича.

[4]) Всі згадані тут рукописні вірші списав Т. Ревакович († у Львові 14. X. 1919 в 73 році житя) і передав їх д-р. Вас. Щуратови, котрий відступив мені їх до використання. Завважаємо, що о. Петро Томич Шанковський умер в Бродах у 76. році життя в домі свого зятя о. О. Лотоцького дня 1 (13) I. 1870 року. Слово 1870. ч. 1.

тоді, коли Поляки підняли знамя свободи. Вірш Костецького, виданий на окремім листку, Поляки розкидали по вулицях Львова. У відповідь на сей вірш розкинено по Галичині безіменний поетичний, боєвий твір пера Богдана Дідицького п. н. „Będziemy tańczyć!“, який скваппо переписувано, з чого видно, як руське громадянство ним захоплювалося [1]).

Колиж польське повстанне закінчилося невдачию, Остап Левицький [2]) напечатав у Львові сатиричну поему п. н. „Uciekiniery“ з присвятою „Jego Mości Janowi IV (Добрянському) królowi in spe Polski w dawnych granicach. in praesens tempus Mecenasowi in partibus infidelium, id est: perekińczyków; sławnemu znawcy geografji polskiej; uprzywilejowanemu fabrykantowi korespondencyj i artykułów z podpisem: „ksiądz obrządku sławiańskiego“ etc. etc. etc. z wdzięczności za feuilleton, pomieszczony olim w „Gazecie narodowej“ pod tytułem „Co się u nas dzieje“ i w dowód adoracji. admiracyji i arcykordyjalnych affektów poświęca Autor“ [3]).

Колиж в р. 1865 руські соймові посли бажали обезпечити права своїй мові і покликувалися на австрійські конституційні дипльоми і закони, що запоручували кождій народности, отже й руській, народні права, ґр. Лешек Борковський глузував: „Як могучими були би держави, якби можна було висідати міністерськими декретами народи, як курка висідає курята. Тоді можна би указом сотворити народність перемиську, тернопільську, бережанську і т. п. Всемогучість правительства не може нікому дати дипльому на народність“ [4]). В друге дозволив собі ґр. Лешек Борковський заперечити єствоване Русинів при кінци

---

[1]) Сей вірш видано в р. 1903 на окремім листку заходом редакції львівського, русофільського „Страхопуда“.

[2]) Остап Левицький, незвичайно талановитий і плідний письменник, якого твори розсипані по ріжних річниках часописий і календарів, був професором реальної школи в Станиславові, де помер дня 12. VI. 1903 р. (Руслан за рік 1903. ч. 123).

[3]) Повний наголовок поеми звучить: Uciekiniery, poemat a la „Konrad Wallenrod“, napisał Ostap Kowbasiuk, gente Ruthenus, natione także Ruthenus. Lwów, Nakładem autora. Z Drukarni Instytytu Stauropigiańskiego 1863. Згаданий Ян Добрянський, Русин з роду, ур. 1819 р., опісля ренеґат, був редактором „Gazety Narodowej“ і умер у Львові дня 30. V. 1886 року. Поема „Uciekinierzy“ замітна тим, що автор вплів у неї оповідання самих Поляків про повстанне з 1863 р.

[4]) Sprawozdania sejmowe 1865, I. стр. 54.

падолиста 1865 р., коли домагався ухвали закона, що польська мова є одинокою урядовою мовою в соймі і краєвім виділі, бо руська мова є тільки її нарічєм, причім, по словам Устияновича, мав ужити слів: „Świat zna tylko Polskę i Moskwę. Rusi niema! Jacyś Ruteńczyki istnieli tylko w mózgu Stadyona“ [1]). Український табор не змовчав на сю зневагу і видав нову сатиру п. н. „Na ogólne żądanie jeszcze raz Niema Rusi. Napisał A(ntoni) T(rylowski). Lwów. Nakładem autora 1866. W drukarni Instytutu Stauropigiańskiego“. Автор присвятив свій вірш ґр. Лєшкови Борковському „w uznanie klasycznych i nieocenionych zasług Jego — jako najwymowniejszego rzecznika „Rusi historycznej“, а в нім дякував за слова бути, ненависти і похоронні віщування: „niema Rusi“, та висловив надію, що

Ruś żyje i żyć będzie dalej w imię Boże!
Bo żywotność tej Rusi wielka, nieskończona,
Jak genezis człowieka, jak idea ludu,
I jak długo te żyją — żyć będzie i Ona.

Всі вірші, що вийшли з руського табору були живі, енерґійні, мали характер боєвий. На їдку сатиру з польського боку відповідано остро, безпардонно, визиваючо. Пронизувала сю сатиру віра в будучину руської справи, хоча овид на галицькій землі був заслонений хмарами.

До ряду письменників шістдесятих років, що на польські вірші, промови, поодинокі події, чи виступи, відповідали сатиричними віршами, долучив свій голос Павло Леонтович, що зложив також кілька творів в українській, або польській мові. Коли тільки зайшла яка небудь подія, що звертала своє вістрє против галицької Руси, Леонтович оспівував її в пісні, або сатирі. Поета не зражали неповодження. Як згадані автори сатир, він також вірив у розцвіт руської справи і сю віру вливав у душі галицького громадянства.

Коли в р. 1859 ґр. Аґенор Ґолуховський засів у раді австрийських міністрів, Леонтович склав пісню, яку велів співати під нуту коломийки і такий же наголовок їй надав (ч. 47). В нім дорікає автор Ґолуховському за переслідування руських урядників, витикає йому азбучну справу, що саме в тім році, за його

---

[1]) Ом. Огоновскій: „Ист. лит. руск.“ II. стр. 405—6.

починои, заворушила цілий руський табор. В „Коломийці“ читаємо:

1) Ой цісарю, наш Франціїшку
Що ти за неволя,
При Твоїм боці терпіти
Ляха із Поділя!

2) Лях то страшне сотворіннє
Одну ціль він має,
Аби всі так танцювали,
Як він їм заграє.

3) Лях невдячна гадь, Цісарю,
Що в зимі скостніла,
Як відгрілась за пазухов,
В грудь ґазду вкусила.

4) Придивися, ти наш царю,
Де суть твої слуги.
Працьовиті, руські діти
Чести вірні други.

5) Лях їх вигнав, на їх місце
Понапихав в бюра
Викштів, Ляхів, що такії,
Як він носять пюра.

6) Руські діти, хоч учені
Лишаються в залі,
Лях, хоч дурак, в руській землі,
Перший все в уриді.

7) Татарськії дикі орди.
Як нас нападали,
Забирали срібло злото
Мовись не кидали.

8) А Ляшочок сей захланник
Хотів і се зїсти,
Захланнику! а до нори
Лучше було влісти.

9) Влізь, сховайся, де но хочеш,
Утікай за світи —
Ти загибнеш, а Русь наша
Такой буде жити.

Нову нагоду до зложення доскульного сатиричного вірша подало Павлови Леонтиновичеви уставленнє памятника гетьмана Станислава Яна Яблоновського [1]) у Львові в р. 1860 на так

[1]) Стан. Ян Яблонський ур. 1634+1702., був гетьманом від р. 1676. Брав участь у поході против Шведів (1655 р.), против Ракочія (1657), прогнав Бруховецького з під Білої Церкви та довів до трактату з Татарами під Підгайцями (1669 р.). Враз із королем Собєским ходив у походи під Хотімом (1671.), Львовом (1676.), Журавном (1677), був під Віднем, Стригонем і Парканами, де взяв в полон башу Сілістрії. Меньше щастя мав під Камянцем, на Буковині і на Волощині, звідки ледви утік. В 1686 р. облягав Камянець, в 1694 р. побідив Татарів під Годовою а в рік пізнійше оборонив Львів перед Татарами. На вість про смерть короля Собіского обсадив Жовкву іменем Речи посполитої. Королева хотіла вийти за него замуж і віддати йому корону. В р. 1699 брав участь в останній виправі против Турків. У війні з Палієм на Україні посуджувано його о перекупство. На зїзді в Раві руській зєднав собі приязнь царя Петра Великого. Про памятник, виставалений у Львові гляди: Stanisław

званих гетьманських Валах, над самою Полтвою. Памятник уставлено лицем до Полтви, а спиною до „Народнього Дому“, перед котрим була тоді площа „Castrum“, забудована що й но в поч. XX. віку. Сей памятник уставили були у XVIII віці Єзуїти на подвірю свого забудовання, бо мали в Яблоновськім свого сердечного покровителя. Колиж цісар Йосиф II. зніс монастир Єзуїтів, а монахи розбрилися по світі, памятник упав з педесталю і довго поневірявся на повітрю реальности в улиці Кароля Людвіка ч. 13. (нині: Леґіонів). Доперва в р. 1859. почав редактор „Przyjaciela Domowego“ Гіполіт Ступницький збирати складки на уставленнє памятника і довершив се в р. 1860. Я шукав за подробицями замітів Леонтовича против Яблоновського, та нічого дослідити не міг. Здаєсь, що заміт про убиваннє козаків відноситься до його походу против Бруховецького. Жеґота Павлі згадав ще про йогож „uspokojenie szkodliwego niesfornego związku pod Bogusławem Baranowskim“. [1])

Вірш Леонтовича „Na pomik Jabłonowskiego we Lwowie“ (ч. 46) звучить:

„Ziem ruskich wojewodo! gdyś żył, toś panował,
Lud ruski, braci ruskich, kozaków mordował;
Toż nie dziw, ... synu, żeś się stał niegodny
Po śmierci patrzyć twarzą w ruski „Dom Narodny“.
Sam Polak, co twój posąg stawiał pośród wałów,
Obrócił twoje lice w krzaki — do kanału“.

По уступленню нам. ґр. Ґолуховського на становище міністра в р. 1859. не іменував цісар протягом двох літ нового намісника для Галичини. Галицьким Українцям полекшало і хоча з польського боку ставлено великі перепони, щоби при виборах до сойму, переведених на основі цісарського статута з дня 25. II. 1861 р., не допустити освічених людий, руський комітет під проводом Куземського перевів у сільських громадах усіх своїх кандидатів. Русини розпоряджали 49 голосами. Річ ясна, що не могли вони впливати на рішення сойму, бо становили неповну третину загального числа голосів (150 послів). [2]) Замітне, що Русини хотіли вибрати одного свого посла також у Львові і в сій цїли поставили від себе кандидатів: з Русинів — д-ра Кл. Ра-

Schnür Pepłowski: „Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa 1772—1858. II. стр. 71. і Dr. Josef Piotrowski: „Lemberg und Umgebung“ стр. 146.

[1]) Żegota Pauli: „Zywoty Hetmanów“. Lwów 1850. стр. 79.

[2]) Ф. И. Свистунъ: Прикарпатская Русь II. стр. 210, 222 — 3.

чинського [1]), з Поляків — князя Льва Сапігу, з Німців – суперінтендента д-ра Газе а з Жидів — Маєра Мінца [2]). Поляки ужили всіх заходів, щоби до вибору посла Русина зі Львова не допустити і переперли своїх чотирох кандидатів. Одноголосно вибрано Жида Маркуса Дубса (2679 гол.). По нім дістали Фр. Смолька (2162 гол.), Фльоріян Земялковський (1825 гол.) і Борковський (1730 гол.) [3]).

Марко Дубс належав до ряду Жидів, що змагали до асиміляції жидівського населення з польським. Сам він вважав себе Поляком мойсеєвогоісповідання. В р. 1869 він зрікся посольського мандату і умер у Львові дня 15. IX. 1874 р., проживши 73 роки. [4]) З нагоди його вибору написав Павло Леонтович сатиричну пісню, під яку зложив мельодію. І вона знов вмить принялася між галицькими інтеліґентами. Наголовок її: „Hymn radośny Polaków z przyczyny jednostajnego wyboru Dupsa na posła sejmu w roku 1861“. (Ч. 55.) Поет співав, глузуючи:

Lacha nazwisko, — precz nam z pamięci,
Bo stare i już zbutwiałe! —
Szlachetne imię Dups niech się święci,
Ono przyniesie nam chwałę.

Do dziś dnia zwali my się Lachami
I cóż nam z tego nazwiska?
Bracia! lecz teraz, gdyśmy Dupsami
Do lawrów droga już bliska. —

Dups obywatel — istota rzadka,
Że dzisiaj posłem na Rusi,
Ten nas zapewnia, że nasza matka
W starych granicach być musi. —

Bracia, tak będzie — bo Dups nie kłamie,
Choć Izraela krwi, kości, —
Jego nas śmiałe podźwignie ramię
Będziem szczęśliwi w przyszłości!

---

[1]) Д-р. Клим Рачинський, краєвий адвокат і дідич умер у своїм селі Завалові дня 13. IV. 1871. р. (Слово 1871. ч. 27)

[2]) Слово 1861. ч. 16.

[3]) Тамже 1861. ч. 18.

[4]) Тамже 1874. ч. 99.

A więc niech żyje zbawienie nasze
Kolumbus dupskiego świata, —
Za jego zdrowie spełnijmy czaszę
Niech żyje najdłuższe lata!

У львівськім соймі дала польська більшість вже в першій сесії нагоду відчути руському населенню свою тяжку руку. Коли пос. крил. Григ. Гинилевич зажадав, щоби соймові протоколи відчитувано в обох краєвих мовах і щоби краєвий маршалок рівнож в обох мовах виголошував свої промови, польська більшість не допустила руської мови в протоколах. [1]) При провірюванню виборів виступили польські посли із замітами против немилих їм людий. Вибір б. директора поліції Йоахима Хоминського уневажнено будьтоби тому, що він, як пенсіонований урядник, мав право вибору у Львові а не мав його в своїм місци уродження. [2]) Против виборів о. Малиновського і Шведицького піднесено заміт надуживання церкви і амвони для політичних цілий. Посол Земялковський кликав у своїй соймовій промові: „Ми читали протести, з котрих видно, що з найсвятійших річий зроблено знаряд негідних світських цілий. Ми читали, що з божого дому уладжено арену виборчої боротьби, з олтаря сцену до відограння комедії, а з амвони, з котрої має падати слово спасення, утворено трибуну до голошення найзгубнійших комуністичних засад; ми читали, що рукою, яка має нести благословленнє, кидано погрози, а устами, з котрих повинні плисти слова братньої любови, защіплювано їдь незгоди і братньої неприязни, що у найнегіднійший спосіб надуживано священичого характеру, що надуживано поваги найвисшого в краю достойника славянської церкви, поваги самого монарха, щоби за всяку ціну дійти до свого. Я не є за тим, щоби подібні факти покривати тайною, противно стою за тим, щоби їх виснити, щоби вони підпали строгій карі, щоби покарано не тільки тих, що їх спричинили, але й тих „co się dali niegodziwymi powodować zabiegami“, бо тут росходиться о славу духовенства, о нашу віру, о святий, грецький обряд, поручений опіці спільного папи римського“.

Слова Земялковського, котрими на основі протестів, писаних ворожими людьми, закинено галицькому духовенству злочин

[1]) Ф. И. Свистунъ „Прикарпатская Русь“ II. стр. 225.

[2]) Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu krajowego galicyjskiego we Lwowie, odbytych od dnia 15 do 26 kwietnia 1861. r. Lwów 1861. стор. 93—6 i 108.

зневажання божого дому і комунізм, бо о. Шведицький мав обіцяти селянам ліси і пасовиска, — викликали ґорячі слова протесту з уст посла Гинилевича, що дав себе унести гніволи і закінчив відповідь словами: можуть бути і між священиками поодинокі виступні люди, що заслугують на кару, але щоби за те цілу клясу ганьбити (оплески з правої), се значить, по моїй гадці, визбутися з чести, щоби таке голосити".

За останні слова маршалок візвав крил. Гинилевича до кращого добирання слів, а Землковський подякував маршалкови за те, що впімнув бесідника „do godności wyrażenia się, w której, jak w każdym innym względzie duchowni powinni nam przyświecać przykładem". Похибнувся крил. Гинилевич, що ужив непарляментарних слів і наслідком сего Землковський за клевету, кинену против тодішнього нашого духовенства, удостоївся ще грімких оплесків від польської більшости. [1])

До віденської державної ради вибрав сойм 38 делеґатів, з котрих 12 припало на Русинів, одначе з виднійших руських діячів засіли у Відни тільки поет Антін Могильницький, крил. Мих. Куземський, крил. Ант. Юзичинський і д-р Спір. Литвинович. Руські посли-селяни Іван Карпинець і Семен Тарчановський випрошувалися від вибору, бо першому забрано сина до війська, а другий був хорий, одначе сойм не приняв їх резиґнації. Надармо відпрошувався від їзди до Відня мазурський посол Віталіс словами: „Przeswietne i sanowne zgromadzenie, zeby mię tes racyło uwolnić, bo ja nie mogę; co to juz sama natura pokazuje", котрі повитано сміхом. [2]).

Як бачимо, в першім галицькім соймі, в столиці української части Галичини, витворювалися крайно немилі відносини між відпоручниками обох сторін. Польська більшість користала зі своєї переваги, українська меншість бачила, що всі її, хочби найсправедливійші бажання, не найдуть послуху. Інвективи Землковського, Зибликевича, Борковського і ґр. Ад. Потоцького против української мови, духовенства і народу заострювали відносини і поглиблювали пропасть між двома народами, яким доля веліла жити побіч себе на одній землі.

Саме тоді, коли в львівськім соймі йшли пристрастні дискусії, Павло Леонтович, що стояв осторонь політичних змагань, написав байку „Пчоли і трутні" (ч. 58), у якій зобразив

[1]) Тамже стор. 135—9.
[2]) Тамже стор. 533—6.

польсько-українські відносини перед знесеннєм панщини. Він оповідає, що трутні шукали за кормом і за приютом, а коли їх не могли найти, плакали, що доведеться їм попращати світ з голоду. Та нараз побачили вони пчолу, що з солодким кормом летіла до своєї хати. Трутні хотіли кинутися на пчолу, убити її а медок вкрасти, одначе вожд здержав їх, бо сею дрібкою меду всі не обділяться. Він післав одного трутня, щоби стежив за пчолою, куди вона полетить. Післанець вернувся і розказав, що село пчіл „як цвітом луги в веснянім маю“, що у них хати, як палати, що у них мід з молоком „буйним вислоком, тече потоком“. Провідник повів трутнів, щоби вони напали на пчоли, одначе останні боролися так завзято, що трутнів відперли та чимало їх убили. Недобитки-трутні почали тоді впрошуватися до пчіл, прирікали, що за окрушинки, які зі стола спадати муть, вони будуть охотно пчолам діти колисати, бо в їх краю, так як у раю:

Ми вашу мову будемо чтити
Ваші права, церкви, могили
Ми шанувати будем ...як власні,
Ах, бож то красні!

Миролюбиві пчоли забули про обиду, пригорнули трутнів до своєї груди і зносили їм корм з цвитучих лугів. Коли одначе пчоли полетіли в поле, трутні забили двері від кождої хати і пчоли не могли до них дістатися. Засумувалися пчоли, не добувалися силою до своїх осель, построїли собі нові і ждали, доки трутням корм не минется і не пічнуть знову до них впрошуватися. Тоді пустилися трутні на новий підступ. Вони спросили до себе висшу клясу пчіл і почали їх переконувати, що годі їм дальше бідувати з пчолами:

Злучіться з нами!
Так ми і наші внуки і діти
Будуть панами!
А прості пчоли обернем в слуги,
Аби во віки для нас робили.
Закиньте вашу мову і шмаття
А прийміть наше — рідні як браття,
Будемо разом в розкошах жити!

Щоби не було в будучині ніколи спорів між простою пчолою а трутнями, радили останні покликати мандатарів, які побоями будуть наганяти пчоли. Так прийшло до згоди між висшою

класою пчіл і трутнями, а тоді пчоли відреклися своїх відступників. Пчоли гноблено і протягом довгого часу вони не сміли своїми назвати ні власного поля, ні рідних хат. Заніміли веселі пісні, тільки одна, панщиняна загомоніла, у якій пчоли виливали свій біль і жаль, плакали, що обробляють землю, та не свою, благали пана, щоби вернув їм свободу, за що пан називав їх хамами, нарікали на мандатарів, та в розпуці кликали, що хиба прийдеся їм, кидати рідні хати та йти з торбами в діди.

Поет кінчить вірш подякою цісареви за те, що освободив пчоли від опіки трутнів. Багато в тім вірші сердечних почувань для простого люду і вони приносять честь його творцеви.

Про недолю в часах „панщини" свівав ще Леонтович у віршу: п. н. „Відозва" (ч. 59.) вказуючи на те, що божа премудрість дала для вічної згоди потомкам Яфета і Сема „мову, премного хліба і води, аби брат брата не пхав в ярема". І в „руської мами" був лад прекрасний, „поки маґнатів не було в світі". Доперва, як ся верства розрослася, „уже порядок стався ломати, бо люди людям, як дикі звіри, стали добиток весь видирати, кервaві кривди знялись без міри". Поет накликував вельмож, щоби сліди минулих кривд затерли „благими ділами". Одначе він не міг простити їм, що не тільки самі відчахнулись від рідного кореня, але ще на львівськім соймі „ізміни їдкую чашу руським дітям в серця вляти хотіли". Могили дідів розвертаються за те, що вони відреклися свого роду:

Гей, то ізміна! Бог се не любить!
Тямте, що Божий суд вас чекає!
Лях ізмінників тільки голубить,
Хоть на ізміну гірко ридає.

Леонтович не міг погодитися з мріями Поляків про відбудованнє Польщі в історичних границях, бо в склад її входилиби тоді непольські народи. Тому відозвався до них новим твором „Pieśń na nutę: Boże coś Polskę" (ч. 63.), в котрім писав, що надармо моляться за воскресеннєм Польщі, опертим на поневоленню иньших націй. Вона не встане хоч би тому, бо

Wy tego zdania, że to sława mnoga
Braciom w obczyźnie nieść śmiertelne rany,
Lecz czy to zgodne z miłosierdziem Boga,
By brat na brata nabijał kajdany?
Taką modlitwą Pan Bóg się nie wzruszy,
Dla takich modłów czarci mają uszy.

На сю протипольську струну в творах Леонтовича вплинули головно виступи польських послів у львівськім соймі. Вони заперечували руському народови свобідного права уживання рідної мови та взагалі національного розвитку. Немовби у відповідь викликує поет духа Богдана Хмельницького (ч. 62), що ще пробудиться, встане і вдарить на того, хто його вітчину „хоче взяти в свою плінь", а тоді „Русь знову засяє блеском слави прежних літ".

А одначе виступи польських послів у першій соймовій сесії були слабою інтродукцією, бо віденському урядови залежало ще тоді на тім, щоби антаґонізмів у Галичині не підострювати. Як відомо, по уступленню Ґолуховського з становища галицького намісника в р. 1859., протягом двох літ не обсаджувано сего місця, а радник намісництва Карло Мош вияснював нераз у соймі сумнівні питання в користь руських послів, хоча польські посли над його опінією переходили до денного порядку. [1]) В р. 1861. іменував цісар ґубернатором Галичини ґен. Пуйлі-Менсдорфа [2]), чоловіка розумного, енерґійного, людяного а для „Тирольців Сходу" дуже прихильного. Він стояв на чолі військової і цивільної управи Галичини, бо приготовання до польського повстання домагалися зосереднення обох властий в одній руці. [3]) За його урядовання скликано вправді II сесію сойму, одначе скоро тільки в р. 1863. вибухло повстання, її замкнено. Не без його відомости підняли українські посли в р. 1863. питання про поділ Галичини і мін. Шмерлінґ хотів його перевести в діло з тим, що на чолі східної Галичини мав станути у Львові намісник з титулом ґенерал-ґубернатора з безпосередною властию над другим намісником західної Галичини з осідком в Кракові. [4]) Одначе з великим жалем прощали галицькі Українці ґрафа

---

[1]) Порівнай хочби його вияснення в справі вибору послом дирполіції Хоминського в „Spawozd. sejmu" стр. 98 і д.

[2]) Александер ґр. Менсдорф-Пуйлі ур. 4. VIII. 1813 р. † 14. II. 1871. р. Він був зразу австрійським комісарем в Шлєсвіґ Гольштайні. В р. 1848—9. відбув угорську кампанію. В літах 1852—3 був послом в Петрограді. В р. 1858 іменовано його полевим маршалком. На сім становищи відраджував він вести війну на два фронти з Прусією та Італією, котрій радив відступити Венецію без бою. В р. 1870. був назначений комендантом в Загребі, а опісля в Празі. В 1869. дістав він титул князя Dietrichstein zu Nikolsburg.

[3]) Ф. И. Свистунъ: Прикарпатская Русь подъ владѣніемъ Австріи II. стр. 243.

[4]) Тамже II. стр. 263.

Пуйлі-Менсдорфа, що лишив після себе в Галичині „дорогу память“ [1]), коли він дня 27. жовтня 1864 р. перейшов на становище міністра внутрішних справ, а його місце заняв ґен. Павмґартен, за котрого політичні відносини в Галичині знову сильно погіршилися.

Трета соймова сесія, отворена 23. IX. 1865 р. а закрита 28. IV. 1866 р. і IV сесія, що тривала від 19. XI — 31. XII. 1866 р. принесли галицьким Українцям багато некорисних рішень, або й ударів.

Коли пос. о. Антін Петрушевич зажадав дня 16. I. 1866 р., щоби в соймовім діловодстві уживано обох краєвих мов, щоби всі внесення і предлоги уряду читано в обох мовах а при другім і третім читанню законів відчитувано оба тексти, — сойм признав польську мову для обовязкового ведення справ, а тільки дозволив руським послам промовляти і ставити внесення у своїй мові та читати закони в третім читанню по руськи. [2])

Навіть в такій дрібній справі, як підмога для українського театру, стрінулися наші посли з відмовою. Пос. Їолієвський впевняв, що у Львові числить населення гр. кат. обряду ледви 4.169 душ і воно може ходити до польського театру, а пос. Зибликевич заявив: „Для Руси все, одначе для тих, що називають себе представниками Руси і сіють ненависть, не дамо нічого“. [3])

Дня 16. III. 1866 р. ухвалено в галицькім соймі 75. польськими голосами против 50 руських відділити сільські громади від більшої посілости, як дві адміністраційні одиниці. До нагляду над діяльностию громад установлено повітові ради (в числі 74.). Сю соймову ухвалу санкціонував цісар Франц-Йосиф I. дня 12. VIII. 1866. р. В такий спосіб рішено автономічний устрій Галичини, що обезпечував за Поляками провід краю і приготовлював його до постепенної польонізації. [4])

Щоби остаточно завершити свої впливи, польські посли поставили дня 26. III. 1866 р. внесення, щоби установити канцлера для Галичини, що мав перебувати стало у Відни і бути посередником між центральним урядом і галицьким соймом.

Надармо боролися руські посли против сего внесення. В їх

---

[1]) Слово 1864. Ч. 88.
[2]) Тамже стр. 270—1.
[3]) Тамже стр. 271.
[4]) Тамже II. стр. 264.

імени заявив крил. Мих. Куземський, що краєвий статут спряг Русинів з Поляками в недібране подружє і октроював Полякам більшість в соймі. Русини огірчені. Над петиціями громад в справі лісів і пасовиск переходить сойм до денного порядку. До комісії для політичної орґанізації Галичини не вибрано ані одного руського посла. В соймі не дозволено читати ані протоколів, ані законів у руській мові. Не дозволено, щоби руська мова була обовязковою в школах і щоби половина урядників була руського роду. Ви хочете навіть взяти руські фонди в свої руки, щоби вони щезли, як добра перемиського епископства. Ви усунули при надаванню парохій терно, щоби священик був залежний від вас і служив вашим політичним цілям.[1]) Повітовою радою ви звязали руки сільській громаді а тепер думаєте її ще більше обмежити начерком збірної громади. Хоча нарід мре з голоду, ви оминаєте питання про ліси і пасовиска. Коли ми боронимо нарід від несправедливости і хочемо його спасти від голодової смерти, — ви називаєте нас комуністами; коли боронимо нашу мову і церкву, звете нас Москалями, шизматиками і фотіянами. Чорна будучина стоїть перед нами. Тепер ви хочете канцлера на те, щоби він в законодавстві і ексекутиві помагав вам і переводив ваші наміри. Ви хочете покласти між монарха і руський нарід перегороду, щоби плачів руського народу монарх не почув. Чим є ваш „rodak“ в правительстві, маємо ще в свіжій памяти (часи Ґолуховського від р. 1849—59). „Rodak“-канцлер обсадить себе у Відни придворними „родаками“-совітниками, поставить нам „родака“ - намісника, дасть „родака“-старосту, назначить „родака“ в повітову раду, „родака“-війта, „родака“-присяжного. Русинови доведеться перед самими „родаками“ уступитися зі своєї хати“.[2])

Промова крил. Куземського не мала ніякого впливу на польську соймову більшість, яка своє внесенне ухвалила.

Колиж над Австрією нависли небавом чорні хмари а Прусаки побідили австрійські війська під Кралевим Градцем (3. VII. 1866 р.), Поляки старалися вихіснувати сю військову і політичну невдачу для себе і захопити галицьке шкільництво та всю власть в краю у свої руки.

---

[1]) Коротенька історія права патронату подана тамже II. стр. 267.

[2]) Sprawozdania sejmowe 1865—6. стр. 4. і Ф. И. Свистунъ: Op. cit II стр. 265—6.

Від осени 1866 р. був вже намісником ґр. Аґенор Ґолуховський.

При розправі над викладною мовою у галицьких школах піднесено в шкільній комісії сумніви, чи українська мова вже є виобразованою („wykształconą“) та чи має вона підручники і тому ухвалено польську мову, як викладну. [1]) Против введення української мови до шкіл вихіснував Земялковський обєдинительную струю, що від пядесятих років находила почву у галицькім письменстві та кликав у соймі, що мова, якої уживають деякі, так звані представники руського народа, не є руською мовою, а мовою указів, котрі ведуть Русинів у Сибір; се мова Сімашки, що запродав шизмі повірене йому стадо, се мова найбільшого ворога Руси, се язик Москви, котрого не розуміє галицький нарід. [2]) Враз із ухвалою введення польської мови, як викладної, в галицьке шкільництво, домагалися польські посли утворення Ради шкільної краєвої. Колиж руські посли жадали, щоби Рада шкільна складалася з рівного числа Поляків і Русинів, посол Дітль заявив, що коли є мова про уладженнє Ради шкільної, то не можна підносити питання про національність, а тільки про спосібности її членів. Хто буде спосібнійший (zdolniejszym), сей буде членом. [2])

Остаточно ухвалено польське внесеннє а у відповідь на се виголосив Наумович дня 27. XII. 1866 р. промову в котрій проголосив єдність українського народу з московським [3]) і дав польській більшости арґумент в руки против української справи.

Поляки зокрема ухвалили в соймі адресу до цісаря, а в ній зазначили свою вірність для монарха словами: „Przy Tobie, Najjaśniejszy Panie stoimy i stać chcemy“, що мало далеко йдучі наслідки. Поляки стали через сю заяву рішаючим чинником у всіх галицьких справах.

При нових виборах до сойму в поч. 1867 р. руське населення здобуло ледви трийцять мандатів. Сойм скликано на день 18. II. 1867 р і він тривав по день 2. III. 1867 р. На нім уневажнено вибори Наумовича, Шашкевича, Кузика і Загорайка будьто би з причини неправильностий. До віденської державної

---

[1]) Sprawozdanie sejm. 1866. III. All. XXIII і Ф. И. Свистунъ: Op. cit. II. стр. 283—4.

[2]) Sprawozd. sejm. 1866. стр. 375. і Ф. И. Свистунъ: Op. cit. II. стр. 285.

[3]) Sprawozd sejm. 1866. стр. 388. і Ф. И. Свистунъ: Op. cit II. стр. 285.

ради вислав сойм, заходами нам. Ґолуховського, на 38. членів тільки чотирох руських послів, (Гушалевича, Боднара, о. Тому Полянського і о. Баревича [1]), з котрих два останні були рішучими сторонниками Поляків.

На чолі заграничної, австрійської політики стояв тоді ґр. Байст. [2]) Він хотів підтримати великодержавне становище Австрії її союзом з Францією і для сеї ціли бажав він приєднати Мадярів, Чехів і Поляків. Мадярам приречено незалежність і коронацію австрійського цісаря на угорського короля. Під сим кличем скликано державну раду на день 22. V. 1867 р. Чехи не явилися на засіданнях і жадали для себе установлення прав чеської корони і таких самих привілеїв, які мали дістати Мадяри. Ґраф Байст боявся, щоби Поляки не пішли слідом Чехів і не зажадали федеративного устрою держави і тому подбав про те, що Земялковського вибрано заступником президента державної ради а крім сего візвав Ґр. Ґолуховського, свого приятеля, щоби приїхав до Відня і впливав на польських послів у прихильнім для нього напрямі.

Поляки зажадали тоді в заміну за поперте державних предлог: 1) окремого міністра для Галичини з дорадним голосом в справах сеї провінції; 2) введення польської мови до шкіл, судів і адміністрації; 3) утворення Ради шкільної краєвої на основі проєкту, рішеного соймом.

Байст прирік сповнити всі бажання а польські посли віддали тоді голоси за адресою до цісаря і за примиреннєм з Угорщиною, для котрої короновано Франц Йосифа І. дня 7. VI. 1867 р., як угорського короля. [3])

[1]) О. Тома Баревич, вислуж. директор ґімназії в Самборі умер там дня 4. VII. 1894 р. в 58 році життя. Він був сином дяка, кінчив дух. семинарію у Відни і стояв на услугах Поляків. Молодіж і професори його ненавиділи. Раз ударив його в лице ученик Іван Лісковацький (нині старший, рахунковий радник дир. скарбу,) а в друге професор Бізовь. Інтересний некрольоґ Баревича помістило Дѣло 1894. ч. 141. Його сини були Поляками.

[2]) Ґр. Фердинанд Байст (ур. 1809 р. † 24. X. 1886) був зразу дипльоматом німецької держави і президентом міністеріяльного, саксонського кабінету, а від 30. X. 1866 р. австрійським міністром закордонних справ. В рік пізнійше став він президентом міністрів, а небавом опісля канцлером. В р. 1878 іменовано його послом в Льондоні, а опісля в Парижи. Від р. 1882 був він на емеритурі, перебував на своїм замку в Альтенбурзі, де писав памятники, що вийшли в році 1887. п. н. „Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen". Stuttgart.

[3]) Ф. И. Свистунъ: „Прикарпатская Русь" II. стр. 291—4.

Не остали без нагороди Поляки. Вскорі явився цісарський патент, котрим дня 22. VI. 1867 р. введено польську мову, як викладну, в галицьких школах. В кілька місяців пізнійше (24. I. 1868 р.) почала урядованнє Рада шкільна краєва. Заходами Земялковського [1]) явилася дня 4. VI. 1869 р. найвисша постанова про польську мову, яко урядову в судах і урядах. Галицькі власти мали тільки обовязок переписуватися з місцевими, військовими властями і центральним урядом у Відни в німецькій мові. В два роки пізнійше (1871 р.) добилися Поляки ще й іменовання „rodaka"-міністра для Галичини, в особі Каз. Ґрохольського, котрий подбав, що польську мову введено як викладну і урядову у львівськім університеті, що основано польську академію наук в Кракові і що львівську технічну школу перемінено на політехніку з польським характером. [2])

Подіями в соймі галицька суспільність живо цікавилася. Тодішне „Слово" містило дуже точні звіти із засідань, подавало промови руських послів у повнім змісті, а польських у важнійших виїмках. Не одна подробиця, за котрою надармо ми шукали-би в стеноґрафічних протоколах, найшла відповідне освітленнє у згаданій часописи. З неї довідувалася наша суспільність, що польські часописи „Czas", „Przegląd", „Gazeta narodowa", а побіч них, куплені Поляками німецькі ґазети „Wanderer", „Debatte", „Morgenpost" старалися компромітувати руську справу статтями, у котрих говорено отверто, що галицька Русь прямує до введення православя, до відорвання від Австрії і прилучення до Росії. В обороні галицьких Русинів виступали чеські часописи „Narod", „Moravska orlice" і німецька „Zukunft". [3])

А тимчасом боротьба в соймі кипіла. Коли руські посли перед ухвалою закона про Раду шкільну і викладну польську мову хотіли здекомплетувати засіданнє і виходили з соймової салі, пос. ґр. Адам Потоцький кинув за послами-священиками оклик: „Wy łotry!". [4]) Нам. Павмґартен заявляв вправді руським послам, що уряд бажає згоди між Поляками і Русинами і прирікав, що правительство возьме в оборону Русинів перед Поляками, [5]) але рівночачно правительственний комісар Поссін-

[1]) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego I. стор. 39—40.

[2]) Ф. И. Свистунъ: Op. cit. стр. 324.

[3]) Слово 1866 р. Ч. 14 і 24. (про канцлера для Галичини) в статті „Осмотръ политическій".

[4]) Тамже 1866 р. Ч. 103.

[5]) Тамже 1866 р. Ч. 33. (новинка).

ґер заявляв у соймі, що центральний уряд не думає про поділ Галичини і двох намісників. [1])

Про всі ті події читав П. Леонтович докладні вісти в „Слові“. Він бачив, що союз Поляків, Мадярів і Німців звертаєся против иньших Славян, що жили в Австрії. Під впливом тих подій і під вражіннєм творів Шевченка розвиваєся в поета думка про панслявізм.

У віршу „Нещаслива руська матір“ (ч. 88.) нарікає поет, що вона долі не має, бо її „Німець, Поляк, Угер, кождий утискає“. Вона мовчить, але наспіє час, коли вона впімнеться за „дітий кров неповинну“, а тоді горе „людожирам“ (Шевченкові: людоїди). Поет вірить, що не буде гаразду, доки́ль „Німець, Поляк, Угер панувати муть і докиль їх від власти не проженуть. Вірш кінчиться:

Треба гнати, нам поможуть
Хробрії Славяни:
Серб, Чех, Болгар, Кроат, Словак
І їм вїлись кайдани!

Разом, разом сини Слави
Великої Слави
Схаменіться! — Бог поможе
До святої справи!

Одначе й Поляків рад був Леонтович приєднати до звязи зі Словянами, хоча бачив, що вони зєдналися з Німцями, йшли на руку Байстови в надії, що він воскресить їм Польщу. Поет перестерігав Поляків перед Німцями і кликав до них:

Pocóż z Niemcami
To dzisiaj bratanie,
Beust nie przyspieszy
Polsce zmartwychwstanie...

A więc Polacy,
Zerwijcie z Niemcami,
Beust was uwodzi
Bądźcie Słowianami! (Ч. 95)

Німців поет не любив та відгрожувався їм ще в иньшій пісні, писаній „на нуту коломийки“, де називав їх за Шевченком: „Німцем узловатим“, або й „крещеним євреєм“ та кликав:

[1]) Тамже 1866 р. Ч. 33.

Далі хлопці, кінчіть гоцці,
Будем Німця бити
Обіцяє, нич не дає,
Що має дурити.

Німцям радив поет, щоби признали Русинам їх права, бо якби прийшло до згоди в краю, то хитрі Німці вийдуть на тім найгірше:

Тому давай нам руськой волі
Справедливу віру,
Як ще збрешеш, як Бог милий
Витріплем ти скіру. (Ч. 92,)

Сей вірш є немовби відгомоном думок Куземського, котрий вірив, що на згоді Українців з Поляками в Галичині найбільше стратили би Німці, яких по рік 1867 було ще богато в Галичині на становищах урядників. Одначе й се питанне остаточно розвязав гр. Ґолуховський, що усунув Німців-урядників з Галичини, а побіч них післав на емеритуру, або й звільнив зі служби чимало Українців, або переніс їх до західної Галичини.

Утворенне Ради шкільної краєвої з польським характером і введенне польської, викладної мови у галицьке шкільництво відчув поет болючо і знову зложив пісню, яку велів співати під арію „козак пана не знав з віка", а у ній зазначував, що у Львові скликано раду з „Ляшком думним на челі (нам. Ґолуховським), щоб по польськи щебетали руські діти й по селі". Поет вірить, що всі ті затії пропадуть на марне, як літ тому девять спроби введення латинської азбуки. А одначе він рад:

Най Европа ся дізнає,
Що за други Ляхи нам,
Колиж доля засіяє
І світ правди Русинам?

Колиж будуть руські діти
Учитися з своїх книг,
Чи во віки їм носити
Ціпи у рук і у ніг?

З вірою в будучину відкликуєся поет „до цісаря Францішка", щоби українському населенню дав дрібку волі, „най би Лях нас не топтав", „волі в школі і уряді, волі в соймі і обряді", бо „як не даш, дасть нам стрик". (Н о в е л и х о ч. 94.)

Такі мрії про „стрика" мрів Леонтович, про сего „стрика", що українській мові в Росії готовив загибіль. Невдачі витворювали в освічених верствах Галичан зневіру у власні сили та надію на богатого „стрика", що руській землі дасть все, що їй буде потрібне. Поет, даючи вислів своїй тузі за другом Іполітом (Криницьким), мріє навіть про те, що небавом щезнуть кордони,

але хоча вони є ще нині, то „гадкам не нужно паспорта“. Колиж кордони підуть до чорта, „руська мати всіх нас притисне до свого лона, то і нам зачне доля сіяти, Лях щезне без відгомона“. І в Галичині було би жити не зле „коб не лютий ворог Лях, що ся з Угром, Німцем спряг і нам жити не дає. (Ч. 98.)

Національне життє галицьких Русинів стрічало тяжкі перепони. Низші урядники почали відкидати українські письма. Не одному з них „шилом буква наша, по руськи не знає і хлопів франт дурненький в бюрі ще питає: що то за піп, що по польськи писати не знає“. Таке стрінуло Леонтовича що писав про себе: „Той піп Павло в Монастирку, Русин, як Бог каже, хто обидить го над мірку, обиду сам маже“. Він накликував польського урядника, щоби йшов на Мазури, коли йому українська мова не мила. (Ч. 103.)

Окремий українсько-польський діяльоґ присвятив поет „Раді повітовій“ (Ч. 105.). Селянин Стефан питав Майорка, на що придалися повітові ради, хиба на те, щоби польські „підпанки“ мали середники на гулянки. Майорко відповідає польською мовою, що дідичі потратили маєтки і тепер треба їм гроший на забави. Стефан питає, чи Майорко з нього не жартує, бо хиба не на те „гріш наш кервавий“, щоби його пани прогривали в карти, одначе дістає від нього відповідь:

Ja nie żałuję, — wy durne goje,
Każdy was łupi — wasze przepada,
Co dam na Radę, odbiję w dwoje
Vivat! niech żyje w powiatach Rada!

Протипольська струя виступає ще у віршу Леонтовича п. н. „Маляреви“ (ч. 97.), котрому посилав поет рисунок архиєрейської одежи і просив, щоби намалював також „Теодора, котрого день третий май, як Русь з ляцького обоза, веде святий сей у рай“.

З польської преси, що тровила против руської справи, звернувся Леонтович у віршу „Підслухане“ (ч. 89.) специяльно против „Gazet-и narodow-oї“ та глузував з „Народівки, старой дівки“, що плете „ляцькі бздури, би горнулися до неї Русини в конкури“. „Народівка“, хоча старенька, але їй Поляки „повставляли зуби“ і „банкнотами випхали клуби“. Пані доставили їй рожевої краски для прикраси лиця, а „зафризував мене Ляшок, що найстарший в краю, придивіться руські хлопці, як я виглядаю!“ Їх заманює „Народівка“ до польського табору,

бо „щож, скажіть, вам бідненька подасть ваша мати, коли сама нич не має, крім лихої хати“.

Саме в тім році, в котрім Поляки дістали від цісаря найвисшу постанову, якою признано польську мову урядовою в галицьких урядах, припадав тристалітний ювілей люблинської унії. Часть львівської, польської суспільности, котра все ще мріла про привернення могутної Польщі в злуці з руськими і литовськими землями, рішила відсвяткувати ювілей прилюдно. На чолі її станув Франц Смолька [1]), котрий піддав гадку здвигнення у Львові „копця люблинськой унії“, а тим самим заманіфестувати приналежність Галичини до Польщі. Свято визначено на день 11. VIII. 1869 р. Почато його богослуженнєм в домініканськім костелі, яке відправив пріор монастиря. Проповідь виголосив про-

[1]) Франц Смолька ур. в Калуши 5. XI. 1810 р. з батька Вінкентія і матери Анни з Немети-х. Отець Смольки був родом з пруського Шлезка і не вважав себе Поляком. Мати була Мадяркою, що виросла серед польського окруження. Франц Смолька став Поляком тільки завдяки товаришованню з польською молодежию у львівській ґімназії та університеті. В р. 1832. скінчив він правничий виділ, а в р. 1836 зложив докторат. Від р. 1834. брав він участь в польськім тайнім товаристві: „Stowarzyszenie ludu polskiego“. В серпни 1841. його увязнено і дня 21. I. 1845. засуджено на кару смерти а рівночасно помилувано. В хвилі увязнення був вже Смолька адвокатом. В р. 1848 виступив він на політичну арену, яко посол Любачева, і виголосив у віденськім соймі дня 18. VIII. промову в обороні польської шляхти. Брав він також участь в славянськім зїзді в Празі. Дня 14. IX. 1848 р. вибрано його віцепрезидентом, а дня 12. X. президентом сойму. Коли сойм перенесено з Відня до Кромерижа, Смолька витав в Оломунци нового цісаря (11. XII. 1848), а дня 23. II. 1849 р. вибрано його знову президентом сойму. В часі десятиліття управи Баха, Смолька стояв з далека від політичного життя. В р. 1861. став він послом львівського сойму, котрий вислав його до державної Ради у Відни, де він визначився рядом промов. Одначе сегож таки року усунувся він від політичної діяльности і вернув до неї що-й-но 1865 р., а послом у Відни став він доперва в р. 1870. Дня 15. X. 1879. вибрано його першим віцепрезидентом парляменту а від 14. III. 1881—17. III. 1883 був він його президентом. В р. 1882 одержав він титул ексцеленції. Після уступлення з президії державної ради був він членом палати панів. Смолька умер у Львові дня 4. XII. 1899 р. В його честь уставлено у Львові памятник в р. 1913. Гляди про нього Gazeta Lwowska 1889. ч. 278. Karol Widmann: „Franciszek Smolka, jego życie i zawód publiczny od r. 1810—49. Lwów 1886 i „Dziennik Franciszka Smolki 1848—9 w listach do żony wydał Stanisław Smolka“. Земялковський не любив Смольки і висловився про нього в своїх „Pamietnikach“ нераз некорисно, або й згідрно. Гляди I стр. 30—1, 38, 40—1, 45, 49.

віцціял Домініканів. Польський архиепископ Вержхлейський не взяв участи в богослуженню і святі. Бракло також в ювілею краєвого виділу, автономічних властий і шляхти. При сипанню кіпця промовляв Смолька в імени Поляків, Голєс в імени Жидів а ренеґат Плятон Костецький [1]) в імени руського населення.

[1]) Плятон Костецький, син галицького священика, о. Івана і Тереси з Федоровичів, уродився 2. VII. 1832 р. у Вяцковицях під Судовою Вишнею, учився в Сяноці, Самборі і Перемишли, почім був три роки (до 1854 р.) на юридичнім виділі у Львові. Опісля зачав займатися літературною і публіцистичною працею. Від р. 1854—5 був він редактором „Зорі Галицько-ї“, а від 1855—6 р. співредактором „Dziennik-a Literack-ого“. Працював також в „Przegląd-i powszechn-ім politycz-ім“ і „Dziennik-у Polsk-ім“, редаґував „Ruch literacki“, а в р. 1869 обняв редакцію „Gazet-и Narodow-ої“, в якім працював до смерти протягом 45 літ († 1. V. 1908 р.). Писав вірші в польській і українській мові. Напечатав статю „Przeciw przymusowemu narzuceniu Rusinom abecadła łacińskiego“, але свої вірші видав п. н. „Poezii ruskii“ 1862 р. латинською азбукою. З польських віршів інтересні для нас панеґірик в честь ренеґата: „Projekt pomnika.. wiersz na cześć Jana Dobrzańskiego“ (1885 р.) За вірш: „Na cześc Don Pedra Calderona de la Barca w dwuchsetną rocznicę jego zgonu“ (Відень 1881) дістав він від міста Мадриту золоту медаль. Польському поетови Крашевському присвятив він вірш: „W złotyj juwiłej Josyfu Hnatu Kraszewsk-ому“ (1878). Вже в р. 1861 напечатав він в „Dziennik-у Literack-ім“ своє політичне ісповіданнє віри, що містилося у віршу „Nasza mołytwa“ в словах:

Wo imia Otca i Syna
To nasza mołytwa:
Jak Trojca, tak jedyna
Polszcza, Ruś i Łytwa.

Згаданий вірш докинув жару до вибуху польського повстання. Поляки вважали його маніфестом якоїсь частини української громади і не бачили, що Костецький стояв зі своїм гимном сам одинокий гень поза межами української суспільности (Ів. Франко: „Стара Русь“, „Літературно-науковий Вістник 1906 кн. XI. стр. 241). В р. 1861 відсидів Костецький два місяці у вязниці за статтю в „Dziennik-у Polsk-ім“, у котрій домагався введення на львівськім університет-і польської і руської мови, замість німецької. Окрім поезій напечатав Костецький ще кілька оповідань в українській мові, які оцінив д-р Франко у згаданій статі (Тамже кн. X. стр. 66—79), а які є цікавим проявом галицької літературної творчости пятьдесятих років XIX в. В „Зор-і Галицьк-ій“ поборював Костецький русофільство, а ще й опісля писав статтю „Przeciw Dziedzickiemu“, одначе на склоні свого життя боровся против українського руху а вступався за обєдинителями, за шо „Галичанинъ“ звеличив його гарним некрольоґом. Українське „Діло“ подало вістку про смерть Костецького в „дрібних вістях“ і назвало його ренеґатом. Широку по-

Рясний дощ не сприяв обходови. Вечером освітлено вікна домів, бо инакше бито шиби. Русини не тільки що не взяли участи в ювілею люблинської унії, але й видали друком протести в руській і німецькій мові. В них зазвачили, що в хвилі, коли Поляки обходять свято, українські урядники вислані з рідного краю до західної Галичини, українська мова прогнана зі шкіл, судів, урядів і громад, а на її місце вводять Поляки польську мову, чужі звичаї і обичаї. У краєвім виділі не засідає ніякий відпоручник українського населення і тільки перевертня вважають Поляки рівновартним елементом. В „протест-і галицкихъ Русиновъ противъ празднованія рочницы уніи люблинской" читаємо: „Поляки нынѣ не самостоятельныи, безсыльни, а однако доставши верхъ надъ Русинами, збиткуются надъ ными, а щожь бы то они тогда дѣлали, якбы то они свое, давно уже спорохнѣлое и розсыпавшоеся королевство польское отбудовали... Не по разъ первый отновляли Поляки съ Русинами згоду и братерство, а то тогда, когда ихъ потребовали. Теперь потребуютъ Русиновъ до торжества памяти уніи люблинской, тожь правятъ имъ о згодѣ, вольности, ровности и братерствѣ" [1]).

Саме коли д-р. Смолька зі своїми сторонниками святкували ювілей, на мурах Львова появилися українські та німецькі оповістки, що Ставропигійська книгарня продає протести против святковання люблинської унії, про котру новійший польський історик д-р Бобжинський висловився, що вона була „основним блудом, бо окремий уряд у Литві вязав сили Речипосполитої і творив зарід безнастанної анархії та незгоди. Король Жигимонт Август, приєднуючи собі шляхту і стаючи по її стороні, не умів довести до будови сильного королівського уряду через зломаннє можновладної анархії. В такий спосіб упала правдива унія" [2]).

Леонтович пішов однодушно з цілим українським табором і з нагоди сипання кінця люблинської унії дав вислів своїй досаді у двох віршах (ч. 99 і 100.). У першім з них оспівав він

смертну вістку і опис похоронів подала „Gazeta Narodowa" 1908 Ч. 102, 104 і 105. В похоронах взяли участь два мітрати (о. Білецький і Туркевич) та кількох священиків побіч латинського духовенства.

[1]) Протест напечатано також в „Слові" 1869 р. Ч. 58. Порівнай також ч. 61 – 2. Німецький наголовок протесту звучить: „Protest der ruthenischen Nationalen gegen die allenfällige Deutung der sogenannten Lubliner Union, als eines rechtlich zu Stande gekommenen Aktes".

[2]) Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie. Warszawa 1879. стр. 285 – 7.

давну славу української землі, що не боялася Татарів. О згоду з нею старалися Рим і Польща, одначе відплатилися їй гірко за дружбу. Поет вірить, що прийде час, в котрім Руси „упадуть ціпи“ і вона сміло гляне в очи „Німцям і Ляхам“. В другім віршу висловлює поет протест против сипання кіпця, проти зневаги костий, що „край, народ, святу віру знали боронити“. До Поляків відзивається він словами: „Ваші батьки безпорядком Польщу в гріб загнали, а ви діти сипте мамі нагробну могилу!“

На сім кінчимо огляд писань Леонтовича політичного змісту. Годиться згадати, що поет лишив ще в спадщині три епічні твори: Доля (народна казка) ч. 72, в котрій оповідає про бідного і богатого брата. Бідний забогатів, а богатий збіднів. Вірш викликує незвичайно миле вражіннє; Біда (ч. 80), що є апотеозою ремесла, в котру вложив поет оповіданнє про городського судію, що викрав чужу жінку і сам на себе присуд смерти підписав. Вірш під поетичним оглядом незамітний; Град (опис) без поетичної вартости.

Окрім сего написав поет чотири сатиричні вірші „Strzelcy z Niemirowa“ (ч. 34), „Polowanie na wilka“ (ч. 38), в котрих глузував зі стрільців-мисливих і „Сусіде!“ уложений з нагоди посилки сусідови кусня убитого дика. Видво, що поет сам був добрим стрільцем і що се ремесло не було для нього чуже. В останнім з ряду віршу п. н. „Satyra“ (ч. 35) підняв поет на глум молодця, що любився, одягався елеґантно, а одначе не оженився, бо був „fujaro-ю“.

Для доповнення перегляду творів Леонтовича додамо, що він лишив ще два переклади, один з польської мови: „Красна дівице“ (O lube dziewcze, wierzaj mi. Ч. 57), а другий з німецького первовзору „Півець“ ч. 36. (Шілера: der Sänger). Перший з них недоладний, а одначе незвичайно популярний задля своєї мельодії. Другий перекладений без полету, а замітний хиба з дописки Леонтовича: „Сії стихи робивем для мого братанця Івана Леонтовича, котрі Левицький професор язика руського так уклясифікував: „Сочиненіє тихъ стиховъ не худого пера, но однакож декотри слоги смилени, въ прочѣмъ стихъ гармоническій, лишъ сего кандидатъ 5 той кляси до смерти не сложитъ“.

Не виключена річ, що може ще найдеся невеличкий жмут віршів Леотовича доси незвісних, але вони вже хиба в нічім його фізіономії, як письменника, не змінять.

Найінтереснійші з поміж них його твори на теми про перевертнів та про иньші політичні події, що пересувалися перед очима поета і ранили його народні почування. Леонтович станув у них па становищи письменника-громадянина, що пятнував народних відступників, котрі не тільки свій талант і працю віддавали польській справі, а ще мали відвагу називати себе „Русинами з крови і кости“, або й впевняти у соймі, як Шемельовський, що „Rusini tutejsi jednym narodem mienią się z Polakami“, [1]) коли ведено дебату про введенне польської мови в урядах. Покликуючись на те, що й вони є Русинами, несли вони українському народови тяжкі удари. Ними заслонювалися Поляки, коли ходило о поширенне польських народних здобутків з поминеннем прав українського населення. Перевертнів ненавидів поет цілою своєю душею, а своїми піснями вказував сучасному громадянству на них, як на найгірших шкідників української справи, як на тих, що „матери не мають“. Виставляючи їх прізвища на погорду, він перестерігав інтеліґенцію, що не визначалася ще ширшою, народною свідомостию, перед відступництвом, перед погонею за карієрою, чи наживою. Його пісні про перевертнів мали більший вплив на сучасні, освічені верстви в поширенню національної свідомости, чим твори талановійших письменників, як прим. Ізидор Воробкевич, або й другі. Що правда, не достає у його піснях нераз ритмічного складу, не домагають рими, та сі недостачі закривала основна думка його творів, або мельодийність арії. Пісні про перевертнів, викликані самим життєм галицького громадянства, витано радо по українських домах. Вони єднали для поета розголос і пошану, хоча вони були сумною хронікою діяльности народних відступників.

Та ще сумнійшою ставала, оспівана Леонтовичем хроніка політичних, українсько-польських взаємин в Галичині, що ілюструвала боротьбу двох славянських народів, які не перебирали в боєвих засобах. Боліло се поета, що українською землею готовилася заволодіти не українська а польська державна думка. І тому старався він вляти в галицьке громадянство віру у власні сили, надію на красшу будучину. Колиж самого поета опанувала зневіра, він блудив по манівцях, шукаючи, разом з Дідицьким і Наумовичем, надії на північного „стрика“, для котрого українська ідея було злочином, за який люди покутували по

[1]) Слово 1866. Ч. 38.

тюрмах, або гинули по сибірських, непривітних степах. Та се були хвилеві настрої, що не брали верху над живим, енерґійним словом поета, що у своїх сатирах задержав віру в силу і живучість рідного народу.

Поляків Леонтович не любив, а всеж таки рад він був бачити їх в одній славянській родині, а не по стороні Німців. У воскресеннє Польщі він не вірив, в чім також не ріжнився від поглядів Дідицького, Наумовича і Ант. Трильовського, котрі мрії Поляків приймали глузуваннєм. Не припускав Леонтович а з ним його ровесники, що „стрик“, яким вони лякали Поляків, потерпить у пядесять літ пізнійше тяжкий погром, що розвалиться царська тюрма народів, а на її руїнах воплотиться польська державна думка.

Оспівуючи сучасні поетови події, Леонтович за ненависть платив ненавистю, хоча забував, що ненависть не свідчить про політичну зрілість та політичне вишколеннє, та що на ненависти і на чужім добрі ще ніхто нічого тривкого не збудував. Не даром співав колись Словак, Ян Коляр у „Slav-i dcery“:

Čas vše meni i časy k vytezstvi on vede pravdu,
Co sto věků bludnych hodlalo, zvertne doba!

На сім кінчимо наші замітки. Кілька актів-матеріялів, які ми хотіли подати на кінци нашої студії, пропускаємо з огляду на значні кошти друку. Впрочім вони являться з часом на иньшім місци.

Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок.

Замітки з історії наголосу на послугах палеотипії.[1])

Написав ***Іван Огієнко.***

I.

Серед тих надрядкових значків, які знаходимо в наших давніх рукописних памятках, заслуговують особливої уваги так звані на́голоси, цеб-то значки: 1. ` наголос тупий або варі́а, *(βαρεῖα προσῳδία,* accentus gravis), — його ставили на кінцевому голосному слова: є҆слѝ (московське є҆сли), нога̀; 2. ´ наголос гострий або окі́а *(ὀξεῖα προσῳδία,* accentus acutus), — його ставили на всіх інших голосних: же́но. Го́сподь, а҆по́столъ; 3. крім цих значків, буває ще ⌒ або камо́ра *(καμάρα, περισπωμένη προσῳδία,* accentus circumflexus), — її ставили на тих формах множини, що однаково бренять з формами однини, для відріжнення від них, напр.: апо̑столъ — це родовий множини (пор. це саме ще в київських Глаголицьких Листках X віку: грѣхъ̑, мѫченикъ̑, а̑постолъ і др.; звичайно, тут ⌒ має лише графичне значіння). Всі ці надрядкові значки перейнято з грецького письма ще на початку нашої письменности, але правильне вживання їх виробилося значно пізніще.

В перших віках нашого письменства надрядкових значків в давніх рукописах звичайно було не багато, але з плином часу число їх по памятках все збільшується, а вже з середини XIII-го віку, а особливо з віку XIV-го стає їх дуже багато і постановка їх приймає сталі форми. А вже з XV-го віку, по правописній реформі відомого сербського вченого (родом болгарина) Констянтина философа (працював у першій половині XV-го віку), пів-

---

[1]) Стаття ця — це окремий розділ з праці моєї: „Українська палеотипія XV—XVIII віків“ (яко II том моєї праці: „Історія українського друкарства“).

денно-словянські рукописи геть усіяні ріжними надрядковими значками.[1])

Але значки ⁄ та \ не все визначали власне наголос. В той час, коли панувало ще так зване неперервне письмо (scriptura continua), в той час дуже часто цими значками (я зву їх з а́ з н а ч к и, щоб відріжнити від наголосів) означували початок або кінець слова, а часом початок та й кінець в одному слові, напр.: го́сподѝпо́милуѝ. Ставилися ці зазначки звичайно на початковому голосному звуці слова (⁄) або на кінцевому (\), і це робилося для того, щоби облегчити читання (співання) неперервного письма, бо цим способом виразно зазначався початок або кінець слова.

При своїх працях р. 1917-го в Петроградській Публичній Бібліотеці я натрапив був на дуже цікавий невеликий рукопис XI-го віку, — він писаний був письмом неперервним, і частенько в ньому позазначувано зазначками (⁄ або \) початок та кінець слів, або початок та кінець разом, приблизно так: ѝнѐвъке́ди̂на́съ въ̀ѝскушениѥ̀.[2]) Цей самий спосіб постановки значків для відзначення початку та кінця слова я знаходив в багатьох давніх рукописах. Замічу лише, що ці зазначки знаходимо не в кожному слові; видно, що писець мав якісь свої міркування, розставляючи зазначки частіще або рідше. Взагалі ж в найдавніщий час ставили їх не часто, але пізніще число їх все збільшується.

На мій погляд, цю саму систему постановки власне й значків перерви, а не лише самого наголосу, вперше знаходимо ще в київських Глаголицьких Листках X-го віку. В науці принято думку, що в цих Листках маємо найперші акцентовані слова;[3]) з цим можна погодитися, але з поправкою, що серед тих трох

---

[1]) Див. Gj. Daničić, Knjiga Konstantina filosofa o pravopisu, „Starine“, Загреб, 1869 р., кн. I, стор. 27—29, 35—38, § 15 і 31: о тоносоу.

[2]) Приклад даю не з цього рукопису, бо моя стаття про цей цікавий рукопис лишилася на Великій Україні. На такий спосіб означування в цім рукопису я звернув увагу в 1917 р. проф. Г. Ільїнського, що працював тоді в Петрограді, і він признав повну рацію мого спостереження.

[3]) Див. напр. Н. К. Грунскій, Памятники и вопросы древне-славянской письменности. Т. I, Юр'їв, 1904. Його ж: Къ исторіи удареній въ памятникахъ древне-церковно-славянскаго языка, „Русск. Фил. Вѣстн.“ за 1901 р. кн. 1, ст. 32—34. — Н. Каринскій, Объ удареніяхъ въ Кіевскихъ глаголическихъ отрывкахъ, „Извѣстія Отд. русск. языка“ 1901 р. кн. 3 (т. VI) ст. 281—289.

значків київських Листків, що ніби визначають наголос, багато є й просто зазначок, що мають лише графічне значіння.

Підкреслю тут, що, на мій погляд, данні сучасних словянських мов, а також данні церковно-словянських памяток X—XV віків, виразно говорять про те, що наголос в словянських мовах був ще на початку історичної доби головно на корінному складі, і вже в історичну добу проста давня система наголосу помалу (під багатьма ріжними впливами, як, напр., редукція голосних ъ, ь, и, аналогія і т. п.) перетворилася в нову сучасну; від цеї давнини в мові українській, напр., ще й тепер в західних говорах маємо (в східних українських говорах наголос відбіг від давнього значно більше, як в говорах західних) такі форми, як: про́шу, ка́жу, лю́блю, поне́су, прода́ли, взя́ла, бу́ла, пи́танє, опові́данє, ба́жанє і т. п. (східно-українські: прошу́, кажу́, люблю́, понесу́, продали́, взяла́, була́, пита́ння, оповіда́ння, бажа́ння); пор. в східно-українськім: на Пе́тра й Па́вла, Стрі́чання, Здви́ження і т. п. (але: пішов до Петра́, бачив Павла́, люблю стріча́ння з приятелем). Ось через це зазначка, скажемо, початку слова (корінного складу) в наших давніх рукописах, хочаб і в київських Листках X-го віку, може визначати часом справді й наголос (звичайно, цього вже не завсіди можна сказати про зазначку кінця слова).

З плином часу почали при письмі розділювати слово від слова, отже тим самим ніби тратила рацію система зазначок; проте й надалі традиційно ця стара система зазначування початку чи кінця слів лишалася ще надовго незмінною. Але тепер вже міцно виступає наперед система правдивих наголосів. З XIII-го віку маємо вже справді акцентовані памятки, — часом з дуже штучною на перший погляд системою, штучною через те, що тут разом з системою зазначок кінця чи початку слова знаходимо вже й правдиві значки наголосу, що так само зазначувано тими самими зазначками. Ця давня система зазначок та наголосу, перейнята в основі своїй з письма грецького, найчистіще збереглася в памятках південно-словянських, особливо в памятках сербських; в памятках східно-словянських цю систему знаходимо значно рідше (звичайно в памятках, писаних з південно-словянських оригиналів або під їх впливом), може тому, що тут наголос почав відбігати від корінного складу частіше й давніще; і вже з середини XIV-го віку, напр., маємо роскішний і надзвичайно цінний Новий Завіт митрополита Олексія, родом власне Українця-чернигівця (по батькові), з давньою, надзвичайно послі-

довною системою наголосів (часом і зазначок). Система зазначок (а не наголосів), часто в суміш з системою наголосів, трималася надзвичайно довго, — часом знаходимо її (правда, непослідовно) ще й в XVII віці.

II.

В кінці XV-го віку роспочалося кирилівське словянське друкарство; доля судила, щоби це друкарство започаткували українці, хоч і не на своїй землі, — це були краківські Фіолеві видання 1491 року. Безумовно, Фіоль мав в руках рукописи з ясно означеними рисами південно-словянського правопису; думаю, що ці рукописи мали й південно-словянську систему зазначок. Але Фіоль, хоч і друкував свої книжки без розділу слова від слова, проте не вжив ані зазначок початку чи кінця слова, ані зазначив наголосу; думаю, що це сталося з двох причин: 1. ті німецькі друки, на яких взорувався Фіоль, не мали цих зазначок, і 2. цих зазначок не мав в своїй друкарні Фіоль, правильніще — не мав їх в потрібному числі. А що оригинали, з яких друкував Фіоль, мали ці зазначки, на це вказує бодай те, що часом, хоч і рідко, такі зазначки у Фіоля знаходимо; напр. в Часослові 1491 р.[1]) знаходимо: є̏диньпоє̏диномоу л. 57, є̏диносѫ́щнаа 38 б, ѿпло́да 92, ѿпла̏да 89, ȏхьтаикь 85, є̏диницю 39 б, а̏врамоу 193, є̏си 225 б і т. п.

Спинене силою в Кракові друкарство зараз же відродилося в південних Словян, в Венеції, в Цетинні та по інших місцях. Друкарі на початку дуже пильнували, щоби друкована книжка якнайбільше нагадувала книжку рукописну, бо повага в церкві до традицийної рукописної книжки була довго більшою, як до нової друкованої. Ось через це перші друкарі словянські перенесли до своїх друкованих книжок і всю ту складну систему зазначок та наголосів, яку знаходимо в південно-словянських рукописах до XVI-го віку.

Ця система зазначок та наголосів, на перший позір ока ніби така хаотична та непослідовна, направду така характерна й послідовна, що я вважаю її за найпершу ознаку всіх полудневословянських стародруків; в системі цій злилися зазначки з наголосами, чому допомагало й те, що в південно-словянських мовах наголос дуже часто припадає до корінного складу. Опишу цю систему трохи докладніще. Опис роблю по венеціянському ви-

[1]) Примірник Національного Музею у Львові № 416.

данню друкаря Пахомія 1519 р. „Ѱалтирь и Часословець“,[1]) бо не маю до своєї роспорядимости давніщого видання.

1. Дуже часто зазначка стоїть на першому складі слова (звичайно, тут вона часто визначає й наголос), напр.: твóре 2, пéчалѣхь 2, вѣщаніе 3, жéнихь 3, чрьтога 3, кóнца 3, хранить 3, зáніе 5, трáва 5. пꙋтемь 5, твóрещомꙋ 5, ѿ сéла 7, ѿ зéмлıе 7, рéкꙋть 7, рéче 7, бóгатьства 7 і т. п.

2. Значно рідше стоїть вона в кінці слова (дуже часто на буквах ю та и), де частіще визначає просто давню зазначку кінця слова, напр.: своею̀ 2. 7, мнoю̀ 6, пламéнь 4, камéнь 10 і т. п. (в двох останніх словах маємо наголос).

3. Дуже часто, як то було й в давнину, зазначається початок і кінець слова разом (одна з цих зазначок може визначати й наголос), напр.: роу́коу̀ 2, зéмлю̀ 3. 5, пáчѣ̀ 3, ли́ванскыѝ 4, кáдскоу̀ 4, вь богатьствѣ̀ 5, прáвдоу̀ 5, лю́дѝ 6, при́тчоу̀ 6, соу́иетою̀ 7 і т. п.[2])

4. Цікаво підкреслити, що коли слово має приставку, то на ній звичайно не ставлять ані зазначки, ані наголосу, — їх ставлять постійно на корінний склад (тут зазначка звичайно збігається з наголосом), напр.: сьтвóрише 2, помы́шлıаıють 2, оу́кéзе 2, похóтехь 2, вьзрáтетсе 2, раздрáжи 2, полóжи 3, и́схóде 3, прѣбы́каıе 3, принéсѣте 4, поклóнитесе 4, ськроу́шить 4, сьтрéсеть 4, насéлıаıеть 4, пови́нисе 5, посрáмиль 6, вьзврáтиль 6, полóжиль 6, понóшеніе 6, оу́пóвахь 7, разоу́ма 7. Це дуже характерна риса південно-словянських стародруків.

5. Знаючи попередні правила південно-словянської системи зазначок та наголосів, нам уже легко орієнтуватися в ріжних складних випадках зєднання зазначок та наголосів, на перший позір ока ніби таких хаотичних, напр.: забиваıющѝи 2, проскѣщаıющѝ 3, оу́пóваıю̀ 6, закóнопрѣстоу́плıеніе 5, поу́сткы ю 4 і т. п.

6. Характерною ознакою південно-словянських стародруків єсть також подвійний знак тупого наголосу (дві рівнобіжні лінії з нахилом зліва направо), а саме ̏; значки ці знаходимо ще в виданнях Фіолевих, напр. в Часослові 1491 р.: чтны̏ 268, сьшеды̏ 268, тѧ̏ 268, ты̏ 271 і т. п. (часто тут це ̏ визначає й, що й пізніше в нас буває часто); в трохи пізніщих виданнях, крім цього. цей подвійний значок часом просто ніби лежить го-

1) Примірник Національного Музею у Львові № 324.

2) Вже наведені приклади відкидають можність бачити тут т. зв. другорядний наголос.

ризонтально над голосною буквою, цеб то =. Ці подвійні значки визначали звичайно довготу наголосу і їх ставили в певних випадках, особливо в стягнених формах прикметника. В цій статті не місце докладно виясняти, де саме ставили подвійну зазначку; підкреслю тільки, що такий спосіб зазначення наголосу — це характерна ознака південно-словянських стародруків (особливо в сербських, рідше в румунських); ознака ця в східно-словянських стародруках на початку стрічається, але дуже рідко, і то лише ̏ над голосним звуком для означення й (а лежачі знаки я дуже рідко стрічав), а в кінці зникає, тоді як в південно-словянських виданнях, скажемо середини XVI-го віку, від них аж рябить в очах. В Часослові 1519 р., звідки подаю я приклади, напр. маємо: грѣ́шни̏къ 2, грѣ́шни̏ци 2, помо́щни̏къ 9, помо́щни̏ка 7, нечѣстива̏го 2, просѣ́кающа̏го 4, сътре́сающа̏го 4, зла̏ 9, плодвита̏ 7, вышнıа̏го 10, вѣ̏ 6, сѐ 7, ты̏ 9. 11 і т. п. А скажемо, в Минеї 1538 р., друкованій в Венеції, вже повно таких значків, але не тільки похилених, а й горизонтальних, напр.: тлю 4, немощнимь 4 і т. п.

Оце така система південно-словянських зазначок та наголосів в стародрукованих книжках; цю саме систему знаходимо не тільки в виданнях сербських (тут вона найвиразніща), але й по всіх інших південно-словянських та румунських виданнях.

Румунські видання взагалі виходили під дуже великим південно-словянським впливом, та й роспочали їх південно-словянські друкарі. Так, в Літургиконі 1508 р., з Терговищі, маємо: хо́теи, троу́дишеса, ѡ҆ приче́щенїи, съкрѣ́шити і т. п. Євангеліє 1512 р. з теї ж друкарні: да́ющомоу, се́го, ко́снетсѧ, ле́жуще, чи́сло, поси́лаю, отро́чѧ, въпро́си, прохо́дѧ, нака́занїє, напи́сахь, и̏зарим сѧ, въ вѣ́кы, вѣси̏ і т. п. Молитовник 1545 р.: зе́мли, и̏подунавїю, лю́бовїю, полѣзноую, а̑ми́нь, пи́санїю, напи́сахь, съми́ренїє, поспе́шенїє, мо́лю, ве́ликаго, бы́тїа і т. п. Всі румунські видання, виключаючи тих, що їх видрукували київські друкарі, мають такі самі наголоси та зазначки.[1])

Ось оцю систему зазначок та наголосів я й вважаю найхарактернішою ознакою південно-словянських стародруків. Система ця в повному своєму складі не повторюється в жадних інших виданнях, — ні в московських, ні в українських. Правда, в наших рукописах цю південно-словянську систему, як правописну звичку, ми таки знаходимо то більше, то менше, але в друках ніде її не

[1]) Приклади беру з J. Bianu, Bibliografia Românéscă veche, 1508—1830, т. I, 1903 р.

знаходимо. Так, цю власне систему знаходимо в славнім Пересопницькім Євангелії 1556 р.; напр. зач. 2 Луки: **днéвныѧ̀, кóторонѝ, бы́ли обоѐ, хóдили, обы́чаю̀, кáдити, мóлѧщихсѧ, гóдиноꙋ, покáжденїа, прáвой, назóветь, вéселїє, мнóѕий, вéликый, ви́на, напою̀, силою̀ и̂лии́ною̀, ѡбрáтитѝ, прóтивныхь, и̂згóтовити, рóзоумѣтѝ, гáврїи́ль. мóлчати, кóторого, повѣ́стемь. кóторый, Зáхарїи** і т. п.[1]) В Пересопницькім Євангелії південно-словянська система зазначок так міцно поплутана з живим українським наголосом XVI-го віку, що не фахове око, не звикле до південно-словянської системи, може сказати, що писець цього Євангелія ставив значки понад голосними звуками по своїй власній уподобі, як собі хотів. А між тим справа зовсім не така: в Пересопницькім Євангелії бачимо правильну, послідовну систему надрядкових значків, тільки в системі цій поплутано старе з новим, зазначки з наголосами.

Звичайно, південно-словянські видання пізнаємо й по багатьох інших ознаках, напр. часом по шрифтах, по вживанню ь зам ъ (сербські), по дуже частій заміні *я* на *е* (име, убоется, судетсе), по занадто частій плутанині и з ы (бѣжы, несы, риба, димъ, вразы і т. п.). Але найхарактерніщою їх ознакою все таки єсть система зазначок та наголосів.

Щоби легче орієнтуватися в південо-словянських наголосах та зазначках, подаю тут коротенького Словничка наголосів (може між ними часом знайдеться й зазначка) з Псавтиря 1495 року, котрого видрукував чернець Макарій в Цети́нні.[2])

болѣ́знь	глáва	зéмля	лю́бити
вéликь	глáса	землю̀	мóлити
ви́дѣнїє	гóнити	земли́ loc.	мóшти
вои́нь	гóтовъ	знамéнїє	нóга
вои́нство	дрь́жати	и́ме	обрѣ́сти
вьзврáтитисе	жéлати	камéнь	обѣ́штати
вьзвѣ́стити	жéна	кóнець	побѣ́дити
вьзлóжити	жи́тїє	лéжати	повéлѣти
вьпрóсити	ѕѣ́ло	ли́це	подви́гь
вьсéмоу	застоу́пати	лоу́кавый	подóбати

[1]) Видання П. Житецького в „Труды III археологическаго съѣзда“, Київ, 1878 р. ст. 57—58.

[2]) Подаю з статті Стояна Новаковича: Акценти штампаних српско-словенских книга, див. „Гласник српског ученог друштва“ кн. 44, 1877 р. ст. 1—61.

пока́зати	ре́шти	сьгрѣ́шеніє	оупо́ваніє
покло́нитисе	ре́че	сьлоу́читисе	хва́ла
поко́рити	роу́ка	тво́рити	хва́лити
прите́шти	се́бе	те́бе, те́бѣ	хо́дити
про́сити	стра́на	трь́пѣти	хо́жденіє
рабь, ра́ба	соудь, соу́да	ть́мница	хра́нитель
разоу́мь	сьврь́шити	оужа́снутисе	хра́нити

Часто знаходимо тут такі випадки, як: зе́млю̀, ра́достїю̀, тогда̀ (19 раз), ча́родѣю̀, ча́родѣꙗнїа̀ і т. п.

III.

Добре знання теї системи зазначок та наголосів, про яку я вище росказав, дуже допомагає нам в практичній палеотипії. Докладне знання літерології (чи шрифтології) саме по собі часто не дає дослідникові всього потрібного для орієнтації в нашій палеотипії, — на поміч їй треба мати й інші ознаки. Між тим описана система відразу й непомильно вказує мені, що той стародрук, який має її, належить до друків південно-словянських, і вже в дальшім аналізі літерологія й інші ознаки допоможуть мені вирішити, до якої саме друкарні віднести той чи інший стародрук.

Покажу все сказане на прикладі.

Ще р. 1813-го В. Сопиков в своїм відомім труді: „Опытъ россійской библіографіи", ч. І, під № 594 писав: „Книга Преподобнаго и Богоноснаго Отца нашего Никона, Игумена Черныя горы; переводъ съ Греческаго; въ Острогѣ, 1640, — въ листъ. Очень рѣдка". Що дало підставу В. Сопикову так категорично твердити про цю книжку, ніби вона вийшла в Острозі в 1640 році, не знаємо; може те, що в додатках до „Соборноє Дѣяніє на Мартина еретика" видання це віднесено на 1640 р. В усякому разі всі библіографи аж до наших часів[1]) звичайно некритично повторюють це старе твердження Сопикова.

З якого саме року ця „Книга Никона", важко сказати, бо аналіз її не дає на це міцних підстав. Але говорити, що це видання остріжське, та ще й 1640 р., не доводиться, хочаб уже через те, що остріжських видань по 1612 р. не знаємо, — певне тоді десь завмерла й сама друкарня Остріжська.

„Книга Никона" не закінчена друком; вона має 95 листів

---

[1]) „Бібліологичні Вісти" 1924 р. ч. 1—3 ст. 82 ще повторюють цю легенду.

in f⁰, без вихідного аркушу, без якоїсь замітки друкаря, звідки книга виходить.

Для мене цілком ясно, що книжка ця не острізького друку, а друку південно-словянського; на це мені ясно й виразно вказує та система зазначок та наголосів, яку вище описав я і яку знаходимо також і в Книзі Никона. Спинюся трохи на цій системі Книги Никона.[1])

1. На першому складі слова дуже часто стоїть тут зазначка (вона може визначати й наголос), напр.: ре́щи 2, къ гре́сѣхъ 2, се́бѣ 2, хо́тѣнїемь 2, вра́гомь 2 б, сво́имь 2 б, ве́ликого 2 б, ре́че 2 б, ве́ликїи 3, ка́силїє 3, хо́тенїа 3 б і т. п.

2. Дуже часто стоїть вона в кінці слова: пришедшиѝ 2, ѿвѣщанїѐ 2, наставлающагѡ̀ 2, беззаконїа̀ 2, прїемлетсѧ̀ 2 б, пакы̀ 2 б, сїи̇ вси̇ 2 б, послꙋшанїа̀ 2 б, слꙋженїа̀ 2 б, показꙋа̀ 2 б, послꙋшанїѐ 2 б, оужасноѐ 2 б, настоѧщагѡ̀ 2 б, повеленїа̀ 2 б, ради̇ 3, прочаа̀ 3, соущаа̀ 3, и҆спытатѝ 3, ѿдатѝ 3, волѧ̀ 3 б, главоѝ 3 б і т. п.

3. Часто стоїть зазначка на початку слова й на його кінці: на́шегѡ̀ 2, се́горади̇ 2 б, ка́силїа̀ 2 б, и҆спытати̇ 3 і т. п.

4. Коли слово має приставку, то зазначку бачимо на корінному складі: пове́ленїє 2, и҆скоу́ситисѧ 2, прико́дѧще 2, пове́левала 2, ѡсꙋ́жденїє 2, прихо́дѧщоу 2, бесло́весно 2 б, запо́вѣди 3 б і т. п.

5. Знаючи попереднє, нам зрозумілими будуть такі написи, як, напр.: пове́леваю̀ 2, ѡсꙋ́жденїѐ 2 б, пове́леннаа̀, пове́лѣвають 2 б і т. п.

6. Подвійних наголосів типу ̏ чи = в цій книзі не знаходимо.

Ось ця система зазначок та наголосів відразу говорить про те, що перед нами стародрук, який не міг вийти ані в Києві, ані у Львві, ні в Москві, ні в Острозі, ні в Вильні, — бо ні в одній з цих друкарень ніколи не ставили таким способом оцих надрядкових значків; так друковано лише в південно-словянських друкарнях, і десь звідсі й вийшла наша загадкова книжка.

Книга Никона Чорногорця надзвичайно цікава своїми прикрасами, особливо заставками, — всі вони характеру Хведорівського, всі вони ніби скопійовані з видань друкаря Івана Хведоровича. Порівнюючи прикраси львівського Апостола 1574 року

[1]) Аналіз роблю по примірнику львівського Національного Музею № 604.

з прикрасами Книги Никона Чорногорця, пересвідчуємось, що справді прикраси для Книги Никона копійовано з львівського Апостола 1574 р., — звідсі копійовано заставки, ініціяли, кінцівки; часом копії ці настільки близькі, що виникає думка, чи не відбитка це з оригинальної прикраси (пор. прикраси Книги Никона з Апостолом 1574 р. в таких місцях: л. 1 — Ап. л. 56; 5—70, 22—179 б або 111, 27—210 б або 1, 43—157 б, 45—69, 52—53 б, 75 б—69 б, 76—75, 83 б—159, 87—85 б і др.). Може через ці Хведорівські прикраси й повстала думка ще в Сопикова, ніби Книга Никона — це остріжське видання, бо ці прикраси нагадують також і прикраси Остріжської Библії.

Характер шрифту й прикрас скоріше нагадують нам XVI-й вік, і ведуть, здається, до Волохів, де південно-словянський вплив на початкове їхнє друкарство був таким помітним. Шрифт цікавий тим, що він справді кроєм своїм нагадує трохи остріжський; пор., напр., триноге *т*, буква *г* з довгим лівим боком, характерні також *ь*, *б*, *ѣ*, *ы* і др. Висота шрифту значно більша від шрифту Остріжської Библії, — тут він на 2,25 ml. високий, тоді як в О. Б. він лише на 1,75 ml. Фарба не добра, друк робить враження розмазаного. Єсть виносні *м* та *х*, що здалека нагадують хведорівські, напр. в Апостолі 1574 р. Трудно пояснити, як могло статися, щоби ця Книга Никона мала так багато копій з Хведорівських прикрас, власне з його Апостола 1574-го року. Я думаю, що не виключається можність, що може й сам Іван Хведорович брав участь в цим виданні.

Як знаємо, князь К. Остріжський, задумавши видати повну Библію, посилав своїх післанців на Схід, які відвідали між іншим „багато манастирів грецьких, сербських та болгарських“;[1]) побували звичайно і в Валахії. Можна думати, що серед цих післанців десь року 1577 го побував на Сході, в словянських землях (тоді під Туреччиною) та в Волохії, і остріжський друкар диякон Іван Хведорович. На таку думку наводить нас один давній документ, в якім росповідається про те, що 22 жовтня 1579 р., ставши особисто перед урядом львівським, Іван із Сочави (Iwan de Szoczawa) уневажнив всі свої претензії, які він мав проти Івана Хведоровича як у Валахії, так само і в Туреччині.[2]). Ось під час цеї

---

[1]) І. Огієнко, Спомини кн. К. К. Остріжського про видання Библії 1581 р. „Стара Україна“ 1924 р. № IX—X.

[2]) І. Огієнко, Історія українського друкарства, том І, Львів, 1924 р. ст. 46.

подорожі Хведорович міг спинитися десь на Сході при якійсь словянській друкарні, міг показати там свій справді артистичний друкарський труд — „Апостол“ 1574 р. і міг заохотити копіювати з нього прикраси для книги Никона Чорногорця. Не виключається можність, що над цею книжкою працював може й сам Хведорович, — він в дорозі спинився десь на Сході (може в Молдавії або в Валахії), заохотив там заможних людей (серед них Іван із Сочави) закласти друкарню, зробив нашвидку шрифт (він же має деякі Хведорівські риси) і почав складати потрібну для місцевих умов Книгу Никона Чорногорця. Але Книги цеї Хведорович не закінчив, заборгувався і змушений був вертатися до Острога. Звичайно, це тільки моє припущення, але припущення можливе.

IV.

Кожний словянський нарід, заклавши собі друкарні, друкував потрібні йому книжки переважно по своїх власних оригиналах, друкував головно з тих списків, що мали поширення в його краю. Перші друковані книжки у всіх народів були звичайно книжками богослужбовими, тими книжками, що голосно й прилюдно читалися в церквах. Значки наголосу з давнього часу служили власне покажчиками для вірного читання вголос в церкві богослужбових текстів. Єсть багато підстав говорити про те, що з найдавніщого часу, у всякому разі вже з X—XI віку, кожна з православних словянських церков читала богослужбовий текст з певними своїми відмінами, націоналізуючи вимову його, а в першу чергу — його наголос (доказом цього — київські Глаголицькі Листки X в.). Коли пізніще з XIII—XIV віку появляються послідовно акцентовані тексти, то вже з того часу бачимо дуже помітні ріжниці в наголосі, скажемо, українським, московським, сербським. Пізніще, на час повстання перших друкарень у словянських народів в кінці XV-го віку, наголос у всіх словянських народів вже постільки був відмінним оден від одного, він так вже відлився в певну строго послідовну систему в кожного народу, що стало рішуче неможливим друкувати богослужбові книжки з наголосами не своєї землі, бо це б різало вуха незвиклою вимовою. Словяне на той час поділилися, що до наголосу своїх кирилівських друків, головно на три частині: а) наголос південно-словянський, про який росказано вище, — він панував у сербів, а також у болгар (в рукописах) та румунів, б) наголос український і в) наголос московський.

Заснувавши собі друкарство, Москва з самого початку його

стала розставляти в богослужбових книжках свої власні наголоси, наголоси живі московські, рішуче відмінні від тодішніх наголосів українських. Так, скажемо, в московськім Апостолі 1564 р. Івана Хведоровича знаходимо живий московський тогочасний наголос. З плином часу наголос цей потроху змінювався (скажемо, давнє кромѣ̀ перейшло на кро́мѣ); змінювався так, що сьогодняшня церковна московська вимова — це вже зовсім не вимова старословянська, але в більшости жива московська вимова, яка давніх рис, відмінних від новочасної вимови, заховала не багато. Ця новочасна московська вимова, через московські виправлені богослужбові тексти, за XVIII—XIX ст. дуже поширилася й серед всіх інших словянських народів, напр. у сербів та болгар; на Великій Україні цю вимову заведено урядовою силою; як це не дивно, але й в уніятській церкві в Галичині так само через московські книжки ще й тепер скрізь поширений московський (це не у всьому давнє-словянський!) наголос в Богослуженні.

Українське друкарство, вже на своїх етнографичних землях, започаткував у нас, як знаємо, друкар-москвитин — диякон Іван Хведорович. І те, що започаткував його не свій чоловік, але москвитин, це спричинилося в значній мірі до занечищення нашої церковної вимови на перших порах появлення в нас постійного друкарства. Хведорович видрукував р. 1574-го у Львові Апостола з наголосами цілком московськими, — взагалі це була копія з видання московського 1564 р.; пізніще, р. 1581-го в Острозі видрукував він Библію, так само переважно з наголосами московськими. Правда, життя робило своє: Хведорович у Львові мав складачем собі якогось українця або українців,[1]) і вони, складаючи Апостола, таки внесли трохи й українських наголосів, яких недоглядів завзятий русификатор наголосу Хведорович; ось трохи на це прикладів:

		Апостол 1564 р. Москва:	Апостол 1574 р. Львів:
Лист 6	рядок 3 зн.:	свидѣ́тельствоваше	свидѣтельствова́ше
„ 7	„ 9 зн.:	оу́жасни	оу́жа́сни
„ 16	„ 6 зв.:	оу́жасенъ	оу́жа́сенъ
„ 20	„ 8 зн.:	свидѣ́тельствованъ	свидѣтельствова́нъ
„ 105	„ 7 зв.:	му́дрьствовати	мудрьствова́ти (bis)
„ 137	„ 7 зв.:	бл҃говѣ́ствованїє	бл҃говѣствова́нїє

[1]) Пор. Ів. Огієнко, Історія українського друкарства, т. І, ст. 122 (Корунка), 124 (Мина), 128 (Сачко) і др.

Так само занесено досить багато чисто українських наголосів і до Острїжської Библії 1581 року, таких як, напр.: **гласимѡ̀, бїемѡ̀. возмѹ́тъ, речетѐ, сътворитѐ, снабдитѐ, творитѐ, є̑гѵптѧ́не** і т. п.

Але такий стан справи був зовсім ненормальним, — Хведорівські московські наголоси Апостола 1574 р. були непривичними на Україні і рішуче різали вуха львовянам; певне, на це у Львові відразу звернули увагу. Як показують нам численні акцентовані українські памятки,[1]) на XV-й вік ми, українці, мали вже свою власну, надзвичайно послідовну й стройну систему наголосу. Ця давня система наша була навіть більш послідовною, як система сучасна, бо до сучасної нашої системи надзвичайно сильно увірвалася жива аналогія і поплутала нам давню послідовність (напр. давнє кни́жка — plur. кни́жки — кни́жками, новий plur. книжки́, книжка́ми). Отже через те, що вже в XVI віці ми, українці, мали свою власну систему наголосу, рішуче відмінну від системи московської, через це ми зараз же запровадили її до своїх друкованих книжок ще в кінці XVI-го віку.

Року 1591-го у Львові вийшла перша львівська книжка з власної друкарні, вже з українськими наголосами, — і по цьому вже ніколи аж до кінця XVIII-го віку у Львові нічого не друковано з чужим наголосом. Це був шкільний підручник — Адельфотес.[2]) Наголоси цеї книжки скрізь українські; через те, що це, власне, перша книжка, що вийшла вже з своєї львівської друкарні, подам більше прикладів українських наголосів, тих наголосів, що пізніще повторюються по всіх українських друках і що відмінні від наголосів московських:

вто́рый	глаголу́	єдина́го
вче́ра	єдина́	зе́мный
глаго́лъ-	єдино́	змій — змія́
глагола́-	єдино́му	имя́

[1]) На жаль, ми ще не скористалися наголосом, як методом означення національности давніх рукописних памяток. Я знаходив не мало таких рукописних памяток, котрі не мали в мові своїй виразних українських ознак, але проте мали чисті живі українські наголоси, бо писці їх, українці з походження, вносили, може й мимо волі своєї, навіть до старанних копій рідний наголос. Так само досі не взято відповідно на увагу наголосу (як і словарного матеріялу та складні) при класифікації наших говірок, — а вони ж часом промовляють аж надто пророчисто!

[2]) Виписки роблю з примірника Національного Музею у Львові, № 750.

исполни́ти	отро́ку	твоє́го
исполню́	паде́жа	твоє́му
ко́гда	паде́жу	тво́рецъ
кро́мѣ	про́стый	тво́рца
моє́го̀	про́стаго	тво́ритъ
моє́му	ро́дный	тво́рятъ
ну́жда	само́го	тонко́є
отро́к	сі́я, сі́є, сі́и	ше́стый
отро́ка	со́сна	

Слова на *-а́нїє* частіше мають наголос на *а:* послѣдова́ніє, требова́ніє; так само слова на *-а́тель:* слыша́тель.

Прикметники на *-ѣ́йшїй* все мають наголос на *ѣ:* благочестивѣ́йшій, безумнѣ́йшій, враждебнѣ́йшій, изряднѣ́йшій, мужественнѣ́йшій, праведнѣ́йшій, славнѣ́йшій, оудобнѣ́йшій і т. п. Цікаво відмітити, що вже в цій книжці найвищий ступінь з *най-* має наголос на *най-:* на́йменшій, на́йменше, на́йпаче, на́йпрудшій і т. п., що й до нині збереглося в західно-українській мові.

Прикметники та дієприкметники на *-е́ний* мають наголос на *-е*: благоденстве́нный, двойстве́нный, дѣйстве́нный, единстве́нный, клятве́нный, множестве́нный, молитве́нный, мужестве́нный, существе́нно, явстве́нно і т. п. Дієприкметники на *-мый* мають наголос на складі перед *-мый:* глаголе́мый, види́мый.

Дієслова на *-а́ти*, особливо на *-ова́ти* мають наголос на *а́*, а в формах мають наголос на *у:* глагола́ти, глаголю́, глагола́хъ, глаголю́тся, бодрствова́ти, бодрству́ю, дѣла́ти, дѣла́тельный, здравству́ю, здравству́емый, мудрствова́ти, мудрству́ю, послѣду́ютъ, чувству́ю, чувствова́хъ, царствова́ти, царству́ю, царствова́хъ і т. п.

І ось по цих власних наголосах ви відразу познаєте, що маєте діло з друком з якоїсь української друкарні, львівської чи київської. Року 1639-го Сльозка видрукував у Львові знову Апостола, — але тут вже всі наголоси були українські; ось трохи прикладів:

Апостол 1574 р. наголоси московські:	Апостол 1639 р. наголоси українські:
бесѣ́да л. 130	бе́сѣда 125
вторы́й 13. 211	вто́рый 11
вчера́ 13 б	вче́ра 12
глаго́лати 9. 22	глагола́ти 3. 7. 7 б. 10
глаго́лю 3. 6	глаголю́ 4. 9 б.

десну́ю 7	де́сную 5
зако́нъ 15. 26	за́конъ 10 б
и́мя 7. 7 б. 18	имя́ 3 б. 4 б. 5. 5 б. 6 б. 10
наро́дъ 4. 12. 24. 27.	на́родъ 2. 3. 7 б. 10
до него́ 3	из не́го 2 б
к нему́ 12 б. 14. 16. 19.	к не́му 10 б. 12
обрѣ́заніє 13. 15. 21	обрѣза́ніє 11
одесну́ю 5 б. 15	оде́сную 4
осмы́й 13	о́смый 11
о́трокъ 7. 8. 9	отро́къ 6. 7 б
оу мене́ 7	оу ме́не 5
моєго́ 5	моє́го 3 б
моєму́ 5 б. 15. 25	моє́му 13. 21 б
порабо́тают 12 б	поработа́ютъ 11
похвала́ 172. 130	похва́ла 128. 160
сіє́ 2. 9. 18	сі́є 2. 3 б. 4. 6 б. 9. 10 б
сія́ 3 б. 15. 22	сі́я 1 б. 3 б. 9
соєго́ 17	своє́го 6. 7 б. 11 б
твоєго́ 9. 10. 16	твоє́го 7. 7 б. 8 б. 10
оу́жасъ 7	оужа́съ 5 б
оучени́къ 4. 11 б.	оу́ченикъ 2. 10
хромо́му 7	хро́мому 5 б.

Як бачимо, у Львові мусіли таки відкинути чужі московські наголоси, які заніс цюди москвитин Хведорович і які різали вуха львовянам, і мусіли таки видрукувати Апостола з своїми власними українськими наголосами.

Що на Україні по стародруках наших дійсно маємо свої власні українські наголоси, нехай свідчить про те ще хоч оцей коротенький Словничок давніх українських наголосів; Словничка цього складено на основі двох Служебників, — стрятинського 1604 р. і київського 1629 р.[1]) Порівняйте ці наголоси з тодішніми або теперішніми наголосами московськими, і матимете дуже помітну ріжницю між ними. Підкреслю, що такі само наголоси, як в цім Словничку, знайдете ви в якій завгодно давній українській книжці, — а це доказ, що вже в той час ми мали свою певну систему наголосу, в більшості своїй подібну на живу сучасну (особливо в західно-українських говорах). Ось цей Словничок:

[1]) Примірники львівського Національного Музею №№ 390 і 163. Наголоси в них майже однакові, бо в той час Київ і Львів по наголосу майже не ріжнилися.

Бе́дро
бе́дра
безмолвству́ю
бе́сѣда
благоденствова́ти
благоденству́ю
благоденству́єтъ
бодр́ствова́ти
бодрству́ю
божестве́нный
бо́лѣзнь
бо́язнь
были́
было́
бы́тіє
ве́лми
види́мый
возгла́с
вра́та
вра́чу vocat.
вто́рый
вто́рая
вче́ра
глаго́ла́ти
глаголю́
гла́сятъ
го́рѣ
Го́сподь
Господе́ви
гу́ба
дару́й
да́ры
да́ровъ
де́сный
дне́вный
ды́шу
дѣла́тель
дѣла́ти
едино́, едина́
єпітрахі́ль
єсли́
жерто́вникъ
жи́тіє
за́кон
за́конный
здравствова́ти
зе́мный
злоба́
знаменова́ти
избави́тель
имя́
и́ный
исповѣда́ніє
исповѣда́ти
исповѣда́ю
ка́дитъ
ка́дятъ
клеве́тникъ
ко́піє
кро́мѣ
ку́пель
любя́щій
мала́я
малы́й
моє́го
моє́му
отъ ме́не
милости́вый
мі́рскій
множество́
мо́рскій
набо́жный
на́пасть
на́родъ
невиди́мый
отъ не́го
отъ не́я
на не́го
къ не́му
нена́висть
нена́вистенъ
не́пріятель
оба́
обрѣза́ніє
оде́сную
о́лтарь
о́лтаря
о́смый
отпу́стъ
отчая́ніє
пи́смо
плава́ющихъ
пло́да
пло́довъ
по́кой
по́лезный
по́лезно
Го́споду помо́лимся
похва́ла
пречє́стный
пречє́стная
пречє́стноє
при́язнь
у Го́спода про́симъ
про́стый
работа́ти
къ Римля́номъ
ро́дитъ
ро́дный
ро́дного
ро́дному
само́го
само́му
саму́ю
своє́го
своє́му
своє́я
у се́бе
се́дмый
се́я
сі́є
сі́я
сі́ю
славнѣ́йшую
служа́щій
слу́чится
соде́ржитъ
сотво́ритъ
сотво́римъ
сотво́рятъ
сподоби́тися
сподоби́
сподоби́вшему
сподоби́вый
стра́ны
стра́ною
су́дище
твоє́го
твоє́я
твоє́му
тво́рецъ
тво́рця
тво́рю
тво́риши
тво́ритъ
тво́римъ
тво́рятъ
тво́рится
у те́бе
тра́пеза
оу́ста, оуста́
оутѣши́тель
оу́читъ
оу́чится
оу́чатъ
оущедри́
хва́ла
ходата́й
ходатайству́ю
хо́щу

царствова́ти	ца́рю мой	ше́стоє
царству́ю	че́стный	щедроты́
царству́й	ше́стый	щедрота́ми.

Словничок цей ясно показує також, як далеко відійшла тепер наша українська церква в своїй вимові там, де Службу Божу правлять ще по церковно-словянськи, від своєї давньої вимови, — у нас скрізь міцно защепився тепер чужий московський наголос, його скрізь вживають по наших церквах, навіть в Галичині його додержують, ніби святощів якихсь, простодушно думаючи, що це свій наголос або ніби це наголос давній церковно-словянський.

Щоби наглядніще показати, що наголос український справді вже вдавнину відріжнявся від наголосу московського, що він вже тоді творив послідовну систему, і що цей наголос часто може непомильно сказати нам, де саме надруковано ту чи іншу книжку (або де написано той чи інший рукопис), — в Москві чи на Україні, подам ще трохи інших прикладів, вже не з богослужбових книжок. Року 1619 вийшла відома Граматика Мелетія Смотрицького (з друкарні в Євю), — вона скрізь мала живі українські наголоси (Смотрицький — родом подоляк, з м. Смотрича, в 30 верстах від Камянця-Подільського), ті наголоси, які увесь час панували в нас в давній літературі. Року 1648-го цю саму Граматику Смотрицького передрукували в Москві, передрукували майже дослівно, але українські наголоси видання 1619 р. скрізь послідовно переробили на наголоси живі московські. Порівняння наголосів цих двох книжок дає дуже цікаві результати, які нам часто стануть у добрій пригоді при означенні місця видання теї чи іншої стародрукованої книжки (порівняння я робив р. 1917-го по примірниках Петроградської Публичної Библіотеки).[1])

Слова подаю по частинах мови, а в частинах мови — по алфавиту.

Видання 1619 р.	Видання 1648 р.
Україна:	Москва:
бо́язни л. 233	боя́зни 327
грамма́тіка 2. 192. 233	граммати́ка 45. 280. 327
діа́лекта 151. 231	діале́кта 230. 328
діа́лектовъ 195	діале́ктовъ 284

[1]) Див. мій „Курсъ украинскаго языка“, вид. 2, Київ, 1918 р. ст. 109—113.

дѣвствéнникъ 232 б	дѣвственникъ 326 б
є́лень 61. 197 б	єлéнь 123 б. 287
є́стество 12. 42. 194	єстествó 61. 108 б. 283.
є́стествомъ 6. 153	єстествóмъ 50 б. 228 б
жи́тіє 229. 233 б	житіє́ 323. 327 б
жи́тію 192	житію́ 280
зáконъ 227 б. 15 б. 198 б	закóнъ 321 б. 74. 289
зáконный 10 б	закóнный 58 б
злóдѣй 66	злодѣ́й 129
избави́тель 195 б	избáвитель 285
имя́ 9 б. 10 б. 17. 18. 25 б. 27. 49	и́мя 57 б. 59. 76. 77. 88. 90. 115
и́мена 5 б. 19 б	именá 49. 79
клевéтникъ 243	клеветни́къ 340
до кóнца 227 б	до концá 321
кýпель 57	купéль 120 б
обрѣзáнія 192	обрѣзанія 280 б
обрѣтéніє 199	обрѣтеніє 289
óлтарь 61 б. 241	олтáрь 124 б. 337 б
óтца, óтцу 45	отцá, отцý 111
писмя́ 3. 49 б	пи́смя 46. 115
писмéнъ 9[3]. 2 б. 9 б. 16 б	пи́сменъ 45 б. 57. 74 б
писмéннаго 10 б	пи́сменнаго 59
плóда 9. 226 б.	плодá 320
слóгами 236	слогáми 331 б
снóха 25. 32 б	снохá 87 б. 97 б.
стéпень 19 б. 20 б. 69 б. 242 б. 243 б	степéнь 79 б. 80 б. 131 б. 339 б
срѣтéніє 227 б	срѣтеніє 321
сýдище 46 б	суди́ще 112 б
требовáніє 197	трéбованіє 286 б
утѣши́тель 61. 195 б	утѣшитель 123 б. 285
ходотáй 62 б	ходáтай 125
чешýя 25 б. 239 б	чешуя́ 88. 336
ю́родъ 19. 24 б. 41 б	юрóдъ 78. 86 б. 107
дрýгая 229	другáя 323
зéмный 12	земны́й 61
злáтый 19. 26 б. 27 б	златы́й 79. 89 б. 90 б
крáсенъ 77. 185 б. 198 б	красéнъ 139 б. 272. 289
ненáвистенъ 198 б	ненави́стенъ 288 б
первоóбразный 27 б. 94	первообрáзный 89. 159 б

пречéстноє 53 б	пречестнóє 117 б
проклятаго 196	проклятáго 285 б
прóстаго 28	простáго 91
прóстая 192	простáя 280
чéстный 18. 234	честны́й 77. 328 б
благочестивѣйшій 197 б	благочестúвѣйшій 287 б
изряднѣйшихъ 243 б	изря́днѣйшихъ 340 б
искуснѣйшихъ 169 б	искýснѣйшихъ 249 б
окаяннѣйшій 22	окая́ннѣйшій 83
славнѣйшій 22	слáвнѣйшій 83
смиреннѣйшій 22	смúреннѣйшій 83
удобѣйшій 71. 242	удóбѣйшій 133. 339
втóрый 3 б. 5 б. 10 б. 18 б. 115	второ́й 47. 50. 59. 78. 181
втóрая 17	вторáя 76
втóроє 9 б. 19	вторóє 57 б. 78 б
единствéнноє 27 б. 25 б. 76	едúнственноє 90 б. 87 б. 136 б
множествéнноє 27 б	мнóжественноє 90 б
óсмоє 25	осмóє 87
сéдмаго 197	седмáго 286 б
четырéхъ 197	четы́рехъ 287
четырéмъ 242 б	четы́ремъ 339
шéстый 243 б	шесты́й 341
шéстоє 24 б	шестóє 86 б
моéго, моéму 104	моєгó, моємý 170
самáго, самóму 97 б. 115 б	самогó, самомý 163. 182 б
своéго 6 б. 106. 198	своєгó 51. 172. 287 б
своéму 106	своємý 172
твоéго 105	твоєгó 171
твоéму 105. 229	твоємý 171. 323
тéбе 230	тебé 324
чіéго 108 б	чієгó 174 б
бієтé 114. 117. 121 б	біéте 180. 184. 189 б
єстé 131 б	éсте 202
четé 126 б	чтéте 195 б
былó 127 б. 134. 157. 157 б.	бы́ло 196 б. 205 б. 234. 234 б
глáсятъ 5 б	глася́тъ 49 б
гýбитъ 116	губúтъ 183
кóнчится 116 б	кончúтся 183 б
налéжитъ 9. 10 б. 239 б	належúтъ 58. 59. 336
поýчится 15 б	поучúтся 74
рóдитъ 233	родúтъ 327

слу́чится 155 б	случи́тся 232
соде́ржитъ 2 б. 245 б	содержи́тъ 45 б. 343
состо́итъ 18 б. 244. 245	состои́тъ 77 б. 341 б. 342 б
сотво́риши 143. 171	сотвори́ши 216. 251 б
сотво́ритъ, сотво́римъ 143	сотвори́тъ, сотвори́мъ 216
сотво́рите, сотво́рятъ 143	сотвори́те, сотворя́тъ 216
тво́риши 120 б. 142 б. 176 б	твори́ши 188 б. 215 б. 259 б
тво́ритъ 115. 142 б.	твори́тъ 181 б. 215 б
тво́рится 155	твори́тся 231
тво́римъ 28 б. 142 б	твори́мъ 91 б. 215 б
тво́рятъ 3 б. 140. 142 б	творя́тъ 46 б. 213. 215 б
у́читъ 2. 192. 233	учи́тъ 45. 280. 327
у́чатъ 2	уча́тъ 45
у́чатся 233	уча́тся 327 б
дѣйству́яй 178 б	дѣйствуяй 261 б
дѣйству́ющую 114 б	дѣйствующую 181
здравству́ю, -ву́єтъ 115 б. 233	здра́вствую, -вуєтъ 182. 327
знамену́єтъ 17 б. 18. 27 б. 95. 114 б	зна́менуєтъ 76 б. 77. 90 б. 160. 181
исповѣда́ю 171	исповѣдаю 251 б
милосерду́ющаго 191	милосе́рдующаго 279
обѣту́ю 120 б	обѣтую 188 б
повѣда́ю 171	повѣдаю 251 б
послѣду́єтъ, -ду́ютъ 324 б. 19 б. 115	послѣдуєтъ, -дуютъ 328 б. 79 181
послѣду́ющая 13. 176 б	послѣдующая 62 б. 260 б
послѣду́ющихъ 19 б. 115	послѣдующихъ 79. 181 б
совѣту́ю 141	совѣтую 213 б
сѣту́ю 152 б	сѣтую 228
сѣту́ющаго 191	сѣтующаго 279
требу́ю, -бу́ютъ 170	тре́бую, тре́буютъ 250. 250 б
ходатайству́ю 141	хода́тайствую 213 б
чувству́ю 173	чу́вствую 254 б
є́смы 131 б. 158. 230	єсмы́ 202. 235. 324
иде́тъ 116	и́детъ 183
стра́жду 121	стражду́ 189
хо́щу 121	хощу́ 189
кро́мѣ 3. 6	кромѣ́ 46. 50 б
ме́жду 174	между́ 255 б
ни́же 114 б. 190 б.	ниже́ 181. 279
про́тивъ 9 б. 111 б	проти́въ 58. 214 б.

Року 1721-го в Москві перевидали граматику Смотрицького, перевидали знову слово в слово, але змінили деякі наголоси, — виправили деякі наголосні „помилки“ (українізми) з видання 1648 р. Напр.:

Видання 1619 р.	Видання 1648 р.	Видання 1721 р.
Анаста́сія 26. 37	ib. 88 б. 102 б.	Анастасі́я 27. 37
анаѳе́ма 48 б	ib. 115	ана́ѳема 48
ды́шу 141 б	ib. 214	дышу́ 138
знамену́єтъ 28	ib. 91	зна́менуєтъ 28 б
Ма́ріа 26. 37	ib. 88 б. 102 б	Марі́а 27. 37
нечая́ніє 67 б	ib. 130	неча́яніє 65 б
отчая́ніє 67	ib 130	отча́яніє 65 б
позори́тель 61	ib. 123 б	позо́ритель 59 б.

Отже, з наведених прикладів переконуємось, що на Україні дійсно був свій наголос, який постійно знаходимо в наших стародрукованих книжках; наголос цей мав певну закінчену систему і дуже часто був відмінний від наголосу московського. І лише сильні московські впливи, що збільшувалися з часом, покаламутили нам цю давню нашу послідовну систему.

Видання виленські, взагалі білоруські, звичайно мають наголос переважно український; а це було тому, що вдавнину між друкарнями українськими та білоруськими був найтісніщий звязок,[1]) — в білоруських друкарнях працювало дуже багато українських друкарів, так само дуже багато авторів-українців друкували свої твори в білоруських друкарнях (напр. Мелетій Смотрицький, як ми бачили, свою Граматику 1619 р. видрукував в Єву).

Вдавнину Україна й Біла Русь були міцно звязані не тільки політично, але й культурно; тоді витворювалася в Литві спільна „руська“ літературна мова, з явною перевагою українських елементів. Церква в Литві — як білоруська так і українська — була під одною спільною владою київського митрополита, — і в цій церкві встановилася одна богослужбова вимова, — українська. Ось через все це білоруські друки звичайно не мають якихсь своїх особливостей в наголосі, — вони звичайно повторюють наголоси українські. Московський вплив на акцент друкованих книжок доставсь був і до Вильни, а то головно по тій самій

[1]) Див. про це в моїй праці: „Історія українського друкарства“, т. I, ст. 12—14.

причині, по якій він дістався був і до Львова, — Петро Мстиславець, заклавши друкарню у Вильні „спольнымъ накладомъ“ з Кузьмою Івановичем Мамоничем, видрукував тут р. 1575—1576 Євангеліє та Псавтир (а також і Часовник), видрукував цілком з живими наголосами московськими, цеб-то так, як він це робив з Іваном Хведоровичем на Москві. І ось ці московські наголоси в Євангелії, Апостолі та в Псавтирі на перший час закріпилися були по наших давніх виданнях, але не на довго.

Друкарство в Київі роспочали десь з 1616 року переважно галичане, або люде, що вчилися в львівській школі, напр. Єлисей Плетенецький, Памво́ Беринда, Захар Копистенський, Лаврін Зизаній, Степан Беринда, пізніще Петро Могила і др.[1]) Ось ці галичане й перенесли до найперших київських друків надзвичайно багато своїх галицьких мовних рис, а разом з тим принесли до київських стародруків і свій західно-український наголос.

Ось трохи прикладів з передмови київського Анфологіона 1619 р.[2]): бы́тіє 2. 3, бы́тія 3. 9, все́а 7, дарова́ных 7, празденстве́ннаго 6, преда́нна 7, свидѣтелствова́нных 2, сътворе́нна 7, жи́тіа 7, жи́тію 7, за́вистных 7, исповѣда́ніє 2. 6, Іоси́фъ 7, многопо́лезный 4, мое́го 2, мудрствова́ти 7, послѣдствова́ти 3, шествова́ти 7, здравству́й 9, на́йпаче 4. 7, от не́го 3. 6. 7, незлоби́вых 7, писме́нными 4, похва́лы 7, преподобнѣ́йшій 5, свое́му 3, сі́я 4. 7, сі́ю 5. 7, сі́є 3, строя́щеє 4, тво́рцу 6, тво́рцевъ 7, тру́дом 5 і т. п. Ще Тріодь Цвітна 1631 р.[3]): вто́рый, бе́сѣдовати, за́конъ, за́конный, имя́, изда́нную, свобожде́нни, жи́тіє, єдина́, въ гору́, Іоси́фъ, отъ не́го, кро́мѣ, мо́лба, се́дмый, сі́а, сі́ю, сі́є, по́лезный, свое́му, по́стомъ, требова́ше, тво́рцевъ, хва́ла і т. п.

Правда, з плином часу галицькі наголоси потроху зникають і появляються в книжках, мабуть під впливом життя та практичних вимог, наголоси східно-українські. Звичайно, треба мати відповідну вправу в наголосах, щоби легко роспізнати по них видання київське від львівського, — але вже для другої половини XVII-го віку робити це не трудно. Дуже довго наголос в стародруках київських та галицьких був однаковим; у Львові

---

[1]) Див. Іван Огієнко, Історія українського друкарства, т. І, ст. 264—265.

[2]) Примірник Національного Музею у Львові № 98.

[3]) Примірник Библіотеки Наукового Товариства № 16715; приклади з передмови.

любили часом передруковувати київські видання, — і при цих передруках звичайно наголосів не зміняли, — отже в той час київський наголос не різав вуха львовянам. Так, р. 1670-го в Уневі передрукували київський „Выкладъ о церкви“ 1668 р., — і наголоси в цих виданнях цілком однакові.[1])

Але з другої половини XVII го віку роспочинається потроху московський вплив на наголоси київських видань. А з р. 1721-го, з часу заснування св. Синоду за Петра І, Київська друкарня та друкарня Чернигівська цілком підпадають під владу московську; з плином часу Москва помалу, але вперто й послідовно, геть виводить старий український наголос в богослужбових книжках і скрізь замінює його на наголоси московські; пізніще так само по всіх українських школах заведено „великороссійськоє произношеніє“.

Так, 26 жовтня 1784 р. московський уряд вже суворо наказав, „дабы всѣ студенты и ученики, особливо желающіє достигнуть священныхъ чиновъ, въ свободноє отъ ученія время, упражнялись найприлѣжнѣйшимъ образомъ въ чтеніи церковныхъ всякого рода книгъ, а паче Библіи, съ пріобрѣтеніємъ хорошаго и чистаго произношенія, особливо съ наблюденіємъ ударенія и силы, въ книгахъ напечатанныхъ, то єсть оксіи, что всего нужнѣє..... Наконецъ внушить всѣмъ учащимся, что єсли они и за симъ подтвержденіємъ не будутъ наблюдать всего того, что выше предписано, то имѣютъ быть исключены изъ духовнаго вѣдомства и отошлются въ свѣтскую команду, дабы безплодно и времени имъ данного на пріобрѣтеніє просвѣщенія не теряли“.[2])

Ось цей новий, силою накинений московський наголос кріпко панує собі й тепер по всіх богослужбових книжках як на Україні Великій, так і в Галичині. Цей величезний московський вплив через церкву та школу геть змінив українську стару вимову, і на Україні з кінця XVIII-го віку міцно запанувала вже вимова московська, і лише традиційно, по глухих закутках, зберіглися старі наголоси в богослуженні та в молитвах аж до нашого часу.

---

[1]) Я порівнював по примірниках Національного Музею у Львові №№ 698 і 700.

[2]) Див. про це в моїх працях: 1. „Історія українського друкарства“ т. І, ст. 279—295; тут росказав я, як Москва поволі обмосковлювала наші друкарні, і 2. „Українська культура“, Київ, 1918 р. ст. 172—177.

V.

Отож, як ми бачили, своїм наголосом різко відріжняються Москва, Україна і південно-словянські землі. Чи ж справді можна прикласти знання наголосів для роспізнання тих стародруків, яких місце видання невідоме? Так, можна, і покажу це на новому прикладі.

В Національному Музеї у Львові під № 245 переховується надзвичайно цікавий примірник стародрукованого Євангелія. Воно без вихідного аркуша, а тому не знаємо, ані звідки воно вийшло, ані коли його надруковано. Пагинації Євангеліє це не має, нема кустодій; рядки в книжці кінчаться не рівно, — часом ріжняться на 3—4 букві; переноси з рядка до рядка часом такі, як: всѣ-х. Шрифт на 3,75 mlm високий, лише здалека кроєм своїм нагадує шрифт Хведорівський, він більший його. Взагалі видно, що друкар цеї книжки доброї техники не мав, може тому, що він ще вчився друкарства.

Євангеліє це рідко знаходиться по бібліотеках, але все таки воно вже давно відоме в нашій літературі. І вже дуже давно наші вчені библіографи сказали свій присуд про це Євангеліє, ніби воно видрукуване „въ южныхъ типографіяхъ“.[1]) Пізніще, р. 1883-го, І. Каратаїв змінив свою першу думку, ніби це видання — південно-словянське,[2]) і вже писав про цю книжку: „Гдѣ было напечатано это Четвероевангеліе? — Можно утвердительно сказать, что оно напечатано не в Россіи“.[3])

Отже ставлю й я це питання: де надруковане те Євангеліє, що зберігається у Львові в Національнім Музеї під № 245, і що описане у Каратаєва під № 64? Чи можна сказати, що Євангеліє це надруковане десь в південно-словянських друкарнях, „южной печати“, як вперто твердять библіографи аж до нашого часу?[4]) Прикладаючи до цеї книжки той метод означення, який я тут описую, я рішуче відкидаю старе твердження: це Євангеліє нічого південно-словянського в собі не має, навіть ніяких натяків на ту південно-словянську систему зазначок та наголосів, про яку я росповів тут в розділі І—III, в цій книжці не знаходимо. Отож

---

[1]) Ще з Ширяева. Каталогъ, 1833 р. № 1.

[2]) Хронологическая роспись, Спб. 1861 р. № 50.

[3]) И. Каратаевъ, Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 рік, № 64, ст. 149.

[4]) Так твердить, напр., Іл. Свенцицкий, Каталогъ книгъ церковно-славянской печати, Жовква, 1908 р. № 8 (245) на ст. 4.

треба рішуче й назавжди відкинути твердження, ніби це Євангеліє „южной печати“.

Але де ж таки видрукувано цю книжку? Може на Україні? Аналізую наголоси, — і українського ніде нічого тут не знаходжу. Отже остається ще Москва, — чи не тут цю книжку видрукувано, хоч Каратаїв, як ми бачили, рішуче твердить, що Євангеліє це „напечатано не въ Россіи“. Знову аналізую наголоси, і скрізь, на кожній сторінці цеї книжки знаходжу наголоси чисто московські, такі, напр., як: **наро́дъ, зако́нъ, ѿ него̀, и҆́мѧ, ѡ҆деснꙋ́ю, рабо́тати, своего̀, ѡ҆бы́чаи, оу҆чени́къ, шесто́мꙋ, сиѧ̀, моего̀, к немꙋ̀, твоемꙋ̀, бесѣ̀да, ѻ҆лта́рь, видѣ́хомъ, глаго́лати, ца́рствовати, соло́монъ** і т. п.

Отже, наголос цеї книжки мені рішуче каже, що це видання московське. Але пошукаю ще інших ознак, може й вони будуть свідчити про Москву, як місце видання цього Євангелія.

Характерною ознакою перших друків українських та білоруських було вживання **ъ** в приіменниках, тоді як в Москві в цих випадках все знаходимо **о**; ознаки ці цілком занесені до першодруків з рукописів українських та московських XVI в., де ця ріжниця вживання **ъ** чи **о** була помітною. Перші друкарі московські, Іван Хведорович та Петро Мстиславець, в своїх московських виданнях постійно в приіменниках, по московській звичці, вживають **о**; але ці ж самі особи, перебравшися на Україну та Білу Русь, — Хведорович у Львові, а Мстиславець у Вильні ті самі книжки друкують вже з **ъ** в приіменниках. Ось приклади з Апостола московського 1564 р. і з Апостола львівського 1574 року: **вопрашахꙋ — въпрашахꙋ** л. 2, **воз҆врати́шасѧ — въз҆вратишасѧ** 3 б, **во ѳригїи — въ фригїи** 4 б, **во еги́птѣ — въ еги́птѣ** 5, **ко́ градъ — въ град** 23, **во всѣ́хъ — въ всѣ́хъ** 56 і т. д., — такі ріжниці без кінця на кожній сторінці по всій книжці Апостола 1574 р.

Рівняючи Євангеліє, про яке мова, скажемо з виленським Мстиславцевим 1575 р., бачимо те саме; напр. в зач. 2, Матвій: **во́ чревѣ — въ́ чревѣ, восхотѣ̀ — въсхотѣ̀, сотвори̇̀ — сътвори̇̀** і т. п. без кінця. І це вживання **о** зам. **ъ** ясно мені каже, що сумнівне Євангеліє — це московське видання.

Що це Євангеліє справді надруковане в Москві, це дуже ясно й непохитно довели ще А. Є. Викторов [1]) та архимандрит

---

[1]) Не было ли в Москвѣ опытовъ книгопечатанія прежде первопечатнаго Апостола 1564 года? „Труды 3-го археол. съѣзда въ Россіи“, т. II, Київ, 1878 р. ст. 211 - 220.

Леонид;[1]) але в своїх доказах вони зовсім не звертали уваги на систему акцентів, як на засіб роспізнати місце стародруку.

Я перевірював водні знаки (філіграні) на тім примірникові цього Євангелія, що зберігається в Національнім Музеї у Львові під № 245; і виявляється, що частина цих знаків цілком однакова з филігранями московського Апостола 1564 р. (пор. хоча б останній лист Єв. Іоана, де зачало 68, з л. 179 Апостола 1564 р.). Отже ця ознака не тільки веде нас до Москви, але вказує вже й на час надрукування. Про час друку цього Євангелія вказує нам ще й той запис по листах, який читаємо на примірникові цеї книжки, що належав П. В. Щапову: „Лѣта 7071 (= 1563 р.) сию книгу но(во)печатноє Євангеліє положили на Лашпожнѣ (на Мезені) страстотерпцу Христову Георгію въ домъ Кирило Михайловъ сынъ Ѳеутина зъ братьєю, а подписалъ Кирило самъ своєю рукою апреля въ 23 д.“ [2])

Отже, як бачимо, року 1563-го наша книжка була „новопечатною“, цеб-то була видрукувана десь коло цього року. Я такої думки, що це Євангеліє — це друк московських первопечатників Івана Хведорова та Петра Мстиславця; про це свідчить нам не тільки час друку цеї книжки, а також і сам характер її видрукування. Рівняючи Апостола 1564 р. з нашим Євангеліем, бачимо, що друкарською техникою Євангеліє стоїть значно нижче від Апостола 1564 р., але все таки видно, що ці книжки друкувала одна рука; так, в Євангелії бачимо на кожній сторінці по червоному рядкові зверху та знизу, — покажчики Євангельських читань, такі самі, як то бачимо і в Апостолі 1564 року; на полях Євангелія позазначувано зачала в такий самий спосіб, як то зроблено і в Апостолі 1564 року. Цікаво ще одмітити, що це Євангеліє, так само як і Апостол 1564 р., має поділ на полях на окремі закінчені читання (глави); таких глав в Євангелії Матвія 68, у Марка 48, у Луки 83 і в Іоана 18; поділ цей так само каже мені про Хведорівські друки. Все це переконує мене, що передо мною друк московських первопечатників, який вони видрукували десь перед 1563 роком.

Та й справді, — такий високоартистичний друк, яким був Апостол 1564 р. що до свого техничного виконання, такий друк

[1]) Евангеліе, напечатанное въ Москвѣ 1564—1568 гг. „Памятники Древней Письменности“ № XXXVII, 1882 р. Див. його ж рецензію на „Описаніе“ Каратаєва 1883 р. в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ 1884 р. кн. V, частина 233, ст. 39—54.

[2]) „Труды третьяго археол. съѣзда“, т. II, Київ, 1878 р. ст. 217.

міг вийти тільки з рук друкарів, що вже до того мали добру друкарську вправу. Цар Іван Грозний, все підозрілий та бережний, не міг же легко довірити всю друкарську справу на Москві особам, які перед тим не доказали йому своєї друкарської вправности. Це мене наводить на думку, що в Москві ще до Апостола 1564 р. друкарі Іван Хведорович та Петро Мстиславець мусіли щось друкувати;[1]) серед цих друків було й Євангеліє львівського Національного Музею № 245.

Можна припускати, що це Євангеліє було працею переважно Петра Мстиславця, а не Хведоровича. На таку думку наводить мене те, що московські друкарі, опинившися пізніще в Литві та Польщі, любили повторювати свої московські видання, коли тільки не мали спеціяльних замовлень, як то було в Заблудові чи в Острозі; так, Іван Хводорович у Львові перевидав свого московського Апостола; а Мстиславець у Вильні 1575 р. випустив Євангеліє, — певне передрук своєї московської книжки.

Таким чином те, що каже нам система наголосу Євангелія № 245, цілком підтверджується й багатьма іншими ознаками, — перед нами Євангеліє не південно-словянського друку, як твердять дослідники, але друку московського до 1563 року.

Підведу тепер коротко ітоги всьому тому, про що росповідав я в цій статті своїй.

1. Давні рукописи звичайно мають т. зв. зáзначки, — цеб-то значки ∕ або ∖, якими спершу зазначували початок чи кінець слова для вільніщого читання.

---

[1]) Див. вище на ст. 225-6 зазначені праці А. Е. Викторова та Архим. Леонида. — Що до початку друкарства на Москві, то зверну тут увагу на ось це. В московськім Апостолі 1564 р. на л. 11 б передмови читаємо таке місце: „Ѿц҃ъ мóй и҆ оу҆чи́тель, хꙋдóжества и҆ ѻ҆браза, и҆ пóлзьс̾твованїѧ наоу҆чéнїемъ вм҃ѣрꙋ. се҄ написáнїе глáвъ. просѧ́ща ѿрáды дéрзости моéи, ю҆ные лѣ́ты и҆ оу҆чéнїи. ѿ вáсъ когóжд҃о чтꙋ́щихъ. мл҃твою ꙗ҆́же ѻ҆ нáсъ ѻ҆бношенїе прие́млюще, написáнїемъ оу҆ко по и҆стóрїи лꙋкі̇ єѵ҃глиста и҆ написáтелѧ“. Хто автор цеї замітки і про кого тут говориться, я не міг (за браком відповідних матеріялів) встановити; в львівськім Апостолі 1574 р. місце це знаходимо, але в Апостолах Сп. Соболя 1630 р. та М. Сльозки 1639 р. місце це викинено; не знаходив я цього місця і в деяких попередніх рукописних Апостолах. Може це місце написав друкар Іван Хведорович про себе та про свого батька, котрий, виходило б, навчив його „художества и образа“, цеб-то друкарства та дереворитства?

2. Зазначки ці вже з дуже давнього часу іноді могли визначати також і наголоси.

3. Повна послідовна давня система зазначок та наголосів найчистіше збереглася в південно-словянських рукописах.

4. Південно-словянські друки вповні унаслідували стару систему зазначок та наголосів.

5. Детальний аналіз південно-словянських надрядкових значків в стародрукованих книжках каже нам про певну послідовну систему, а не про довільність чи хаос.

6. Система зазначок та наголосів — це найвиразніща ознака південно-словянських видань.

7. Кожний словянський нарід в своїх кирилівських стародрукованих книжках має свою власну систему наголосів.

8. Стародруки українські різко відділяються своїми наголосами від стародруків московських.

9. Білоруські стародруки звичайно мають українську систему наголосів.

10. Система наголосів — це міцний та виразний метод означення місця виходу стародрукованих книжок.

11. Система наголосів — це також вірний метод для означення національности рукописних акцентованих памяток.[1])

12. Відома в літературі Книга Никона Чорногорця ніби острізького друку 1640 р., — це південно-словянське видання; а Євангеліє № 245 ніби південно-словянського друку — це московське видання до 1563 р.

21. III. 1925. Львів.

---

[1]) Метод наголосу для означення місця походження памятки я прикладав і для означення національности старих образів, як що вони мають акцентовані написи. Спостереження мої на образах Національного Музею у Львові цілком підтвердили правдивість мого методу й тут. В скорому часі я видрукую окремі праці свої про наголос, яко метод означення національности рукопису (або образа).

До письменської діяльности Левка Боровиковського.

Подав ***Михайло Возняк.***

Письменська спадщина Левка Боровиковського в українській мові не відома досі в своїм повнім обсязі. В листі з 13(1) січня 1836 р. до Михайла Максимовича[1]) Боровиковський наводив такі писання в українській мові: байки, числом 250, з того більше 200 оригинальних, а решта наслідування байок Красіцького; вірші на доказ, що „фальшива це думка, неначеб українська мова була здатна тільки для вислову смішного й низького“: 12 балад, 12 „дум“, переклад сімох кримських сонетів Міцкевича, 20 пісень і 26 штук усячини, між тим і деяких перекладів із Міцкевича[2]).

З цього переліку самого Боровиковського його писань цікава поперед усього згадка про 12 балад українською мовою, що не діждалися надрукування в своїх оригиналах, тільки шість із них з російськім переповідженні надрукували „Отечественныя Записки“ і 1840 р. З передмови Боровиковського до цього переповідження у з самого переповідження видко, що автор розумів під своїми баладами „народні балади й легенди“, себто віршовані традиційні оповідання, призбирані в часі кількох літ, коли займався збиранням усього того, що висловляло характер, мову, побут, погляди й забобони Українців[3]).

Авжеж першим друкованим твором Боровиковського була справжня балада, а саме „Маруся“, написана 16(4)—18(6) лютого 1829 р. й надрукована того самого року в лютневім випуску „Вѣстника Европы“ (стор. 117—27) з приміткою редакції, що

---

[1]) „Письма Л. И. Боровиковскаго къ М. А. Максимовичу“ надрукував С. Пономарйов у травневій книжці „Историческаго Вѣстника“ за 1881 р.

[2]) Историческій Вѣстникъ, 1881, V ст. 190—191.

[3]) Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія Н. И. Петрова Київ 1884. Стор. 142.

твір Боровиковського є наслідуванням „Свѣтланы“ Жуковського[1]). Перевидаючи „Марусю“ Боровиковського в першім випуску „Текстів і пояснень вибраних творів української й иньших літератур“, на підставі відпису, якого доставив Кониський, Іван Франко зайнявся ближче відношенням її до „Свѣтланы“ Жуковського та ствердив, що „композиція цілости — діло Жуковського і з сього титулу нашому письменникови не паде ніяка похвала ані догана; та на похвалу заслугує його вмілість, з якою він надав творови Ж-го український колорит і зі сфери шаблонових пейзанів переніс його на реальний грунт українського села“[2]). Маруся балади Боровиковського „то не костюмована Світлана, то українська сільська дівчина; її суджений — то не сентиментальний коханок у селянськім костюмі, але український парубок, що приїздить до своєї судженої „з щирою любовю“, але не говорить з нею про ту свою любов, тілько про те, що потрібно їм для того, аби „сповнити закон“, повінчатися відповідно до українських народніх звичаїв“[3]). А що й мова Боровиковського „чиста й гарна“, а „віршова форма оброблена старанно“[4]), то в низці поетичних оброблень популярної в романтичних літературах різних народів балади про мертвого нареченого, котрий завозить свою любку в могилу, визначив Франко в своїм нарисі історії української літератури переробці Боровиковського „все таки почесне місце задля свойого українського колориту“[5]).

На сторінках своєї історії української літератури, присвячених Боровиковському, спинився також Сергій Єфремов головно на „Марусі“ Боровиковського, називаючи його з приводу неї „справжнім батьком романтизму в нашому письменстві“, бо „у старших письменників було це тільки епізодично, його уся літературна діяльність минає під знаком романтизму“[6]). Ставлячи „Марусю“ Боровиковського „в ряду тих творів, що прилучили наше письменство до однієї з загально-европейських літературних течій“, самого автора вважає згаданий академик „за осадчого на нашому грунті

[1]) Дм. Дорошенко. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки. (Науковий Збірник Українського Університету в Празі, т. II, стор. 147).

[2]) Лев Боровиковський. Маруся, українська баляда. Видав і пояснив Др Іван Франко. (Львів, 1902. Стор. 45).

[3]) Тамже, стор. 31—2.

[4]) Тамже, ст. 45.

[5]) Ів. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури. Львів, 1910. Стор. 93.

[6]) С. Єфремов. Історія українського письменства. Видання четверте, з одмінами й додатками. Т. I. Липськ. Стор. 424.

романтизму, який згодом яскраво одбився надто в творах Метлинського, у перших поезіях Шевченка, та озивався навіть і в декого з пізніших поетів (Яків Щоголів)". Словом „рано замовкнувши, Боровиковський проте тривкий лишив по собі слід у нашому письменстві" [1]).

Дальшим висловом захоплення Боровиковського романтичною течією був його переклад Міцкевичевого Фариса, зладжений в липні 1829 р. в родиннім селі Милюшках і надрукований у січневій книжці „Вѣстника Европы" за 1830 р. (стор. 177—83), де крім того надруковано ще такі писання Боровиковського: уривок із казки „Відьма" з датою 1 червня (20 травня ст. ст.) 1829 р. (стор. 113—6), „Два ворони" з Пушкіна (стор. 185) й „Подражаніе Горацію" (стор. 184—5) [2]). Коли ж до цього додати наслідування традиційної пісні п. н. „Козак" у харківськім „Украинск-ім Альманаху" з 1831 р. (ст. 63) [3]), то буде все досі відоме з надрукованих писань Боровиковського не тільки до часу написання вище згаданого листу Боровиковського до Максимовича, але й до часу появи Гребінчиного альманаха Ластівка [4]), куди увійшли оці вірші Боровиковського крім його збірочок народніх приповідок і загадок: Чорноморець (стор. 20—2), Вивідка (стор. 26—31), Палій (стор. 246—8), Волох (стор. 249—50), Зімній вечір (із Пушкіна, стор. 281—3), Байки [5]) (стор. 293—8), Розставання (3 пісень, стор. 355—60) [6]). Свій нахил до романтичної течії виявив Боровиковський у віршах із „Ластівки" не тільки перекладом „Зімнього вечора" Пушкіна, але й баладовою темою „Вивідки".

Инші вірші Боровиковського з „Ластівки" були або відгомоном і сучасних фольклорних зайнять узагалі й таких зайнять у самого Боровиковського зокрема, головно зацікавлення традиційною, між иншим і історичною піснею, або вислідом тогочасного залюбування до байки. З них 10 подав Боровиковський у „Ластівці", а ціла збірка вийшла в 1852 р. в Київі п. н. „Байки

---

1) Тамже, ст. 425.

2) Дм. Дорошенко. Покажчик. (Науковий Збірник, стор. 147).

3) Тамже, стор. 148.

4) Ластôвка. Сочиненія на Малороссійскомъ языкѣ. Петербург, 1841.

5) Єсть тут віршована передмова до байок і 10 байок.

6) На „Ластівку" появилася низка рецензій, між иншим Євецький подав рецензію у варшавській двомовній, російській і польській, „Ден-Биц-і" — „Jutrzenc-i" за 1842 р. (стор. 85—9), де рецензент згадав про Боровиковського „як молодого поета з прегарним талантом" і навів його вірш „на тему української народньої пісні" п. н. „Чорноморець" гражданкою, латинкою та в польськім перекладі.

й прибаютки“ з переднім словом Амвросія Метлинського, що під псевдонімом „Земляк“ подав свою рецензію на них у 24 ч. „Москвитянина“ за 1852 р. Зазначивши, що байки Боровиковського почасти запозичені від Крилова й инших байкарів, почасти належать самому авторові, Метлинський ставив високо байки Боровиковського, бо вони „всі більше або менше вірні духові народу, повні гумору, жартовливости, дотепу й нерідко можуть служити вірним дзеркалом народніх обичаїв. Часто думка байки або моральна наука висловлюється формою народньої приповідки“ [1])

Панько Куліш назвав байки Боровиковського просто недотепними („тупыми“)[2]). Зате Олександр Кониський уважав байки Боровиковського найвартнішими з усіх його писань, але заразом підкреслював, що в них „не приходить без перерви одна ідея“ й, хоча автор торкається й панського й селянського життя з різних боків, „одначе слабо, дуже слабо“, наслідком чого байки Боровиковського „не одержали на Вкраїні ні впливу, ні ходу“. Та й „сатиричного талану Боровиковському природа зовсім не дала“. Правда, з його байок пробивається природній гумор, але він якийсь грубий. У своїх байках указав Боровиковський тільки на недуги соціяльного ладу свого часу: на вбожество народніх мас, їх темноту, на лакейство, хабарництво, несправедливість у судах тощо. Все таки ніодної недуги не змалював Боровиковський яскраво, зате ясніше „намалював болячку не національного, а чужеземного виховання і освіти. Однієї з головних болячок України — крепацтва Боровиковський зовсім не займав“, немов не бачив її, або й боявся. Словом Боровиковський „цілком не зрозумів того національно-соціяльного прямування“, шлях до котрого вказали йому Котляревський і Гулак-Артемовський[3]).

Слова Кониського про байки Боровиковського лишив Микола Петров без уваги, зате зацитував їх Омелян Огоновський у своїй історії літератури, додавши до них увагу про техничну будову байок, а саме що вони „се образки справді невикінчені, иноді лиш в головних зарисах начертані, ізза чого вони зблизька не можуть являтись гарними“[4]). Пізніший історик літератури Єфремов ствердив, що байки Боровиковського „тепер мало відомі, хоч трапляються

---

[1]) Н. И. Петровъ. Очерки, стор. 143.

[2]) Русскій Вѣстникъ, 1857, XII, Современная Лѣтопись, ст. 230.

[3]) Ол. Кониський. Відчити з історії русько-українського письменства XIX віку. (Світ, 1881, стор. 145—6).

[4]) Ом. Огоновський. Історія литератури рускои, ч. II, 1 від. Львів, 1889. Стор. 274.

серед них досить дотепні варіяції на популярні байкарські сюжети, та й оригінальних чимало, оброблених лаконично, подекуди сильно і вдатно. Боровиковський дуже рано зійшов з літературного поля й замовк, наче й не було його на світі: після згаданих „Байок і прибаюток“ його ймення ми вже ні разу не стрінемо в літературі, хоч автор живий був цілі ще десятки років“. Усе таки „з Боровиковським увійшло до нашого письменства дещо таке з світової скарбниці, що поставило його імя в історії письменства досить твердо“ [1]), себто головно його „Маруся“.

Нове видання байок Боровиковського вийшло в 1918 р. в Черкасах під редакцією Грицька Коваленка [2]). Крім київського видання з 1852 р. Коваленко покористувався для нового видання байок іще рукописним збірником, що покійний син Левка Боровиковського Платон подарував Несторові Левченкові. В тім збірнику знайшлося кілька недрукованих байок і варіянти друкованих [3]). Крім того видавець мав у руках також рукописну книжку „Разсказъ казака о быломъ въ Украинѣ. Полтава 1845“, в якій по українськи списане тільки віршоване оповідання від імени козака-селянина про Мазепу й Кочубея, а передмова й доданий на кінці вірш „Въ часы Господней страсти“ російські. Про цю рукописну книжку зазначив видавець, що „літературного інтересу ся книжка тепер не має“ [4]). Користувався видавець по змозі й переказами старих людей, що знали Боровиковського, але не здобув їх багато, коли написав у передмові до свого видання, що „після 1852 року наш байкарь уже не виступав з літературними творами, хоч іще жив довго“ [5]) (1806—1889).

За новим виданням байок Боровиковського пішли й думки найновіших істориків української літератури про нього. Коваленко, на думку котрого байки Боровиковського відзначаються селянською психологією [6]), назвав їх „перлиночками“, тим, „що вродилося з творчого духа, з хисту й доброго серця автора та його приятелів селян: бо їхньою душею й хистом жив він, їхніми словами промовляв, прийнявши їх собі до серця“ [7]). Олександр Дорошкевич, признавши досить цікавою саму спробу Боровиковського дати ліричні твори, підніс, що все таки найбільше значіння придбав Боровиковський своїми байками, хоча „соціяльні взаємовідношення

[1]) С. Єфремов. Історія українського письменства. Стор. 423.

[2]) Байки Левка Боровиковського. З його портретом і біографією. Видавниче т-во „Сіяч“.

[3]) Байки. Черкаси. Стор. XV. [4]) Тамже, стор. X.

[5]) Тамже, стор, XI. [6]) Тамже, стор. XII. [7]) Тамже, стор. XIII.

не цікавлять автора та й взагалі громадське обличчя його неясне". І хоч байки Боровиковського не визначаються особливими вартостями, їх форма „досить влучна і своєрідна, і це власне зберегло їм право на існування"[1]. У своїм підручнику історії української літератури Дорошкевич зазначив, що „схематизм байок позбавляє їх художньої переконуватости" й що „автор у байках виступає вузьким і однобічним міщанином урядовцем, який не може в літературних творах піднести ті, чи инші ідеальні гасла навіть в інтересах свого класу"[2]. Миколу Зерова зацікавили форма й сюжет байок Боровиковського. Від Красіцького запозичив Боровиковський не тільки сюжети, але й саму форму „байки-приказки". „Боровиковський узяв собі федрівську байку Красицького за непорушний, невідмінний зразок і ні разу на протязі цілої книги від того зразка не відступив, а як і пробував часом одходити, то тільки в сторону ще більшого скорочення байки, ще більшого наближення її до „прибаютки""[3].

Про „Марусю" Боровиковського висловився Дорошкевич нерівно. Ставлячи нижче його балади й ліричні вірші від байок, додавав Дорошкевич, що „ці твори й мало відомі й не мають літературного значіння"[4]. В иншім місці, йдучи слідом за Франком і Єфремовим, назвав Дорошкевич „Марусю" Боровиковського „одним із кращих творів" його, бо ж вона „доводить, що українська література де далі ближче підходила до поетичних форм світового письменства, по можливості заповняючи їх конкретним національним змістом. А досить чиста мова й легкий вірш підносять художнє значіння цієї балади"[5]. Одначе в найближчім своїм підручнику автор написав, що Боровиковському не вдалося „пристосувати до українського побиту" російську перерібку популярного романтичного сюжету: „сюжетна схема так і залишилася наданою згори, а не виробленою з місцевих звичаїв. Маруся зовсім не нагадує української дівчини"[6]) заприміти Дорошкевич, цілком відмінно, як Франко.

---

1) Ол. Дорошкевич. 20—40-ві роки в українській літературі. І. Київ, 1922. Стор. 91—6.

2) Ол. Дорошкевич. Підручник історії української літератури. Київ, 1924. Стор. 92—3.

3) М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис. Київ, 1924. Стор. 107—10.

4) Ол. Дорошкевич. 20—40-ві роки, стор. 96.

5) Ол. Дорошкевич. Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи. Київ, 1923. Стор. 127—8.

6) Ол. Дорошкевич. Підручник, стор. 92.

До цього всього можна ще додати з рукописів слова Кониського про Боровиковського. Між матеріялами, які він переслав у 1878 р. Гнатові Онишкевичеві для ненадрукованого тому його Бібліотеки[1]), були й твори Боровиковського, переписані з друку, з коротким життєписом Боровиковського пера Кониського, з такою оцінкою: „Писав Боровиковський не богацько і писання єго не мають великої вартісті: він не був самостайнім письменником і не мав міцного таланту“. А пізніше в листі з 15(2) грудня 1878 р. звертав Кониський увагу Онишкевича: „У життєписі треба додати, що Байки єго мали велику вагу в свій час; бо кожна байка була тоді сатирою на когось либо з єго товариства: вони були осиним жалом, котре однаково кололо і вбогого й богатого і знатного і незнатного“.

Переслані Онишкевичеві матеріяли зібрав Кониський у 1876 р., приготовляючи антологію друкованих і рукописних творів українських письменників. За біографичними даними й творами писав він до різних письменників, між иншим до Боровиковського, або вдавався до них через своїх знайомих. Зразу написав Кониський лист до сина Боровиковського, друкований під I, а син відписав, що його батько живий, й до нього радив Кониському звернутися зо своїми бажаннями. Наслідком виміни думок між Кониським і Боровиковським опинилися в Кониського три листи Левка Боровиковського, друковані під II—IV. й три байки[2]). Хоча останні цілком недотепні, — й не дивно, це твори сливе 70-літнього старика, одначе подаються в додатку як історично-літературний матеріял і на доказ, що Боровиковський працював на полі письменства також по 1852 р. Крім того в листі до Кониського згадав Боровиковський про те, що в нього було до 200 недрукованих байок, і то не з юнацьких років, а з пізнішого, зрілого віку. Згадується в листах Боровиковського також його широка автобіографія. Може вдасться кому з місцевих діячів видобути недруковані твори й автобіографію Боровиковського, щоб уможливити вироблення одноцільного погляду на таке, чи инше значіння Боровиковського в історії української літератури, на котре досі різно дивляться історики літератури не так завдяки становищу, з якого підходять до оцінки письменника, як більше з недостачі повнішого матеріялу для оцінки.

---

[1]) Ці матеріяли зберігаються тепер в рукописнім відділі Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові під ч. 119.

[2]) І листи й байки Боровиковського збереглися в тих зшитках котрі Кониський передав до архиву Просвіти у Львові.

I.

Петербургъ, 29 марта 1876.

Милостивый Государь Александръ Яковлевичъ.

Спѣшу отвѣтить на только что полученное письмо Ваше отъ 26 марта.

Отецъ мой живъ. Поэтому за нужными Вамъ свѣдѣніями о немъ и о его сочиненіяхъ можно обратиться къ нему непосредственно. Его адресъ: „Г. Хоролъ, Полт. губ., Льву Ивановичу Боро́виковскому“. Я увѣренъ, что онъ съ полною готовностью отвѣтитъ на всѣ Ваши вопросы.

А пока, я сообщу Вамъ тѣ свѣдѣнія, какія самъ имѣю.

Отецъ мой родился въ с. Милюшкахъ, Хорольскаго уѣзда, — около 1805 г. (точно не знаю); воспитывался въ харьковскомъ университетѣ и окончилъ курсъ кандидатомъ; служилъ управителемъ гимназіи: въ Новочеркасскѣ, Курскѣ и Воронежѣ, затѣмъ въ Полтавѣ учителемъ гимназіи и института, и, наконецъ, инспекторомъ полтавской гимназіи; вышелъ въ отставку, кажется, въ 1855 г., съ пенсіею, и съ тѣхъ поръ живетъ частью въ Милюшкахъ (гдѣ имѣетъ маленькій клочекъ — наслѣдственный — земли), частью въ Хоролѣ.

Кромѣ „Ластовки“, отецъ помѣщалъ свои стихи (малорусскіе и русскіе) въ „Вѣстникѣ Европы“ (московскомъ, Каченовскаго), въ 20 хъ и 30-хъ годахъ; въ этомъ журналѣ напечатанъ, между прочимъ, его малорусскій (весьма хорошій) переводъ „Фариса“ Мицкевича. Участвовалъ ли онъ и въ другихъ изданіяхъ — мнѣ неизвѣстно. Отдѣльно же были изданы его „Байки й прибаютки Левка Боровиковского“.

Вотъ тѣ немногія свѣдѣнія, какія я имѣю. Я полагаю, что отецъ могъ бы быть Вамъ полезенъ нетолько сообщеніемъ свѣдѣній о своихъ сочиненіяхъ, но и сообщеніемъ свѣдѣній о кружкѣ малорусскихъ писателей 20-хъ и 30-хъ годовъ: со многими изъ тогдашнихъ литераторовъ онъ былъ друженъ.

Съ истиннымъ уваженіемъ имѣю честь быть Вашъ покорный слуга А. Боровиковскій.

Мой адресъ: „Знаменская ул., 35.“

II.

Г. Хоролъ. 6 Апрѣля, 1876. года.

Милостивѣйшій Государь, Александръ Яковлевичъ!

Христосъ воскресъ! — Получивъ сегодня любезное письмо Ваше отъ 3 Апрѣля, — спѣшу отвѣчать Вамъ немедленно, — и прошу продолжать переписку вашу со мною постоянно!.. Вполнѣ согласный съ Вашими взглядами на Малорусскую, Украинскую Литературу, я готовъ душевно поучаствовать въ Вашемъ желаніи — издать сборникъ статей нашихъ земляковъ-поэтовъ, въ приготовляемой Вами „Скрынѣ“; но теперь, — по обсто-

ятельствамъ непредвидѣннымъ, оставивъ имѣніе мое (въ селѣ Милюшкахъ, отъ Хорола близко) я живу въ городѣ; а до Маія половины ѣду домой и сообщу Вамъ, съ удовольствіемъ, — всё, чѣмъ могу служить Вамъ въ вашемъ изданіи. — Объ автобіографіи моей я скажу, что она пишется очень подробною; но я могу (по полученіи отвѣта на это письмо отъ Васъ „въ Хоролѣ") выслать Вамъ, при нѣкоторыхъ моихъ стихотвореніяхъ, и Біографію, составивъ её по Аттестату моему объ отставкѣ, съ прибавленіями; это — на 1-е; 2 е). Изъ произведеній моихъ, писанныхъ еще въ бытность мою студентомъ въ Харьковскомъ Университетѣ — Вы можете найти весьма хвалёную балладу — „Маруся" — въ „Вѣстникѣ Европы", Г. Каченовскаго, въ Москвѣ, за 1829 годъ, Мартъ, стр. 117—127 (Этотъ Журналъ Вы вѣрно найдете въ Университетской библіотекѣ). Тамъ же напечатаны и нѣсколько моихъ переложе(н)ій Гораціевыхъ одъ. На 3-е) Про „Фариса" Ad. Mickiewicza и про прекрасный переводъ его пьеси „Nowy Rok" я помню, что бывшій Кіевскій (и потомъ Харьковскій) профессоръ Амвр. Лук. Метлинскій, взявши прочитать рукопись, — гдѣ то напечаталъ (объ этомъ я читалъ давно, въ Польскихъ журналахъ, гдѣ прославлялись вообще всѣ мои сочиненія). — Онъ же, Метлинскій, издалъ и мои Малороссійскія „Байки", в Кіевѣ, книжкой въ 118 страницъ; 1852 году. Это изданіе давно разошлось, а у меня ни одного экземпляра нѣтъ. Вы, конечно, найдёте тоже въ Университ. Библіотекѣ; а если есть Байки мои въ книжныхъ лавкахъ, то — прошу Васъ — выслать мнѣ въ Хоролъ, на мой счетъ, хоть 2 или 1 экз. для напечатанія новаго изданія, которое поручу сыну моему, отлично служащему теперь въ С.-Петербургѣ. — Кромѣ „Баекъ" печатныхъ, у меня есть и рукописныя, до 200, зрѣло обдуманныя и написанныя уже на службѣ въ Курскѣ, на Дону (въ Новочеркасскѣ), въ Полтавѣ. Изъ нихъ многія переведены изъ Красицкаго..... — Были у меня (теперь у кого-то въ Полтавѣ (?)) великолѣпные переводы „Сонетовъ" Мицкѣвича, въ рукописи, на Малоросс. языкѣ. Теперь у меня ихъ неимѣется..... — Кромѣ „Ластовки", я помѣщалъ стихи свои — въ журналахъ. — Совѣтую Вамъ, уважаемый А ръ Як-чъ, выбрать изъ тихъ стихотвореній въ Ластовкѣ хоть и всѣ; да изъ „Баекъ", — по собственному Вашему благоусмотрѣнію и вкусу. — О поэтахъ Малороссійскихъ я мало имѣю свѣдѣній біографическихъ; я читалъ недавно изящное изданіе о „Славянской Поэзіи" (кажется): тамъ обо всякомъ есть кое-что. Книгу эту я бралъ, кажется у сотрудника покойной „Основы", — журналъ, въ которомъ онъ помѣщалъ свои стихи — М. Г. Дымскаго. Изъ рукописныхъ, неизданныхъ еще стихотвореній моихъ, я Вамъ обѣщаю „Байки"; хоть есть у меня и другія... NB. Неможете ли Вы назвать сборникъ Вашъ — не „Скрйнею", а — иначе: напримѣръ... но Вы сами придумаете названіе, приличное Альманаху для изящныхъ земляковъ и Малороссіянокъ.... Пока, извините за краткость письма. —

Съ глубокимъ уваженіемъ и преданностію къ Вамъ, честь имѣю быть навсегда, — покорнѣйшимъ Вашимъ слугою Левъ Боровиковскій.

P. S. Въ Іюнѣ или Іюлѣ я надѣюсь быть въ Кіевѣ — давняя моя „pia desideria“, и поговоримъ о дѣлѣ — лично. — Позвольте узнать: гдѣ Вы служите, или же въ отставкѣ?

III.

М. Г. Александръ Яковлевичъ! Милое письмо Ваше отъ 11-го Апрѣля я получилъ, и спѣшу отвѣчать, что, за отъѣздомъ въ Полтаву, откладываю писать Вамъ — до Мая. — Я готовъ служить Вамъ участіемъ въ изданіяхъ Вашихъ, а теперь есть у меня рукописная баллада „Маруся“ и „Байки“, изданныя Метлинскимъ, да новыя 2 басни, вчера вечеромъ написанныя мною (каковыя здѣсь и прилагаю, на Вашъ судъ и пользованіе). „Скрыню“ Вашу можнобъ назвать — Вѣнокъ (букетъ)... а „Пашня“ — хорошо, если она значитъ Нива или „Цвѣтникъ“. — Кто издатель „Правды“? и будетъ ли она продолжаться? — Радъ душевно вести съ Вами переписку дружескую... Для Скрыни Вашей или Пашни я могу — если напише(те) свое желаніе — выслать Вамъ тетрадь съ написанною „Марусей“ и отъ 15 до 25 Баекъ. Не можете ли Вы взять на себя особое изданіе очаровательной „Маруси“, въ приличномъ форматѣ и съ моимъ портретомъ (силуэтъ), одинъ заводъ, 1200 экз. на условіяхъ, какія Вамъ угодно сообщить мнѣ? Жду отвѣта! —

Душевно преданнѣйшій Вамъ — Л. Б й.

Г. Хоролъ. 1876. Апр. 14.

IV.

Милостивый Государь Александръ Яковлевичъ!

Получивъ сегодня любезное письмо Ваше отъ 12 Мая, я (спѣшу)[1]) отвѣчать Вамъ скорѣе, — потому особенно, что я завтра же ѣду, по дѣлу въ окр. судѣ, въ Полтаву, гдѣ пробуду неделю не болѣе, и; воротясь — буду писать къ Вамъ обстоятельно обо всемъ, чего Вы желаете... Сообщу непремѣнно и мою „Автобіографію“, да еще нѣсколько пьесъ изъ новыхъ трудовъ моихъ на родномъ языкѣ — для помѣщенія въ Вашей Хрестоматіи, — въ которую можете еще помѣстить и лучшія мои стихотворенія — изъ Малоросс. Альманаха г. Гребёнки „Ластовка“, изданнаго въ (1841) году въ Спбургѣ. — Про изданіе „Маруси“ я приготовлю Вамъ данныя и буду просить объ отдѣльномъ, изящномъ оной изданіи, въ приличномъ форматѣ (in 4°) и съ портретомъ оригинальнымъ, т. е. силуэтомъ (контуромъ или темнымъ) времени моей жизни, лѣтъ, и когда

[1]) Здогадано, бо в рукописі затерто.

она, Маруся, писана въ Харьковѣ, въ бытность мою студентомъ Университета, передъ полученіемъ степени кандидата за отличіе. (Надѣюсь непремѣнно, что буду видѣться съ Вами въ Сентябрѣ или Октябрѣ, по случаю завѣтнаго желанія моего — видѣть святыни города Кіева)..... Объ изданіи этой моей „Баллады" я напишу подробно, и прибавлю предисловіе по-украински. — Весьма благодаренъ Вамъ за трудъ и справки по изданію Маруси, и за готовность помочь мнѣ въ этомъ! — О „полномъ" изданіи всѣхъ моихъ сочиненій я постараюсь, и искренно благодарю Васъ за совѣтъ, которымъ воспользуюсь: ихъ можно издать in 32°, въ 2 томикахъ. — Очень интересуетъ и меня Львовскій Журналъ или Газета (?) „Правда", — какъ нѣкогда „Основа"; „Правду" я найду въ Кіевѣ..... — Не нахожу словъ выразить мое удовольствіе и радость по случаю моего съ Вами знакомства и переписки, — и за высланный мнѣ свой портретъ — пріймите мою глубочайшую благодарность! — Карточка прекрасная! — NB. Прошу Васъ сообщить мнѣ адресъ Вашъ въ Прилуки.

Съ глубокимъ уваженіемъ и душевною преданностію къ Вамъ честь имѣю остаться навсегда, Вашъ покорнѣйшій слуга и почитатель, Л. Б.

P. S. За поспѣшность письма этого — извините меня великодушно.....[1]) прислать еще, для Хрестоматіи, двѣ и даже 3 новыхъ, шикозныхъ пьесъ и пьесокъ (и, болѣе буду готовить), изъ которыхъ назову: 1. Л ы с ы́ ц я - о х в ы ц е́ р ъ" и „П о́ х о р о н ы Л ь в а З в ѣ р я́ м ы"...

Я готовъ, и очень желалъ бы, продолжая „конфиденціально" нашу переписку — къ осени (въ октябрѣ) совсѣмъ и навсегда переѣхать и жить въ Кіевѣ, гдѣ я найду приличныя развлеченія; а можетъ быть и занятіе или службу — по моей профессіи учит. — Живу здѣсь одинокимъ: жена моя — въ С. Петербургѣ, у старшаго, женатаго и семейнаго, моего сына Александра (кажется, Вамъ знакомаго по Полтавѣ?); прочіе мои сыновья — всѣ на службѣ, и были въ Университетѣ (Харьковскомъ) и пр. — — Я покорнѣйше Васъ прошу написать мнѣ: Какова жизнь въ Кіевѣ, содержаніе и средняя цѣна квартиръ?? — По полученіи на это письмецо отвѣта (и написаніи пьесъ моихъ) я н е п р е м ѣ н н о буду писать къ Вамъ въ Кіевъ, или, позвольте, въ Прилуки. — Біографію постараюсь написать полнѣе, всю; мой аттестатъ объ отставкѣ — великолѣпный, и я буду его имѣть основаніемъ. — нитью для разсказа объ единственно интересной моей долѣ жизни.....

V.

1. В о д а́ т а г р е́ б л я.

Вода́ бижы́ть,
Вода́ журчы́ть,

[1]) Надірваний кінець листка.

Бижы́ть и наперéдъ, бижы́ть и въ бикъ, и зъ ты́лу, —
И мáвшы власть, и мáвшы сы́лу —
Ламá и тя́гне всé, що é, —
Ламáе все и мчыть, — що попадé! —
И я́къ бы ми́сно не лежáло,
Водóю все трощы́ло и ламáло....
Литъ пьять тамъ Грéбелька стои́ть,
Та й кáже тій Води́, що бы́стро такъ бижы́ть:
„Водó! Хочъ ты течéшъ и стрáшно, —
Не·чвáнься сы́лою — мыни се не опáсно:
Тоби́ менé не проломы́ть, —
Не дýмай и людéй смишы́ть! —
Не буду я рози́рванна тобою:
Сміюсь я надъ такóю
Водóю!“...
Ажъ тутъ прый(ш)лá бидá:
Розсéрдилась Водá
И Грéблю проломы́ла, —
Та ій стыдá багáто наробы́ла!.

Хто въ счáсти и себé и брáта забувá,
То тé, що зъ Грéблею, бувá,
Надéжда Грéбельку змылы́ла!
Не лизь нихтó — тудá, де есть и власть и сы́ла.

1876. Апрѣл. 13 д. Л. Б.
Хоролъ.

2. Слóнъ, свыня́ и зви́ри.

— Въ одній кумпáніи, мижъ ды́кымы звиря́мы, —
Я не назвý ихъ именáмы, —
А ти́лко знáю я,
Що тутъ булы́ куны́ци,
Вовкы́, ведмéди и лысы́ци;
А мижъ нымы́ була свыня.
Всякъ знáе, що свыня́ — прескверна скоты́на;
А якъ
Те знае, ся́къ —
Яка була зъ свыни́ сьмія́тысь имъ прычы́на....
И я́къ ужé тамъ не булó;
А тій свыни́ не повезлó:
Вси зви́ри на свыню́ гуртóмъ напáлы —
Сміялысь, бы́лы и ганя́лы...
Де взявсь слонъ!
А знаете, що винъ
Зъ звиря́мы жартувáть не лю́быть:
Усихъ звирю́къ винъ тóпче й гýбыть,
И не щытá за гри́хъ —
Хоть подавы́ть уси́хъ!...

Бида́ для всихъ звире́й наста́ла!!...
А якъ по-сво́ему свыня та засьпива́ла —
И самого́ слона́ прогнала!...

— Чого́ звирю́ки вси не вми́лы учыны́ть —
Одній свыни́ прыйшло́сь — слона́ смыры́ть! —

А. Я! Неимѣется ли у Васъ фотографической карточки — Вашего портрета? Если можно — подарите мнѣ одинъ.

3. Лысы́ця-Охвыце́ръ.

„Quid rides? Mutato nomine — de te
Fabula narratur“..... Phedrus.

Поду́маешъ — чого́ не ма́ на сви́ти!?.....
Послу́хайте, що Левъ зробы́въ въ свои́мъ сови́ти. —

Було́ се разъ:
Левъ, царь звирей изда́въ ука́зъ, —
Щобъ вы́весты Лысы́цю — въ Охвице́ры.
— Воно́
Для Лва й немудряно́,
Бо у цари́въ звире́й на все́ свои́ химе́ры..... —
Про те́ мы зна́емо давно́.
Лысы́ця зъ-ро́ду плутува́та,
А ста́ла въ чы́нови — лука́ва та бага́та:
Бо ій було́ не гри́хъ
Обма́нювать уси́хъ
И драть зо вся́кого — хоть зъ ба́тька або й зъ бра́та!.....
Случы́лась, якъ на-сми́хъ, —
Прычы́на зъ не́ю:
Лысы́цю вы́бралы — Судде́ю! — —
Тоди́ вона́ уси́хъ — мовъ запряга́ла въ шле́ю! — —
Та почала́ люде́й здира́ть,
Обма́нювать и обира́ть,
Суды́ть и обсужа́ть!....
Отъ и прыйшло́сь и ій таке́ колы́сь неща́стя —
Якъ „снигъ на го́лову“, або́ друге́ нена́стя:
Розви́давъ Левъ про те́, — що Охвыце́ръ — Судця́
Дере́ зо вся́кого, — тай ка́же: „я
„Прыка́зую — за взя́ткы
Лысы́ци видруба́ть и хвистъ зовси́мъ и ла́пкы“;
А тамъ звели́въ ій ще ги́рше наказа́ть:
Щобъ дать Лысы́ци знать:
У го́роди Суддю́ по у́лыцяхъ таска́ть;
А для грихи́въ запла́ты —
Лысы́цю повели́въ — розжа́лувать въ салда́ты.
Оттакъ „Лысы́ця-Охвыцеръ“!.....
Оце́ судця́мъ-хабарныка́мъ прымэръ.

1876, V, 1. Л. Б.

Федір Ґартнер.

Український нарід не богато має приятелів в світі, а щирих приятелів таки дуже мало. Тим більше болить серце, коли одного такого щирого, найщирішого приятеля професора дра Федора Ґартнера в суботу, дня 2 го травня в Інсбруку зложили в могилу — помер 29 го квітня в 82-му році свого життя. Імя покійника повинен український нарід записати в свій народний помяник, а ми хочемо сповнити тут свій обовяток і в перший раз помянути його добрим словом.

Федір Ґартнер був Німець, Німець всім серцем і усею своєю душею, але в його серці і український нарід, особливо його мова найшла як найбільшу прихильність. Він щиро її полюбив і велику частину свого життя віддав на працю для її піднятку, для її наукового опрацьовання, для здобуття для неї належного місця в світі, а особливо таки в семї словянських мов.

Що за велика душа була у покійника, можемо зміркувати з того, як став він і українським граматиком.

1885-го р. — саме в році, коли і я був іменований професором — прийшов Ґартнер на Черновецький університет як звичайний професор порів. романської фільольоґії. Як професора романістики на Буковині могла його спеціяльно цікавити румунська мова. І справді він почав її пильно студіювати. Українська мова для нього, як романіста, лежала осторонь. Не було бодай безпосередньої причини нею займатися. А преці́нь зараз таки звернув він свою увагу на те, що на Буковині жиють і Українці, і сам з власної волі і охоти, з чисто наукового інтересу, забажав познайомитися і з мовою Українців. Додати мушу, що він зацікавився і мовою мадярських кольоністів, які жиють від довшого часу на Буковині відорвані від спільности з мадярським народом, і вірменською мовою в Сучаві і в Кутах і описав їх фонетично, подаючи в обох мовах переклад Ґріммової казки „Вовк та семеро

кізлят". Це характеризує Ґартнера як правдивого ученого дослідника, якого цікавлять в рівній мірі зявища кожної мови, як лінґвіста і фонетика.

Так отже вдався він до проф Калужняцького, щоби нараяв йому якого українського вчителя для першої науки української мови. Був ним, здається мені, тодішний суплєнт Черновецької ґімназії Дмитро Чеховський. За порадою з Чеховським придбав Ґартнер деякі книжки, шкільну граматику і читанку і почалась наука. Але вже небавом показалося, шо ні з тих книжок, повних суперечностий, ні з пояснень свого учителя великий лінґвіст ніяк не міг бути мудрим, і аж тоді (1886) звернувся Ґартнер до мене зі всіма своїми сумнівами, недобрими досвідами і жадав від мене вияснення і помочи. Ми стали правильно кожного дня по 2 годині займатися українською мовою, ми стали так приятелями, нерозлучними прятелями, стали співробітниками на ниві української граматики.

Сконстатувавши прямо неможливий хаос в тодішніх українських шкільних книжках як що до мови так і що до правописи. пізнавши фактичний стан української літературної мови, ми рішилися перш усього взятися до управильнення української шкільної правописи, до заведення гармонії між школою і літературою, до сконсолідування літературної мови.

З огляду на тодішні обставини тут поміч Ґартнера, як німецького знаного ученого мовознавця, була доконечно потрібна. Я вповні був сьвідомий того, що починаємо дуже важке діло — конечно потрібне для консолідації українського народу як нації, але таке, що натрапить на страшний опір всіх противників такої консолідації. Я знав, що против нашої акції поставиться рішучо церква, поставляться особливо завзято наші москвофіли, а їх сила була тоді досить значна, не будуть їй прихильні і Поляки, які в галицькій Раді шкійльній краєвій необмежено панували. Не гадав я, а прецінь так сталося, як знаю це від Олександра Барвінського, що і Росія дипломатично інтервеніювала против нашої правописної реформи.

Крім того знав я дуже добро, що ні відки не буде нам помочи. На Буковині Українці не мали тоді ніде найменьшого голосу, ані в соймі, ані в Раді шкільній краєвій. В Галичині, хоч було кількох послів в соймі, ба навіть і в раді державній, то про них знав я заздалегідь, що вони заведенню фонетичної правописи в школі були неприхильні. Таке саме треба сказати і про галицьку Раду шкільну краєву, де Українців заступав тільки відпоручник

митр. консисторії. А знов через такі видання, як Громадський Друг, Дзвін, Молот, Женевські видання Драгоманова і и. і уряд уважав фонетичну правопись немов прикметою революційности, соціялізму, і це не захвалювало її в його очах.

На все це звернув я зовсім щиро увагу Ґартнера. І хоч для нього самого могло це бути сполучене з деякими неприємностями — бо справді йому, як добре знаю, роблено пізніше з „міродайного“, як то кажуть, місця докори, що він не в своє діло мішається, він таки рішився, стати мені до помочи. І ще сьогодня можу сумлінно сказати, що без його помочи справа реформи української правописи може ще й доси не була-б переведена. Тут — в міністерстві — заважило слово ученого лінґвіста Німця.

Ми склали отже правописні правила — коротенькі, щоб показати, як поєдиньчі, прості правила вповні вистарчають, щоб правильно писати по українськи. В основу наших правил поклали ми українську літературу, а особливо одинокий тоді український Словар Желеховського. З відповідним пропамятним письмом предложили ми наш проєкт 1886-го р. міністерству освіти. Підчас вакацій в переїзді через Відень був Ґартнер в міністерстві, щоб своїм авторитетом особисто справу підперти. Крім того просив я письменно Яґіча, щоби він зі свого боку причинився своїм словом в міністерстві до побіди нашої доброї справи. Але зовсім несподівано мусів я переконатися, що Яґіч рішучо противний нашій акції. В письмі своїм посмів він висловити навіть підозріння, немов я тим „комусь“ вислугуюся, а не маю на меті саме тільки добро української мови. В найбільшім обуренню відповів я на це Яґічови так, що ми вже ніколи з собою більше не переписувалися.

Справа реформи української шкільної правописи була тим складніша, що міністерство освіти не могло само її вирішити. Українська мова була предметом шкільної науки в двох австрійських краях, в Галичині і на Буковині. Міністерство могло її вирішити само тільки для Буковини. В Галичині ця справа належала до компетенції Ради шкільної краєвої. Треба отже було порозуміння і згідного поступування. З тої причини міністерство дуже нерадо бралося до такої справи. Але коли нарешті воно по довгім ваганню запорядило, щоби при Радах шкільних краєвих у Львові і в Чернівцях скликано анкети українських професорів ріжних катеґорій для управильнення української шкільної правописи, то в тім велика заслуга належиться Ґартнерови, який не переставав особистими інтервенціями докучати міністерству.

У Львові висловилася анкета против заведення фонетичної

правописи. Тілько Партицький і Олександер Барвінський промовляли за нашим проєктом. Проф. Огоновський признав, що правда, нашим арґументам рацію, але уважав реформу української шкільної правописи „не на часі“.

В Чернівцях до анкети з запорядку міністерства покликано мене і Ґартнера. Крім нас всі учасники анкети під проводом проф. Калужняцького поставилися ріщучо против фонетичної правописи. Але коли в Галичині противники фонетичної правописи все таки стояли на ґрунті народної мови і уважали потрібним шкільну правопись в тім напрямі поправити, то на Буковині її противники заходилися всіма силами, щоби звільнити шкільну етимольоґічну правопись навіть від тих діякритичних знаків, якими вона відріжнялася від російської. Ріжниця між обома анкетами ще й та, що в Черновецькій анкеті ми оба зголосили вотум меньшости. З нашого друкованого і пошириного тоді обємистого Minoritätsvortum з додатком (Anhang) — бо противники наші були тим примушені своє становище также друком виложити — може кожен переконатися, в якому сумному стані находилася тоді українська мова в школі, як про неї ніхто не дбав, як умисно все було так немов на сміх прикроєно, щоб саму українську молодіж заставити, цуратися своєї рідної мови.

Ніхто не в силі уявити собі тепер живо, яка страшна буря потім зчинилася. Не було такого брудного болота, яким би в ґазетах і на вічах противників в Галичині нас не обкидано. Не мило мене однак діткнуло, що і Драгоманову наша акція не припала до вподоби. Він написав мені, що ми в правописній справі не повинні були звертатися до уряду і від нього жадати переведення правописної реформи. Драгоманів був такий послідовний громадівець, що і в цій справі стояв на становищі, що реформу української правописи повинно і може вирішувати тільки українське громадянство. Я відповів Драгоманову, що у нас тільки шкільне начальство має право рішати про шкільну правопись і це робить воно на підставі голосу громадянства, але признаюся, що в часах, коли з усіх боків сипалися на нашу голову страшні громи, це мене дуже заболіло.

Справа заснула. Тільки ми її не лишили. А що загально тоді писалося і говорилося, що фонетична граматика річ зовсім неможлива, ми рішилися скласти українську фонетичну граматику — перша гадка у нас була — в німецькій мові, щоби таким чином викликати апробату наукової безсторонньої критики і тим вплинути на вирішення правописної справи. Ми працювали пильно

день в день по 2 години 5 літ з вершком; треба було будувати все на нових основах, створити дійсно українську граматику, яка дала-б правдивий, нефалшований образ української мови. Ми зібрали величезний матеріял мовний. Тисячі слів були для потреб відмінювання передекліновані чи то переконюґовані на окремих картках, при чім ми перші звернули увагу на докладний наголос слів і їхніх форм, бо наголос це душа мови. Із того виринули самі собою всі звукові правила і т. д. Коли ми вже були готові і мали перед очима твір зовсім самостійний, якого не потребували соромити ся, бо він добре свідчив про нашу щиру, науковими методами переведену працю, тоді ми якось таки рішилися предложити нашу граматику в українській мові Раді шкільній краєвій у Львові до апробати, щоб ніхто не міг більше вимовлятися тим, що заведенню фонетичної правописи стоїть на перешкоді брак граматики. Нашу граматику дано до оцінки ріжним рецензентам: Огоновському, Партицькому і Третякови, і їх оцінки — як ми пізніше мали нагоду їх прочитати — були взагалі прихильні.

Тимчасом, маючи готову граматику, ми наново розпочали наші заходи в справі реформи правописи. На щастя, був тоді в Чернівцях президентом краєвим ґр. Паче, розумний, працьовитий, чесний австрійський бюрократ як рідко, котрий, коли о чімсь переконався, що воно конечно потрібне, всею своєю силою, не оглядаючись на нічо, заступався за тим. Мені вдалося збудити у ґр. Пачого інтерес для справи — тоді Омелян Попович, як інспектор повітовий в Сереті, перевів в усіх народніх школах свого повіту зовсім практичний доказ, яка полекша з фонетичної правописи виходить при науці для дітий — і він умів тодішного міністра осьвіти Ґавча приєднати для неї, так що Ґавч запорядив, щоб скликано у Львові другу анкету та щоб і мене покликано до неї.

Крім того написали ми дуже докладну критику на шкільну граматику Огоновського, яка була надрукована в Zeitschrift für österr. Gymnasien.

І знову щастя хотіло, що президентом Ради шкільної краєвої був тоді Бобжинський, котрий, сам чоловік науки з незвичайно бистрим умом, по докладній розмові зо мною ще перед анкетою, зараз порозумів, що ходить о дуже важну справу шкільної науки, і рішучо заявився за реформою. На самій анкеті чути ще було голоси противників, але мені вдалося всі їх арґументи збити і по анкеті відійшло звідомлення до міністерства вже зовсім иньше.

Хоч і з нагоди цеї другої анкети знов звели ще страшнішу бучу наші москвофіли в своїх ґазетах і на вічах, хоч зібрали

більш ніж 100.000 підписів на пропамятне письмо з протестом до цісаря і лагодили до цісаря велику депутацію, хоч, як вже сказано, і Росія дипломатично інтервеніювала, галицька Рада шкільна краєва дала апробату на друк нашої ґраматики і вона 1893-го р. вже була надрукована. Зараз за тим вийшов розпорядок про заведення нашої ґраматики і фонетичної правописи в школах галицьких, а міністерство видало такий самий розпорядок для Буковини. І так рік 1893-тий памятний у нас обєднанням всеї України на культурній ниві, видимим знаком якого по завзятій боротьбі стала фонетична правопись.

Додати треба, що ми були примушені до деяких концесій в ґраматиці як що до мови, особливо її форм, так і що до її назви. Так ще і при третому її виданню р. 1914-го ми завзято, але надаремно боролися, щоб наша мова називалася в ґраматиці українською. Галицька Рада шкільна краєва на окремім засіданню вирішила, що вона і далі називатися має руською. Найбільше за тим побивався ґр. Шінінський. І вийшло таке, що та сама ґраматика на Буковині називалася українською, а в Галичині руською.

Досягнувши отак великого успіху у завзятій, майже осмилітній боротьбі против всіх сил, ми з Ґартнером тим ще не вдоволилися і не перестали і далі правильно, як доси, спільно працювати. Ми постановили скласти перш усього наукову ґраматику української мови, а потім ще і словар німецько-український і українсько-німецький.

Наукова ґраматика завдала нам дуже богато праці, бо на кожному кроці показувалося, що ми ніяк не можемо погодитися з поглядами, які висловлювалися корифеями слявістики Яґічом, Шахматовим, Соболевським, а за ними і иньшими слявістами. Зважмо, що українська мова в слявістиці властиво дуже мало була знана, її покривало скрізь „руське". Тим докладніше мусіли ми наше наукове переконання обґрунтувати. В слявістиці панував культ авторитетів і ми добре знали, що нам не вдасться нараз всі хибні погляди про українську мову викоріните, бо особливо цілковитий брак добрих і докладних моноґрафій про середню літературну українську мову від XVI до кінця XVIII-го в., нерозробленість української діялєктолоґії — що все ми дуже глибоко відчували — вкладали на нас важкі пута і наказували бути дуже обережними в наших висновках. Нам давалася також дуже в знаки слаба наукова розробленість і иньших словянських мов, якась поверховність в представленню мовних спостережень, якесь замилування в екзотиках. Але ми докладали усіх наших сил, щоб вико-

ристати все, що в науці доси сяк так розроблено. На такій прямо мозольній праці сходили роки. Вона переривалась тілько, коли треба було приладити до друку друге і третє видання нашої шкільної граматики, які ми завсіди дуже докладно переробляли. Вона перестала бути щоденною і правильною, коли Ґартнер з Черновець перенісся до Інсбруку на університет 1899.го р., від якого часу велася перепискою.

Нарешті увесь матеріял був вже так докладно зібраний і так з усіх боків обговорений і вияснений, що ми могли 1911-го р. приступити до головної редакції граматики, або ще ліпше до кодифікації наших дослідів. Тоді я на довший час заїздив до Боцену, де проживав Ґартнер вже на пенсії, і ми цілими днями майже без перестанку працювали. В 1912-му р. наша граматика була вже готова і аж тепер вигинуло у нас питання, хто дасть наклад на друк. Ми рішилися вислати манускрипт Лєскінови, бо знали, що під редакцією Лєскіна і Бернекера виходить серія наукових підручників слявістики, перед усім граматик словянських мов. За якийсь час дістали ми письмо від Лєскіна, що він згоджується приняти нашу граматику до видаваної під його редакцією збірки словянських граматик, коли ми дещо в ній змінимо. Ми могли з чистим сумлінням бажанням Лєскіна вийти на зустріч і обговоривши все спільно та сформулувавши так, як ми уважали за відповідне, поїхав я до Липська, щоб ще докладніше з Лєскіном все обговорити. По цілоденній розмові про всі порушені точки розстався я з Лєскіном у найкращій згоді і в найліпшім порозумінню. Все-ж таки коли ми вислали наш манускрипт в друге з по робленими поправками, дістали ми його небавом назад з короткою заміткою, що з огляду на наш погляд про становище української мови у семї словянських мов він нашої граматики до збірки приняти не може. Ми висказали з тої причини Лєскінови наш жаль з заявою, що ми від нашого найглибшого наукового переконання за честь найтися в його збірці словянських підручників відступити не можемо. Бернекер опісля кілька разів жалував, що так сталося, що ми свою граматику видали власним накладом при допомозі австрійського міністерства осьвіти, а не в збірці. Але наша граматика, праця цілого нашого життя, таки появилася 1913 р., ціль нашу ми таки досягнули, про українську мову заговорив увесь науковий світ Критиками нашої граматики — Шахматова, Яґіча, Вондрака, Мейєта, Лєра-Сплавінського, Гуєра, Вайнґарта і др. ми могли вповні бути вдоволені. Ми мали почуття — це виходило ясно з усіх критик — що ми довершили великого діла,

що наша праця, як це і критики зазначують, має тривалу наукову вартість. Нехай і не погоджуються наші критики на наш погляд про становище української мови в семї словянських мов, то вони таки будуть примушені свої погляди на цю річ зревідувати. На це є вже і познаки (Мейє, Трубецькой, Гуєр, Маєр...). А ці критики, що закидували нам тенденцийність — національно-політичну, сапаратистичну, — як Яґіч, Шахматов, Бріккер (хоч називає нашу грамату „ganz vortreffliche Grammatik"), не розважили, очивидячки, в тій хвилі, яка велика, бо не підперта жадними науковими арґументами, яка прямо в науковім сьвіті нечувана тенденцийність лежить якраз в тім їхнім закиді.

В ювілейнім році 1914-ім іменувало наукове тов. ім. Шевченка у Львові проф. дра Федора Ґартнера своїм членом.

І на тім ще не скінчилася наша спільна праця, хоч я 1914 р. мусів іти на війну. Ґартнер тимчасом працював далі над словарем і приготовив матеріял настільки, що треба було мені тільки на довший час поїхати до нього, щоб його викінчити, але це стало для мене неможливим, а він помер.

В усякому разі з двома дуже важними фактами — з загальним заведенням фонетичної правописи і з першою науковою граматикою української мови — звязане на завсіди імя Федора Ґартнера.

Участь Ґартнера в нашій спільній праці виходить сама собою на верхи, коли запізнатися близче й його особою.

Знання у нього було незвичайно обширне. Математика, фізика, хемія, латина, німецька мова — з тих предметів був він іспитований для середніх шкіл і учив їх в середніх школах — і нарешті романістика! Знав також чеську мову, бо перша його посада була в Угорськім Градищі на Мораві. Знав і дуже любив музику. Як професор середніх шкіл умів він придбати собі таке докладне знання фонетики, що і в фахових кругах уважався знаменитим фонетиком. Вже в 70-тих роках почав він пильно займатися романськими говорами в Альпах. Не було долини, не було села, де-б він не побував, щоб як найдокладніше простудіювати ці говори. Так повстала його ретороманська граматика і всі иньші праці, звязані з цею ним прямо відкритою індивідуальностю романських мов. Своїми працями придбав він собі значіння першого авторитета, як каже професор Фрідваґнер у своїй посмертній згадці, на цій трудній ниві романської фільольоґії, і таке значіння в романістиці взагалі, що із середньої школи покликано його прямо як звичайного професора романської фільольоґії на університет.

Він був великий систематик, все мало у нього своє місце, на

все був у нього свій час. Чи на столі, чи в його бібліотеці — всюди педантичний порядок. В голові ясність думання. А працьовитість прямо незрівнана.

Я взагалі від нього дуже богато навчився, так що уважаю його своїм найліпшим учителем. Я і слухав правильно його викладів фонетики, хоча сам вже був професором.

Такий це був чоловік.

При наших спільних працях поступали ми так: Фактичний матеріял мовний, наукову літературу кожного питання мус'в, розуміється, зібрати я і маючи все потрібне під рукою, щоб можна було зараз все провірити, мусів я йому все найдокладніше реферувати. Коли зважити, що мовний матеріял, опрацьований в нашій граматиці, обіймає більше ніж 15.000 слів, а наукова література також обємиста і порозкидувана в ріжних наукових часописах, то можна собі уявити, яка це була велика праця.

При найдокладнішій провірці всього, при розважуванню всяких понайбільше з собою суперечних наук відбувалась у нас кристалізація власних думок, а в слід за тим ішло їх формулування на письмі. Ґартнер завсіди писав чи по українськи, чи по німецки. Але ані одно слово не найдеться у нас, яке не вийшло-б із спільної згоди навіть в стилізації. Велике значіння Ґартнера лежить особливо в тім, що він, сам незвичайно певний у всіх методах наукового лінґвістичного досліду, переводив дуже строгу контролю над моїми і чужими науковими поглядами, провірював із дуже загального лінґвістичного становища кожну думку. Велике значіння в його співробітництві лежить ще і в тім, щб він своїм авторитетним імям крив нашу спільну працю перед науковим сьвітом загальної лінґвістики. Це мені не вадить признатися щиро до старого досьвіду, що nemo propetha in patria... А супроти світа — ми зазнали того подостатком, як світ до нас Українців відноситься — треба було покрити нашу працю його в західно-европейській науці (романістиці і ґерманістиці) своїми докладними працями здобутим авторитетним імям. Я добре знав, що на жаль і в науці, особливо супроти Українців, стоїть засада, що нічого доброго не може вийти із Назарету. Ми не можемо бути самостійними, навіть якої небуть самостійної думки про щонебудь мати не сміємо, бо-ж ми прецінь все тільки misera contribuens plebs і хиба тільки тоді найдемо ласку у можновладців, коли повторяти мем їхні думки та ще й величати мем їх, коли ласкаво дозволять стати нам у свого порога. Инакше зараз найдуть у нас тенденцію, сепаратизм і т. п.

Богато ми з Ґартнером на цю тему якраз при нашій праці передумали і богато дечого про це можна-б сказати. До того розуміння і переконання мусів я вже в дуже молодому віці прийти і був щасливий, що найшов щирого Німця, дійсного вченого, який помагав мені мостити дорогу в світ для української мови. Це був правдивий чоловік, правдивий муж науки, що у всім шукав правди, чоловік вповні зрівноважевий, без ніяких упереджень, строго обєктивний, а спокій його, навіть у хвилях великого зворушення, робив на всіх велике враження. Легенька іронія це була його одинока збруя. Сама доброта. Ніколи не було між нами ні найменьшої хмари непорозуміння. Нарешті треба підкреслити його безкористність. Хоч жив у скромних відносинах тільки з своєї професорської платні, не думав на якінебудь зиски з своєї наукової праці. Які це зрештою були гонорарі за нашу працю, аж смішно сказати. Жив для науки, для ідеї. Прожив свій вік чесно, гарно, гармонійно і нарешті в 82-му році свого життя спокійно замкнув свої ясні очі на віки. Не тільки я, але і український нарід стратив в нім найщирішого приятеля. Трохи не 40 літ працював він також і для України і заслужив собі на вічну память українського народу.

Прага в травні 1925.

Степан Смаль-Стоцький.

Miscellanea.

Нові приповідки українського народу в Канаді.

Українці з Галичини й Буковини почали переселюватися до Канади масово тому 20—25 літ, з „Прикарпатської України“ трохи раньше. З Великої України є їх тут мало.

Скільки їх тут всіх, ніхто не знає, ні канадійський уряд, ні наші орґанізації. Про причини сього написав я у своїй обширнійшій студії, печатаній в „Українськім Прапорі“ у Відні в 1923 р., п. з. „Як виглядає Канада і ми в ній?“. Приблизно обчисляють тут Українців на 350.000 душ. Вони третя що до чисельности нація в Канаді (по „говорячих англійською мовою“ і по Французах).

Найбільший простір, який Українці обсадили тут суцільно, находиться в провінції Алберті. „Столиця“ того нашого простору — мале містечко Мондер (наголос на останнім складі — пишеться „Mundare“)[1]). Там є монастир наших оо. Василян з більшою дерев'яною церквою й мурованим новіціятом. Се найбільший в місті двоповерховий дім, модерно уряджений. Будував його о. Ру (Ruh), монах-архитект, чужого походження, котрий довго працював між нашим народом.

Великі простори заселив український нарід суцільно також у Манітобі, на північ від Вінніпеґу, як також у Саскачевані між Йорктоном і Принс Албертом.

В Алберті простір заселений нашим народом має форму многобічника, в Манітобі форму вилок, у Саскачевані форму хреста.

Де наш нарід осів так суцільно, там він ще не асимілюється. По містах уже діти пропадають. Але по фармах (хуторах) луча-

---

[1]) Та околиця, заселена Українцями, буде величиною менше-більше рівна Східній Галичині. — Назву „Mundare“ поясняв мені о. Крижановський ЧСВВ від латинського mundare = чистити (ліс, хащі).

ються навіть тутешні уроженці, що по англійськи майже нічо не знають.

Український нарід будує тут свої Народні й Робітничі Доми, церкви й подекуди старається мати при них рідні школи. Бурси має в Вінніпеґу, Саскатуні й Едмонтоні. В Йорктоні єсть „каледж"; се школа з інтернатом — під управою катол.

Український нарід приїхав сюди з найбіднїщої й найтемнїщої верстви, без інтеліґенції. Треба дійсно подивляти, як він тут дав собі раду в сій країні кріз і бездоріж, у лісах і на преріях. Тепер Канада сильно поступила, але тому чверть століття була вона ще дуже пуста.

Зустрівшися з цілком новими обставинами, викресав український нарід інтересні помічення зі свого ума, які висказав у нових приповідках.

Тут подаю те, що я вспів зібрати за цілий рік свого побуту в Канаді, котру я обїхав від океану Атлянтійського до Спокійного здовж і поперек. Кромі приповідок зібрав я коло 200 англійських слів, які за той час увійшли в мову тутешнього українського племени — часто сильно перекручених. Слова ті, по відповіднім обясненню їх, оповіщу пізніще, а тут подаю приповідки.

1. Ой Канада — Манітоба.
Живуть люде, як худоба.

(Ся приповідка, яку я записав від наших людий у Вінніпеґу, столиці Манітоби, повстала, очивидно, ще з самого початку нашої кольонізації в сій провінції, коли наші поселенці не мали ще домів і жили в землянках, або звичайних будах з ріща серед прерії, або у лісах та дуже тяжко працювали. Що правда, вони й тепер тяжко працюють, але мають уже доми, декуди навіть дуже гарні, з центральним огріваннєм і телєфонами та великими господарськими будинками — розуміється, не всі).

2. В Канаді їда — панська,
Робота — кінська,
А спаннє — собаче.

(І ся приповідка, записана в кількох місцевостях Манітоби, Саскачевану й Алберти, належить до найстарших. Її зложено ще тоді, коли весь наш загал працював у чужих. Харч тут був і є доволі добрий і достатний, але в початках спати треба було в дуже тяжких обставинах. Тепер дві перші частини сеї приповідки відповідають ще цілком дійсному станови річий, а третя вже звичайно ні, бо відносини мешкальні поправилися).

3. Канадського[1]) села не минеш і не переїдеш.

(Се також загально поширена приповідка. Вона прекрасно характеризує тутешні „оселі“ хліборобів, яких майже нема. З малими виїмками цілий край — розуміється крім міст — се одно величезне „село“, розсіяне хуторами на просторі величини Европи. Фарма — се 160 акрів землі. Звичайно в середині фарми є дім і господарські будинки. До сусідів далеко. Через те, як їхати Канадою, то вона на Европейця робить рівночасно враження пустої — залюдненої країни, але дуже слабо залюдненої. На просторі величини Европи маємо населення величини Галичини і з нього ще більша часть зібрана в долині одної ріки — св. Лаврентія, коло Атлянтійського Океану. Північ майже цілком пуста).

4. В Канаді фармерка, що в краю льотерія.

(Ся приповідка, записана на фармах в Альберті, вірно характеризує труднощі тутешнього хліборобства. „Фармер“ значить хлібороб, рільник. „В краю“ — розуміється — в старім краю. Перед усім підсоннє тут у трьох провінціях, де Українці осіли як хлібороби — в Манітобі, Саскачевані й Алберті — сильно континентальне: в зимі дуже зимне, в літі, котре триває значно коротше, ніж у старім краю, дуже горяче. Зміни погоди й температури напрасні й дивні. Часом серед літа лучаються морози, які все нищать. В Алберті часом по кілька літ триває посуха. До того приходять економічні крізи, які також сильно потрясають господарством цілої країни. Все те робить господарку, в першій мірі хліборобську, дуже непевною: вона тут, дійсно, подібна до льотерії. Нині заможний господар, а завтра вже може бути зруйнований. Подрібніще характеризують се дальші приповідки).

5. В Канаді до св. Духа —
Держися кожуха,
А по св. Дусі —
Ходи також в кожусі.

(Ся приповідка, властиво галицька, переложена на канадійські обставини, записана в місточку Принс Алберт, недалеко від спливу двох великих рік: північного й полудневого Саскачевану. Там є наші робітники і в околиці наші фармері. Приповідка добре характеризує непевність температури. Там навіть серед горячого літа небезпечно вибиратися в подорож без теплого одягу, бо за кілька годин може так постуденіти, що перестуда певна.

---

[1]) Не „канадійського“. Так уробляє прикметник інтеліґенція. За нею вже тут і там нарід.

6. Канада такий край, що одним сірником цілу зиму палиться.

(Ся дотепна приповідка записана в маленькім містечку Мелвил (Саскачеван) від наших робітників, котрі пояснили мені їх значіннє так: „Тут як запалите в печі в осени, то горить аж до літа без уговку“. В ночі встають і підкидають дров, або вугля, аби вогонь ніколи не гас, бо зимно. Печі всюди зелізні, бо вони вигіднійші. Наші люде пробували тут і мурованих, на старокраєвий лад, але вони показалися тут менше практичними. На печеннє хліба будують собі часом старокраєві печі на дворі, не в домах. Кажуть, що з таких печий хліб смачнійший)

7. Канада — free country (чит.: „фрі контрі“ — свобідний край — О. Н.) можеш вірити, в що хочеш, навіть у діравий маґус[1]).

(Ся приповідка замітна як зразок того, як тут уже занечищується українська мова чужими словами. Діється се вже не тільки з прозовою мовою, але і з піснею, яка тут твориться. Нпр. у Вінніпеґу чув я таку, вже, очивидно, тут утворену коломийку:

Ой вийду я на бек-лайну[2]),
Ой вийду я, вийду —
А хто любить яку дівку,
А я свою Кейду[3]).

Англійські слова „фрі контрі“ належать тут до найчастійше уживаних нашими людьми. Се понятте „свобідної країни“ робить на них велике вражіннє. Воно дійсно підносить їх у почуттю своєї гідности й надає їм смілости в виступі.

Тут підчеркується свободу віри й церковного життя, яка передовсім звертає увагу народа, що прибув зі старого краю ще перед великою війною).

8. В Канаді доляр — Бог,
А пятка — Мати Божа.

(Сю приповідку чув я в Вінніпеґу. Для пояснення її треба торкнутися відомих тверджень про „американський матеріялізм“. Отож — ті твердження

---

[1]) Маґус — перекручене з індіянського „мокассин“ = обув зі шкіри, подібний до постолів наших Гуцулів.

[2]) Back-line (чит. „бек-лайн“), значить дослівно „задна лінія“; — задний вихід, обістте, площа не від фронту, а затилкова, де сходяться слуги й розмовляють собі.

[3]) Також з англійського — здрібніле й перекручене, на означеннє імени „Катерина“. Імена прибирають тут англійські навіть поважні фармері· Дідон, Майк, Дідек так і лунає. Розуміється — є і здоровий гумор на тім тлі. Нпр. загально поширений дотеп, що наша дівчина, котра називалася Катерина Мамалиґа перехрестилася на „Кеті Пуддінґ“.

на загал неправдиві, бо ніде нема такого жертвенного ідеалізму, як у Новім Світі. Доказують се не тільки великанські записи майна одиниць на прилюдні цілі, але й постійна жертвенність загалу навіть на такі далекі цілі як місії в Китаю, в Япані, між дикими племенами і т. д. Всі церкви й їх духовенство — удержувані тут жертвенністю загалу, який не зражується нічим, навіть коли фонди минаються нераз зі своїм призначеннєм. Жертвенність на прилюдні цілі належить у Англійців до таких видатків буджету, як у нас в старім краю нпр. видаток на посиланнє дітий до шкіл. Жертвують постійно навіть незасібні люди, панни, що працюють у бюрах, робітники і т. п. Ціла та жертвенність має за підклад орґанізаційний змисл, вихований у цілій суспільности: завсігди платять як члени якоїсь орґанізації, котра поставила собі якусь ціль і вперто до неї змагає. Наш нарід щой-но тут зачинає учитися тої постійної жертвенности. Але з другого боку треба взяти під увагу, що в Новий Світ прибули люде звичайно цілком відірвані від усяких звязків, чужі собі тут взаїмно. Коли тут кого захопить недуга, а він не має зложеного гроша, — не має де й голови склонити. В тім причина великого цінення гроша, яке на перший погляд видається страшним матеріялізмом, а яке являється нервом тутешнього життя. Се й віддано в сій приповідці, котру укладав, очивидно, ум, що виріс у старокраєвих відносинах).

9. Дурний як „петрик“[1]).

(Петриком називають тут наші селяне лісову курку, з англійського „partridge“ = чит. „партрідж“. Перше „r“ вимовляється в англійськім ледви чутно. Про необережність сеї курки оповідали мені наші люди в ріжних околицях дивні історії, нпр. що »полюють“ на них так: Ідуть хлопці з псом у ліс і мають з собою тільки сильце („зашморок“) на патику. Пес, відкривши на дереві громадку „петриків“, стає під деревом і починає гавкати. Всі „петрики“ вліплюють очи в собаку і сидять неповорушно. А хлопець одну птицю по другій стягає з дерева. Коли нема пса, то один із хлопців лазить рачки під деревом і гавкає, наслідуючи собаку, а другий ловить „петриків“, котрі не втікають навіть по стяганню „сусідів“ з тої самої гиляки. Мясо лісової курки темнійше від мяса пільної куропатви, але дуже смачне).

---

[1]) „Такий дурний, якби 'го хто чайнеменським мішком по голові вдарив“. (При сій приповідці не маю записано, де я її чув, Вона, очивидно, міського походження, бо „чайнемени“ (з англ. »chinaman« = чит. „чайнамен“), Китайці мають тут по містах майже всі пральні (laundry) у своїх руках. Вони ходять по домах з порожними мішками з міцного полотна, яке вживається на намети (Segeltuch = sailcloth, чит. „сейлклот“) і збирають брудне білля до прання. Від того й ся притичка).

10. Хто чужого не хоче, аби свого не мав.

(Сю приповідку чув я на фармах в околицях Ґудова в провінції Саскачеван. Вона вдарила мене найбільше зі всіх, як твір ума на загал незгідний з психікою і світоглядом українського народу в старім краю. Коли ся приповідка не перенята від чужих, а повстала на основі обсервації по переїзді далеких країв, то булаби вона цікавим свідоцтвом, що стара правда, заобсервована ще Римлянами, має свої виїмки. Маю на думці відомий латинський афоризм: Coelum, non animum, mutant, qui trans mare currunt. (Зміняють тільки небо над собою, а не душу в собі ті, що втікають за море). Думку сеї нової приповідки розумію так, що треба змагати до посідання того майна, котре другі мають, тих піль, тої худібки, тих авт, тих моторових лодок на ріках і озѐрах. Я не сумнівався в розмові з тим, від котрого я чув се (було то в більшім гурті), що й він так її розумів. Ніхто з присутних не спротивився висказаній думці, котра, очивидно, має щойно нахил стати приновідкою. Тому я й міщу її на самім кінци).

Писано в Вінніпеґу (Манітоба, Канада), в осени, 1923.

Др Осип Назарук.

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarnećkyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CXXXVII (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen; Bd. XCIX—C erscheinen später).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).
   - Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI Jahrh.).
   - Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).
   - Bd. III—IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).
   - Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.
   - Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).
   - Bd. VIII—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   - Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).
   - Bd. XII—XIII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625).
   - Bd. XIV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil.
   - Bd. XVI: Al. Novyćkyj, Taras Ševčenko als Maler.
2. Ukrainisches Archiv, bis jetz 15 Bde (I—XV)

B Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 21 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 22 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). (Band XX erscheint später),

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.
   - Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66.
   - Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565.
   - Bd. III: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.
   - Bd. IV - V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.
   - Bd. VI: St. Tomašivśkyj, Galizische Chroniken 1648—1657.
   - Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570.

6 р

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630.
Bd. XII: Dr. M. Korduba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657.
Bd. XVI, 1: St. Tomašivśkyj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč. (1735—1740).

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VII.
3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 3 Bde.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.

G. Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 38 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 20 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.

I. Kommission für klassische Philologie publiziert:

Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaft, sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—66 ukrainisch und 1—59 deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.